

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО – ДОРОЖНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

ПРАВОЗНАВСТВО

Конспект лекцій

для студентів усіх напрямів підготовки
усіх форм навчання

Укладачі:

**Єрофєєнко Л.В.
Сергієнко В.В.**

Відповідальний за випуск:

Сергієнко В.В.

ББК 67 Я 73
С 78
УДК 340 (042.4)

Рецензент:

Кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри економічної теорії та права Харківського національного автомобільно-дорожнього університету А.В. Леонтєва

Затверджено на засіданні кафедри правового регулювання економіки.

Протокол № 1 від 29.08.2008 р.

Єрофеєнко Л.В.

Правознавство. Конспект лекцій / Л.В. Єрофеєнко, В.В. Сергієнко. – Харків: Вид. ХНЕУ, 2009. – 225 с. (Укр. мов.)

Розглянуто основні політичні інститути і функції держави, дається визначення цивільного суспільства, розкривається роль юридичного права в регулюванні суспільних відносин, приводиться коротка характеристика основних галузей права. Особливе місце відведено порядку вирішення господарських суперечок і розгляду цивільних, адміністративних і кримінальних справ.

Рекомендований для студентів, аспірантів і викладачів економічних вузів, може бути корисний для керівників і менеджерів господарських структур.

ББК

© Харківський національний
економічний університет, 2009
© Єрофеєнко Л.В., Сергієнко В.В.
2009

Вступ

В умовах демократизації українського суспільства особливо важливого значення набувають формування, розвиток і закріплення нового юридичного мислення, виховання загальної і правової культури, високої професійності, вироблення почуття відповідальності, справедливості, поваги до закону. Належне засвоєння основних принципів права, осягнення не лише букви, а й духу закону, правильне його тлумачення і застосування на практиці – все це становить основу майбутньої професійної діяльності.

Виникнення незалежної української держави поставило перед всією системою освіти та виховання складні, але надзвичайно важливі завдання. Конституція України проголосила нашу державу правовою демократичною державою. Принципами існування такої держави є, зокрема, верховенство права, рівність громадян перед законом, взаємна відповідальність громадянина та держави. Наявність високої правової культури та правосвідомості громадян – одна з ознак правової держави, досягнення ж такого рівня можливе лише за умови достатньої правової обізнаності населення.

Створення могутньої держави, її успішний розвиток неможливий без активної та свідомої участі у громадському, політичному житті більшості громадян. Але конструктивною, позитивною така участь може бути лише у тому разі, коли громадяни володітимуть певним мінімумом знань з теорії існування та діяльності держави, її устрою, чинного законодавства.

Отже, проблема правового виховання, ознайомлення населення з чинним законодавством набуває високої актуальності. Однією з важливих ланок цього процесу є вивчення навчальної дисципліни „Правознавство”. Вивчення цієї дисципліни повинно не лише надати студентам основи знань з теорії держави та права, ознайомити їх із конституційним ладом української держави та чинним законодавством, а й навчити їх застосовувати свої знання для аналізу різноманітних, іноді досить складних життєвих ситуацій, допомогти знаходити рішення, що відповідатимуть вимогам чинного законодавства.

Вивчення навчальної дисципліни з правознавства передбачає:

по-перше, засвоєння специфічної фахової термінології, формування професійно грамотної юридичної мови – як важливого компонента

правової культури майбутнього фахівця, що дозволить на більш високому рівні в подальшому вивчати інші юридичні науки;

по-друге, розвиток логічного мислення, вміння аргументувати власну позицію, розвиток творчих нахилів студентів.

Важливе завдання навчальної дисципліни – навчити студентів застосовувати свої юридичні знання для аналізу різноманітних життєвих ситуацій.

Змістовний модуль 1.

Загальні положення права та його система

Тема 1. Основи теорії держави

1.1. Основні теорії походження держави

Людське суспільство має давню історію. З погляду теорії держави і права, під суспільством розуміють соціальний організм, частину природи, що складається з людей, які постійно здійснюють свою діяльність з удосконалення знарядь і способів виробництва. Причому, на думку більшості учених, соціальний розвиток суспільства почався без його політичної організації. Тобто в епоху первісного суспільства протягом тривалого проміжку часу люди жили не маючи ніякого уявлення про державу і право.

Основні причини виникнення держави – це:

три великі розподіли праці (розділення землеробства і тваринництва, виділення ремесел з сільськогосподарської діяльності, виникнення і розвиток торгівлі);

поява сім'ї, приватної власності, створення надмірного продукту і виникнення майнової нерівності між окремими індивідуумами;

утворення класів як великих груп людей, що мають свої певні інтереси, і виникнення міжкласових конфліктів;

нездатність суспільної влади первісного ладу врегулювати класові суперечності і конфлікти.

Таким чином, держава виникла зважаючи на необхідність управляти соціальними процесами.

У даний час в юридичній науці існують різні теорії походження держави. До основних з них відносяться:

теологічна, яка основною причиною появи держави вважає божу волю;

патріархальна, суть якої полягає в твердженні, що держава є історичним розвитком сім'ї, а влада керівника (монарха) – це природне продовження батьківської влади в сім'ї (патріарха);

договірна теорія пояснює виникнення держави як результат добровільного договору між людьми про те, що одні управлятимуть, а інші – виконувати управлінські рішення;

психологічна теорія пояснює походження держави особливостями людської психіки, якій, нібито, властива потреба підкорятися видатній особі – лідеру, здатному керувати суспільством;

теорія насильства пов'язує появу держави з результатами завоювання і поневолення одних народів іншими;

космічна теорія пояснює виникнення держави тим, що привнесло на нашу планету політичної організації суспільства з космосу;

У вітчизняній юридичній літературі якнайповніше освітлення одержала матеріалістична теорія, що пояснює суть держави як органу, що покликаний забезпечити існування суспільства в умовах боротьби виниклих антагоністичних класів.

1.2. Держава: суть, виникнення, ознаки

З виникненням держави в суспільстві є і новий тип відносин – політичні відносини. Політика – це частина життєдіяльності людей, пов'язана з головними для життя і діяльності окремих осіб, держави і суспільства інтересами, в основі яких лежать потреби народів, націй, суспільних груп і інших соціальних суб'єктів. Важлива роль держави в організації суспільства обумовлена тим, що в сучасних умовах вона стає ядром політичної системи.

До основних ознак держави відносять:

суверенітет;

територіальне розселення населення;

наявність апарату управління і примушення;

здатність видавати загальнообов'язкові правила поведінки, збирати податки, одержувати позики і надавати кредити;

можливість виражати і захищати інтереси певної частини населення.

Суверенітет держави – це верховенство, самостійність, повнота, єдність і неподільність влади держави в межах її території, а також незалежність і рівноправність країни в зовнішніх відносинах.

Населення в державі розселяється по всій його території, яка розділена, як правило, на адміністративно-територіальні одиниці. Політична влада держави і його суверенітет розповсюджуються на всіх людей, що живуть на його території.

Держава встановлює загальнообов'язкові правила поведінки для всього населення і закріплює їх у нормах права.

У соціально неоднорідному суспільстві держава виражає і захищає інтереси певної частини населення, проте державна влада відокремлена від цивільного суспільства і відносно відособлена від нього. Тобто держава є організацією політичної публічної влади. Ця влада офіційно управляє справами всього суспільства і виступає від імені всього населення.

Для виконання своїх завдань держава має спеціальний механізм – систему законодавчих, виконавчих, судових і контролюючих органів, а також підприємства, установи і інші організації державної форми власності.

Для змісту організацій державного механізму, які не проводять матеріальних благ і не надають платних послуг, держава збирає податки і інші обов'язкові платежі.

Таким чином, **держава** – це всеосяжна, суверенна, політико-територіальна організація суспільства, що забезпечує його існування як єдиного цілого в класовому суспільстві, яка має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої розпорядження загальнообов'язковими для тих, кому вони адресуються, а також здійснювати управління суспільними справами від імені всього населення.

1.3. Характеристика форм держави

Як і всяка соціальна структура, держава має певну структуру і внутрішню організацію. Іншими словами, здійснення державної влади можливо на основі конкретних форм державного пристрою і методів управління.

Форма держави – це спосіб організації і здійснення державної влади, який характеризується певною структурою, територіальною організацією і методами управління.

Основними елементами, що характеризують форму держави, є державний устрій, державне правління і політичний режим.

Державний устрій – це спосіб розділення держави на певні складові частини, а також принципи розподілу повноважень між центральними органами державної влади і органами влади складників.

За типами державного устрою держави умовно розділяються на прості (унітарні) і складні (федерації, конфедерації, імперії).

Унітарна держава повністю (або переважно) складається з таких частин, які не мають більшості ознак державності і є тільки адміністративно-територіальними одиницями. Проте, унітарність держави не виключає можливість включення до її складу певних автономних утворень, що мають окремі ознаки державності (наприклад, Автономна Республіка Крим в Україні).

Федеральна держава складається з окремих частин, що володіють окремими елементами суверенітету. Звичайно, рівноправні суб'єкти федерації мають свої представницькі державні органи і, власне, адміністративно-територіальне ділення. У таких державах, як правило, діє подвійна правова система – на федеральному і регіональному рівнях. Проте норми федерального права мають пріоритет відносно до права окремих частин держави. Класичним прикладом федеральної держави є Сполучені Штати Америки, які складаються з 50 штатів і Федерального округу Колумбія.

Конфедеративна держава – добровільне об'єднання суверенних держав, які зберігають незалежність, але мають загальні органи для вирішення конкретних завдань. Як свідчить історичний досвід, така форма об'єднання є вельми нестійкою і з часом або розпадається, або перетворюється на федерацію. Слід звернути увагу на принципову відмінність конфедерацій від інших регіональних або корпоративних добровільних союзів суверенних держав (міждержавних об'єднань), таких, наприклад, як Ліга арабських держав, організація країн – експортерів нафти і т. п.

Органи міждержавних об'єднань, як правило, є консультативними і ухвалюють рішення, не обов'язкові для виконання суверенними державами, що входять до таких добровільних союзів.

Імперія – це складне, примусово створене державне утворення, що складається з головної держави і окремих частин, які повністю від нього залежать і примусово утримуються в його складі.

Під формою правління розуміють організацію верховної державної влади, порядок її утворення і діяльності, компетенцію і взаємозв'язок її органів, а також взаємовідносини з населенням країни. Традиційними формами державного правління є: монархія і республіка.

Монархія – це переважно одноосібне здійснення державної влади, що передається, як правило, у спадок. Монархія буває абсолютною і обмеженою. *Абсолютна монархія* – це форма управління державою, при

якій верховна влада зосереджена в руках його одноосібного голови (монарха, короля, шаху і т. ін.). В умовах обмеженої (конституційної, парламентської) монархії монарху належить лише певна частина повноважень, і більшість функцій державної влади виконують інші органи (парламент, кабінет міністрів, судді).

Республіка є така форма правління, де верховна влада в державі належить представницьким виборним органам, здійснюється ними і главою держави, що обирається всім населенням або його частиною.

Існують три види республік: президентські, парламентські і змішані (президентсько-парламентські і парламентсько-президентські).

У президентських республіках:

президент, як правило, обирається всенародно;

президент є главою держави і здійснює виконавчу владу;

законодавча влада належить представницькому органу (парламенту);

президент має право накладати вето на прийняті парламентом закони, а також має право розпустити парламент, але може бути усунений від влади шляхом спеціальної процедури (імпичменту).

У парламентських республіках:

президент обирається парламентом;

уряд формується з представників партій, що мають більшість в парламенті, і підзвітний парламенту;

парламент може виразити недовіру до уряду, що автоматично спричиняє його відставку;

президент за певних обставин може розпустити парламент і призначити нові вибори.

У змішаних (президентсько-парламентських і парламентсько-президентських) республіках в тій чи іншій мірі є елементи як президентської, так і парламентської форм правління, як, наприклад, в Україні.

Політичний режим характеризує спосіб здійснення державної влади за допомогою певних засобів, методів і прийомів. Виділяють такі основні види політичних режимів, як демократичний, ліберальний, тоталітарний і авторитарний.

Демократичний політичний режим характеризується здійсненням основних прав людини, високою мірою політичної свободи, реальною

участю населення в здійсненні державної влади, забезпеченням легальних можливостей вільного волевиявлення і обліку інтересів всіх груп і класів суспільства через демократичні інститути (референдуми і вибори).

Ліберальний політичний режим відрізняється значною мірою політичної свободи, проте користуватися нею через економічну, культурну і правову відсталість суспільства можуть лише небагато груп населення, тому держава для досягнення соціальної мети вимушена вдаватися до примусових форм дії на громадян.

Тоталітарний режим є сукупністю таких способів і засобів реалізації державної влади, при яких вся життєдіяльність суспільства і кожного громадянина абсолютно регламентовані: влада формується закрито одним або декількома особами з правлячої номенклатури і не контролюється населенням, відсутні легальні механізми вільного волевиявлення громадян; не враховуються інтереси окремих груп суспільства; існує, як правило, однопартійна система і насаджується єдина ідеологія, будь-які відхилення від якої негайно усуваються; звичайним є втручання влади в особисте життя людини.

Авторитарний режим – така сукупність засобів і способів державної влади, при яких вона повністю концентрується в руках правлячої верхівки. При цьому режимі легальна опозиція не допускається; вибори, референдуми, діяльність суспільних об'єднань носить формальний характер і знаходиться під контролем влади; якщо поляризація політичних сил стає антагоністичною, включається механізм дії реакційних законів або здійснюється пряме насильство. Різновидом авторитарного режиму є військові диктатури.

1.4. Основні напрями діяльності (функції) держави

Держава реалізує свою роль в політичній організації суспільства за допомогою виконання своїх функцій. «Функція» перекладається з латинської мови як «звершення», «виконання». У більш загальному сенсі функція – це обов'язок, роль, яку виконує певний інститут, характеристика напрямів і аспектів його діяльності.

Таким чином, *функції держави* – це основні напрями його діяльності, в яких відображаються і конкретизуються мета і завдання держави, виявляються його суть і призначення в соціально неоднорідному суспільстві.

Державні функції можна класифікувати за наступними ознаками:
залежно від соціального значення – основні і неосновні;
залежно від територіальної спрямованості – внутрішні і зовнішні;
за часом дії – постійні і тимчасові;
за сферами суспільної діяльності – політичні, економічні, гуманітарні і т. д.

Основні функції виражають найбільш загальні і найважливіші комплексні напрями діяльності держави з досягнення стратегічних завдань, які стоять перед ним в конкретний історичний період. До них відносяться функції оборони; підтримка міжнародних відносин; охорона правопорядку; інформаційна, економічна, екологічна, культурно-виховна та ін.

Неосновні функції характеризують напрями діяльності держави зі здійснення конкретних завдань у всіх сфера повсякденного суспільного життя. До цієї категорії відносяться функції управління персоналом; матеріально-технічного забезпечення і управління майном; організації бюджетного процесу і бухгалтерського обліку; інформаційного забезпечення державних органів та ін.

До *внутрішніх функцій* відносяться такі напрями діяльності держави, в яких конкретизується внутрішня політика відносно економічних, культурних і інших аспектів життя суспільства. Це функції соціального обслуговування населення; підтримка правопорядку; охорона здоров'я і навколишнього середовища, економічна та ін.

Зовнішні функції визначають основні напрями діяльності держави з розвитку і підтримки взаємовідносин з іншими державами, міжнародними громадськими організаціями і світовою спільнотою в цілому. До таких функцій відносяться захист державного суверенітету, оборона країни; підтримка миру і боротьба за мирне співіснування держав з різними політичними режимами і формами правління; співпраця з іншими державами в рішенні глобальних проблем сучасності.

Постійні функції визначають напрями діяльності держави, які здійснюються на всіх етапах його розвитку.

До тимчасових функцій відносяться обов'язки держави з рішення конкретних завдань, що виникають на кожному конкретному етапі розвитку суспільства.

Для здійснення своїх функцій і рішення поставлених задач кожна держава створює різні організації, сукупність яких складає державний механізм.

Державний механізм – це:

державні підприємства;

державні установи і інші державні організації;

апарат держави.

Державні підприємства безпосередньо реалізують функції і завдання держави у сфері матеріального виробництва, зокрема, з виконання державних замовлень з виробництва товарів, надання послуг, матеріально-технічного забезпечення державних організацій нематеріальної сфери.

Державні установи і організації забезпечують реалізацію функцій держави у сфері нематеріального виробництва. До них відносяться організації і установи сфери культури, охорони здоров'я, науки і освіти.

Апарат держави є системою всіх державних органів, які вирішують певні задачі і виконують певні функції держави. Тому разом із загальними функціями держави багато авторів також виділяють і функції окремих державних органів і їх посадовців. Реалізуючи окремі функції, державні органи повинні:

враховувати об'єктивні закони розвитку суспільства і керуватися цими законами в повсякденному житті;

стимулювати соціальну активність людини і громадянина, звертати увагу на економічне і соціально-культурне самовизначення особи;

приймати до уваги інтереси різних соціальних груп і об'єднань людей, конкретних осіб, визначати їх потребу і сприяти їх здійсненню;

направляти свою діяльність на служіння суспільству, не втручатися в особисті справи окремих індивідумів, якщо це не виходить за межі конституційного регулювання суспільних відносин.

Основними принципами роботи державного апарату України є демократизм; національне рівноправ'я; суверенність; соціальна справедливість; гуманізм і милосердя; поєднання переконання і примушення; гласність, відвертість і облік громадської думки, розподіл влади.

Первинним осередком апарату держави є *державний орган*, яким є окремий службовець або структурно оформлений колектив державних службовців, наділений владними повноваженнями і відповідними

матеріально-технічними засобами, створений на законних підставах для вирішення конкретних завдань і виконання певних державних функцій.

Державні функції і функції державних органів слід відрізнити від форм і методів їх здійснення. Формами реалізації державних функцій є законодавство, управління, правосуддя, правоохоронна діяльність. До методів здійснення державних функцій відносять переконання, заохочення і примушення. Причому кожна державна функція може здійснюватися в різних формах і різними методами.

Контрольні запитання до теми 1:

- 1. Характеристика форми державного правління.*
- 2. Характеристика форми державного територіального устрою.*
- 3. Характеристика форми державно-правового режиму.*
- 4. Поняття, риси та структура механізму держави.*
- 5. Загальна характеристика елементів механізму держави.*
- 6. Апарат держави: поняття, структура, види органів держави.*

Тема 2. Основи теорії права

2.1. Поняття права, його ознаки, функції

Люди реалізують свої інтереси переважно в суспільних відносинах. Поза суспільством людина і всі їй властиві якості не мають сенсу. Спількування, або інакше – суспільні відносини підпорядковані (хоча люди не завжди це усвідомлюють) особливим правилам поведінки – соціальним нормам.

Соціальні норми – це загальні правила поведінки людей в суспільстві, обумовлені об'єктивними закономірностями, регулюючі відносини людей між собою.

Їх відмітні ознаки:

- 1) соціальні норми є типовою моделлю, (зразком) поведінки людини. Вони направлені на регулювання суспільних відносин;
- 2) соціальні норми носять загальний характер, тобто розраховані на багатократне застосування;
- 3) виконання соціальних норм забезпечується певними засобами дії: внутрішнім переконанням людини, суспільним засудженням, державним примушенням.

Види соціальних норм:

1) *норми моралі* (етичні норми) – відносно стійкі уявлення людей про добро і зло. Мораль оцінює поведінку людини за допомогою понять «хороший» і «поганий». Норми моралі, як правило, не зафіксовані документально, вони існують як етичні орієнтири в свідомості людей. Наприклад, самоочевидний, що брехати – погано;

2) *норми права* – загальнообов'язкові, формально визначені, встановлені або санкціоновані державою і забезпечені її примусовою силою правила поведінки. Наприклад, норма права наказує громадянам України щорічно подає декларацію про доходи;

3) *релігійні норми* – уявлення людей про Бога і відношення людини до Бога.

4) *корпоративні норми (норми об'єднань громадян)* – правила поведінки, що встановлюються і забезпечувані об'єднаннями громадян, зокрема трудовими колективами, підприємницькими союзами, політичними партіями і т. д.

5) *звичаї і традиції* – що стихійно склалися, передавалися з покоління в покоління правила буденної поведінки. Такі, наприклад, звичаї тиснути один одному руку при зустрічі, традиція зустрічати Новий рік.

Держава, як і будь-яке угруповання людей, повинна до певної міри регулювати відносини між окремими індивідуумами, здійснювати охорону і захист цих відносин. Таке регулювання здійснюється за допомогою соціальних норм. Право як особливий вид соціальних норм відрізняється від інших соціальних норм тісним взаємозв'язком з державою і спрямованістю свого впливу на суспільні відносини. Таким чином, *право – це система загальнообов'язкових, формально визначених, встановлених і таких, що охороняються державою правил поведінки, регулюючих суспільні відносини.*

Суть і соціальне призначення права виявляється через його ознаки:

1) *загальнообов'язковість*. Правові розпорядження адресовані всім учасникам правових відносин і обов'язкові для них;

2) *нормативність*. Право складається з певних норм, правил загального характеру, розрахованих на неодноразове застосування. Право виступає як рівний масштаб і модель поведінки людей;

3) *формальна визначеність*. Правові норми фіксуються письмово в різних нормативно-правових актах, вони мають чітку логічну структуру.

Право встановлює певні рамки поведінки людини, однозначно формулюючи його права і обов'язки;

4) *системність*. Право становить цілісну систему взаємопов'язаних норм, в якій у кожній нормі є своє, строго певне місце і взаємозв'язки з іншими нормами;

5) *зв'язок з державою*. Право пов'язане з державою перш за все тим, що правові норми встановлюються або санкціонуються державою. Право охороняється державним примушенням;

6) *регулятивна*. Право виступає як регулятор суспільних відносин і в цьому полягає його головна соціальна цінність.

Функціями права *називають основні напрями його дії на суспільні відносини*. Вони підрозділяються на загальносоціальні і спеціальні юридичні.

До загальносоціальних функцій права відносяться:

1) *гуманістична*. Право охороняє і захищає права людства, народу і кожної людини;

2) *організаційно-управлінська*. Право направлене на рішення конкретних соціальних і економічних проблем;

3) *інформаційна*. Видані норми права інформують людей про волю законодавця;

4) *ідеологічно-виховна*. Право повинне формувати у людей певний світогляд.

Головними спеціальними юридичним функціями права є регулятивна і охоронна.

Регулятивна функція направлена на врегулювання громадського порядку шляхом закріплення бажаної поведінки в тих або інших галузях суспільних відносин.

Охоронна функція здійснюється владним правовим впливом на суб'єктів правових відносин з метою забезпечення їх прав і свобод, недоторканності з боку правопорушників, охорони їх власності, захисту держави і суспільства в цілому.

2.2. Джерела (форми) права: поняття і види

Великий історик старовини Тіт Лівій назвав Закони XII таблиці джерелом всього римського права. З тих пір джерелом права називають те, що містить правові норми, те, звідки ми запозичили правові норми.

Джерело права – це похідний від держави спосіб вираження і закріплення норм права.

Історично відомі і нині існують чотири види джерел права:

1) *правовий звичай* – стійке правило поведінки, що стихійно склалося, санкціоноване державою. У давнину правовий звичай був основним і часто єдиною формою права. Він історично і фактично передував закону. У сучасному світі правовий звичай використовується рідко: у цивільному праві (неписані звичаї ділового обороту), в міжнародному праві (дипломатичні звичаї);

2) *юридичний (судовий або адміністративний) прецедент* – рішення у конкретній справі, якій додана нормативна сила і яка служить зразком для вирішення аналогічних справ. Юридичний прецедент поширений в системі загального права Австралії, Великобританії, Канади і США, використовується міжнародною юстицією. Проте його елементи мають місце і в українській правовій системі в діяльності Конституційного і Вищого Господарського суден України, керівні роз'яснення яких покладаються в основу рішень конкретних юридичних суперечок всіма нижчестоячими судовими органами;

3) *нормативно-правовий акт* – письмовий документ, прийнятий в установленому порядку компетентним органом держави і що містить правові норми узагальненого характеру. Загальний характер розпоряджень відрізняє нормативно-правовий акт від юридичного прецеденту. Нормативно-правові акти є основною і найбільш довершеною формою сучасного права. У системі права України і більшості інших країн нормативно-правовий акт є основним джерелом права;

4) *нормативний договір* – це угода між двома і більше суб'єктами права, що містить обов'язкові для них розпорядження. Нормативні договори набувають все більш широкого поширення в конституційному, трудовому, цивільному, міжнародному і інших галузях права. Вони бувають внутрішньодержавними і міжнародними, засновницькими і звичайними, типовими і поточними. Нормативний договір не є персоніфікованим актом, його зміст складають правила поведінки загального характеру. Найбільш поширеним прикладом нормативного договору є колективний договір в трудовому праві.

У різних правових системах співвідношення і взаємодія між джерелами права має свої особливості. Наприклад, в Україні практично не використовуються юридичний прецедент і правовий звичай. Навпаки,

у ряді держав Африки і Латинської Америки правові звичаї зберігають своє значення і є основою правової системи. У Великобританії ж основною правовою формою є юридичний прецедент.

2.3. Норма права, її структура

Норми права належить до соціальних норм. Відмінність їх від всіх інших соціальних норм характеризують наступні ознаки:

1) *загальнообов'язковість*. Норми права розповсюджуються на всіх людей, незалежно від того, чи знайомі вони з цими нормами чи ні. Норми права обов'язкові для виконання, незалежно від визнання або невизнання їх людьми;

2) *формальна визначеність*. Норми права чітко сформульовані і зафіксовані в офіційних джерелах права (нормативно-правовому акті, міжнародно-правовому договорі і т. ін.). Норма права недвозначно визначає лінію можливої або належної поведінки свого адресата.

3) *зв'язок з державою*. Норми права або встановлюються державою (наприклад, шляхом ухвалення закону, видання підзаконного акту), або санкціонуються (признаються) державою (наприклад, шляхом ратифікації міжнародного договору). Крім того, виконання норм права забезпечується силою державного примушення. Наприклад, (порушення Кримінального кодексу України) здійснення крадіжки вабить несприятливі для порушника наслідки у вигляді вживаного державою покарання;

4) *системність*. Норма права сама по собі становить мікросистему (структуру) що складається з трьох елементів: гіпотези, диспозиції і санкції. Крім того, кожна норма нерозривно пов'язана з іншими, Творюючи цілісну систему національного або міжнародного права.

Резюмуючи вищесказане, можна дати наступне визначення поняття «правова норма».

Норма права – це загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене або санкціоноване державою і забезпечене його примусовою силою правило поведінки.

Будучи первинним елементом системи права, норма права сама є системою в мініатюрі, тобто має певну внутрішню організацію. У цій мікросистемі кожний з елементів має своє призначення.

Норму права складають наступні взаємопов'язані структурні частини (елементи):

Гіпотеза – частина норми права, яка вказує на умови (життєві обставини), за яких дана норма права вступає в дію;

Диспозиція – частина норми права, яка містить саме правило поведінки;

Санкція – частина норми права, яка передбачає негативні наслідки у разі її порушення.

Таким чином, всі елементи норми права логічно витікають один з одного, утворюючи цілісну впорядковану систему. Її можна представити у вигляді словосполучення «якщо — то — інакше». *Якщо* (гіпотеза) існують певні обставини, *то* (диспозиція) слід прийняти наказану лінію поведінки, *інакше* наступлять (санкція) вказані несприятливі наслідки.

2.4. Система права

Системою права – це внутрішня структура діючого права, що складається з галузей, інститутів і норм права, тобто комплекс всіх діючих норм держави.

Правова системність держави виявляється у взаємоузгодженості і суперечності всіх правових розпоряджень, впорядкованість всіх діючих норм виявляється в їх розподілі за галузями права.

Центральною ланкою системи права є *галузь права* – самостійна, крупна, впорядкована сукупність правових норм, регулюючих певну сферу суспільних відносин. Всі галузі права об'єднуються в єдину систему права.

Залежно від місця і ролі в правовій системі суспільства галузі права розділяються на основні і комплексні.

Основні галузі – створюють фундаментальний масив права в правовій системі держави. Серед них виділяють *профільюючі (традиційні), процесуальні і спеціальні галузі права*.

Профільюючі галузі створюють юридичну основу, обов'язкову частину системи права (до неї відносяться конституційне, адміністративне, цивільне і кримінальне право).

До спеціальних галузей відносяться галузі, які розвивають основні галузі права і забезпечують спеціальний правовий режим для певного виду суспільних відносин (трудова, господарське, екологічне, фінансове, земельне право і т. ін.).

Комплексні галузі є надбудовою над основними галузями, регулюють значно вужчі ділянки суспільних відносин (авторське право, гірське право, страхове право і т. ін.).

Процесуальні галузі закріплюють порядок застосування різних норм права.

Адміністративно-процесуальне право регулює порядок застосування і реалізації норм адміністративного права.

Карно-процесуальне право є системою норм, які регулюють порядок відкриття і судового розгляду кримінальних справ, проведення дізнання і попереднього слідства, виконання вироку і інших судових рішень.

Цивільне процесуальне право – система норм, регулюючих порядок судового розгляду і винесення ухвал в цивільних, трудових, житлових, земельних і інших суперечках і справах.

Господарське процесуальне право – система правових норм, які регламентують застосування норм господарського права і порядок визначення банкрутства підприємств.

Галузь права, у свою чергу, є підсистемою, що складається з інститутів права.

Інститут права – впорядкована сукупність норм права, регулюючих певний вигляд суспільних відносин. Наприклад, галузь цивільного права включає такі інститути, як інститут права власності, інститут авторського права, інститут зобов'язального права, інститут спадкового права та ін.

2.5. Закони і підзаконні акти

За юридичною силою всі нормативно-правові акти поділяються на дві великі групи: закони і підзаконні акти.

Закон – нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади або всенародним референдумом, що володіє вищою юридичною силою, що містить первинні правові норми і регулює наважливіші суспільні відносини в державі.

Визначення закону фіксує найбільш важливі його відмітні ознаки:

1) закон приймається тільки суб'єктами, які є носіями державного суверенітету (народ або його найвищий представницький орган);

2) закон володіє найвищим юридичним «рангом» – вся решта актів знаходиться «під» законом і повинні відповідати йому;

3) закон містить первинні, початкові норми, яких раніше не було в системі права;

4) законами регулюються найбільш важливі суспільні відносини.

Закони в сучасній демократичній правовій державі займають перше місце серед всіх джерел права і є основою законності і правопорядку.

Усі закони поділяються на *конституційні і звичайні (поточні)*. Конституційні закони закріплюють основи суспільного і державного устрою і служать базою для поточного законодавства. До них відносяться Конституція і закони, що вносять до неї зміни і доповнення. Ці закони, як правило, приймаються в особливому порядку. Всі інші закони відносяться до групи поточних (звичайних) законів.

Підзаконні акти – це нормативні акти, видані на основі, у виконання і в цілях конкретизації законів.

Підзаконні акти, подібно до законів, обов'язкові для виконання і володіють необхідною юридичною силою. Але їх дія обмежена законом: вони не можуть виходити за межі законодавчого регулювання, їх норми носять вторинний у порівнянні із законом характер. Підзаконні акти не можуть змінювати або відмінити норми законів.

Підзаконні акти різноманітні за формою і джерелам походження. У нашій країні існують наступні види підзаконних актів:

укази і розпорядження Президента України;

ухвали і інші акти ВР України;

ухвали і розпорядження Кабінету Міністрів України;

інструкції і нормативні накази міністерств і відомств;

міжнародні договори України;

рішення і висновки Конституційного суду України, Верховного Суду і Генерального прокурора України;

рішення органів місцевого самоврядування і їх виконавських органів;

розпорядження голів місцевих державних адміністрацій;

нормативні накази адміністрацій підприємств, установ і організацій.

2.6. Правовідносини: поняття, основні ознаки і види

Суспільні відносини регулюються різними нормами: релігійними, моральними, корпоративними. Значна частина суспільних відносин будується на основі норм права – їх-то і називають правовими відносинами.

Правові відносини – це суспільні відносини, врегульовані нормою права, учасники якого володіють взаємними правами і обов'язками.

У правових відносинах реалізується норма права, утілюється в життя її правове розпорядження.

Охарактеризуємо правові відносини через систему їх **ознак**:

правові відносини є різновидом суспільних відносин, тобто можуть виникнути тільки в людському суспільстві, між конкретними *суб'єктами* – володарями певних юридичних якостей (правоздатності і дієздатності);

правові відносини виникають виключно на основі *норми права*.
Немає відповідної норми права – немає і правових відносин;

між учасниками правових відносин виникає специфічний юридичний зв'язок у вигляді *суб'єктивного права* однієї особи і відповідного йому *обов'язку* іншої особи;

правові відносини мають *вольовий характер*, тобто для їх виникнення необхідна воля (бажання) як мінімум одного з учасників. Люди вступають у правові відносини з певною метою – наприклад, одержати спадок, взяти участь у виборах, придбати товар;

правові відносини виникають з приводу *реально існуючого блага*;

правові відносини охороняються і забезпечуються силою *державного примусу*.

Різноманіття правових відносин викликає необхідність класифікувати їх за певними ознаками на види. Це дає можливість повніше визначити суть і призначення правових відносин.

Види правовідносин:

1) *за галузевою ознакою* виділяють конституційні, адміністративні, цивільні, трудові, сімейні і т. ін.

2) *за функціями права* розрізняють регулятивні і охоронні правовідносини. Перші з них виникають з правомірних, а другі – з неправомірних дій суб'єктів. Наприклад, правове відношення між орендодавцем і орендарем земельної ділянки виникло з правомірної дії – укладення договору оренди – і тому є регулятивним. Правові відносини між особою, підозрюваною в здійсненні крадіжки, і слідчим, що веде розслідування, є охоронним, оскільки поштовхом до їх виникнення послужили неправомірні дії підозрюваного;

3) *за характером обов'язків* розрізняють активні і пасивні правовідносини. У активних обов'язок суб'єкта полягає у необхідності зробити

певні дії (передати річ, виконати роботу), в пасивних – обов'язок полягає в тому, щоб не здійснювати ніяких дій.

Правовідносини є конструкцією, що складається з наступних *структурних елементів*:

суб'єкти – як мінімум, два. Один з них є – правомочною особою (носієм права), інший – зобов'язаною особою (носієм обов'язку);

об'єкт – реальне (матеріальне або нематеріальне) благо, з приводу якого суб'єкти вступають у правовідносини;

зміст – суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників правових відносин.

Суб'єктивне право – передбачена правом лінія *можливої* поведінки особи. *Юридичний обов'язок* – наказана правом лінія *належної* поведінки особи. У кожному правовідношенні суб'єктивному праву одного учасника відповідає юридичний обов'язок іншого учасника.

Розглянемо ці структурні елементи на прикладі правовідносин, що виникли на основі договору позики. Суб'єктами правовідносин є дві особи: кредитор (що надав певну суму грошей) і позичальник (що одержав від кредитора певну суму грошей). Об'єктом правовідноси є реальне благо – узята у позику сума грошей. Суб'єктивним правом кредитора є вимога про повернення позикової суми. Юридичним обов'язком позичальника є повернення грошей. Право і відповідний йому обов'язок складають зміст даних правовідносин.

Учасниками правовідносин можуть бути не всі люди, а тільки ті з них, хто володіє правоздатністю і дієздатністю (правосуб'єктністю). І навпаки, правосуб'єктність може бути визнана якістю не тільки людини, але і організації, підприємства, установи (інакше кажучи, юридичної особи).

Суб'єкти права – це особи, що володіють правосуб'єктністю, тобто фізичні і юридичні особи.

Види суб'єктів права:

фізичні особи – громадяни або піддані даної держави, іноземні громадяни або піддані, особи без громадянства;

юридичні особи – організації, зокрема громадські організації, підприємства, установи;

державна, державні органи і органи місцевого самоврядування.

Правосуб'єктність включає дві юридичні характеристики особи:

правоздатність – можливість особи *володіти* суб'єктивними правами і юридичними обов'язками;

дієздатність – здатність особи своїми діями *набувати* прав і нести по ним обов'язки.

Ці характеристики дещо різні у фізичних і юридичних осіб.

Правоздатність фізичної особи виникає з моменту народження і припиняється з його смертю. Дієздатність залежить від віку і психічного стану особи. Існують градації дієздатності: за віком і за станом здоров'я.

За віком:

до 14 років – часткова дієздатність;

від 14 до 18 років – неповна дієздатність;

у 18 років настає повна дієздатність.

За станом здоров'я:

обмежена дієздатність (зловживання спиртними напоями, наркотичними або токсичними речовинами);

особа, що страждає душевною хворобою або недоумством, рішенням суду може бути визнана недієздатною.

Такі особи можуть бути носіями прав і обов'язків, але їх реалізацію здійснюють інші особи – їх опікуни або піклувальники, призначені судом.

Правоздатність і дієздатність юридичної особи виникають одночасно, з моменту державної реєстрації особи і припиняються з його ліквідацією.

2.7. Юридичні факти, поняття, значення і класифікація

Для виникнення правовідносин необхідна також правова норма, без якої суспільні відносини не набудуть правового характеру. Але цих умов мало. Припустимо, що існують якісь продавець і покупець – суб'єкти можливих правовідносин. Існує і норма цивільного права, регулююча договір купівлі-продажу. Але чи існують між ними правові відносини? Ні, оскільки не дістає *юридичного факту* – поштовху до виникнення правовідносин. Таким фактом повинен виступити договір купівлі-продажу між продавцем і покупцем.

Юридичні факти – це конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин. Юридичні факти відображені в гіпотезах правових норм.

Юридичні факти різноманітні, адже вони певною мірою відображають дивовижне різноманіття людського життя.

За *вольовою* ознакою юридичні факти поділяють на:

події (не залежать від волі людини). До них відносяться дії сил природи, народження і природна смерть людини, закінчення термінів;

дії (залежать від волі людини). Дії, у свою чергу, підрозділяються на правомірні і неправомірні.

Правомірні дії поділяють на дві групи: юридичні акти і юридичні вчинки. *Юридичні акти* – це правомірні дії, що мають на меті досягнення певного правового результату (договір, заповіт, судове рішення). *Юридичні вчинки* – це дії, що привели до юридичних наслідків, незалежно від волі людини, що зробила їх (знахідка кладу, створення літературного твору, наукове відкриття).

Неправомірні дії (правопорушення) за ступенем шкідливості для суспільства розділяються на *провину* і *злочини*. Провина може бути цивільно-правовою, адміністративною, дисциплінарною і конституційною.

Залежно від характеру юридичних наслідків розрізняють:

Правотворчі факти (наприклад, укладення договору оренди, прийом на роботу, обрання на державну посаду);

правозмінюючі факти (наприклад, зміна прізвища у зв'язку з одруженням, привласнення чергового спеціального звання, зміни умов договору оренди);

правоприпиняючі (наприклад, звільнення з роботи, розірвання браку, виконання зобов'язання).

2.8. Поняття, ознаки і види правопорушень

Правопорушення є прямою протилежністю правомірній поведінці.

Правопорушення – це *протиправне, винне, таке, що завдає шкоди особі, суспільству або державі, діяння деліктоздатної особи*.

Ознаки правопорушення:

суперечність конкретному правовому розпорядженню – невиконання обов'язку або порушення заборони;

винність – правопорушенням є лише діяння, здійснене умисне або через необережність;

нанесення *шкоди* особі, суспільству або державі або, у ряді обумовлених законом випадків – реальна загроза нанесення такої шкоди;

правопорушення є *вольовим, усвідомленим діянням*, яке виражається у формі *дії* або *бездіяльності*. Образливі думки, переко-

нання, якими б антигуманними або зловмисними вони не були – не карані;

відповідальним за правопорушення може бути тільки фізична або юридична особа, *здатна нести відповідальність за свої дії (деліктоздатна особа)*.

Залежно від ступеня небезпеки правопорушення і завданої їм шкоди правопорушення розділяють на злочини і провину.

Злочини – найбільш небезпечні для суспільства правопорушення, що роблять замах на найбільш значущі соціальні цінності (життя, здоров'я індивіда, власність, безпеку держави, суспільну безпеку і т. ін.). Злочинами є тільки кримінальні правопорушення.

Провина – менш небезпечне правопорушення (порушення трудової дисципліни, громадського порядку, невиконання цивільно-правового договору і т. ін.).

Залежно від виду юридичної відповідальності правопорушення підрозділяються на:

кримінальні правопорушення (*злочини*);

цивільно-правова провина (наприклад, невиконання договірних зобов'язань, порушення авторського права);

адміністративна провина (наприклад, порушення громадського порядку, правил торгівлі, правил дорожнього руху, що не призвели до тяжких наслідків);

дисциплінарна провина (наприклад, порушення трудової дисципліни).

Притягнення особи до юридичної відповідальності можливо тільки за наявності в його діянні юридичного складу правопорушення. Правопорушення розглядається в даному випадку як система.

Склад правопорушення – це система елементів правопорушення. Її повнота і цілісність є необхідною умовою для залучення особи до юридичної відповідальності. Норма права – *правова* підстава, а склад правопорушення – *фактична* підстава для юридичної відповідальності (юридичний факт).

До складу правопорушення входять:

1) *суб'єкт* правопорушення – деліктоздатна фізична або юридична особа. В основному правопорушення здійснюють фізичні особи (а злочини – виключно фізичні особи), але суб'єктом цивільної провини може виступати і юридична особа;

2) *об'єкт* правопорушення – суспільні відносини, соціальні блага, цінності, права і свободи особи, інтереси держави, на які робить замах правопорушник;

3) *суб'єктивна сторона* правопорушення – ставлення особи до здійснюваного нею діяння і його наслідків. *Головний елемент* суб'єктивної сторони – *провина* у формі наміру або необережності. *Факультативними* (необов'язковими) елементами суб'єктивної сторони є *мотив і мета* правопорушення. Відповідальність за цивільну провину може наступати і за відсутності провини (у випадках, спеціально обумовлених законом);

4) *об'єктивна сторона* правопорушення – це зовнішня характеристика правопорушення, що включає протиправне діяння (дія або бездіяльність), результат діяння і причинно-наслідковий зв'язок між діянням і результатом.

Відсутність хоч би одного з вказаних елементів означає, що даний акт поведінки не є правопорушенням.

2.9. Поняття, підстава, ознаки, цілі і види юридичної відповідальності

Юридична відповідальність є слідством правопорушення.

Юридична відповідальність – це застосування до винної особи заходів державного примушення за довершене правопорушення. Заходи державного примушення можуть носити характер особистих обмежень (наприклад, позбавлення волі, позбавлення права займатися певним видом діяльності), майнових стягнень (конфіскація майна, обов'язок відшкодувати заподіяний збиток).

Юридична відповідальність – це своєрідне правове відношення між державою і правопорушником, через якого держава має право зробити відносно до правопорушника певні заходи, а правопорушник зобов'язаний зазнати встановлені державою позбавлення особистого і майнового характеру.

Єдиною *підставою* юридичної відповідальності є здійснення правопорушення, тобто наявність в діянні правопорушника складу правопорушення. Юридична відповідальність тісно пов'язана з санкцією правової норми, виступає як її реалізація. Склад правопорушення – фактична підстава для юридичної відповідальності (юридичний факт), а

норма права – правова підстава, без якої юридична відповідальність немислима.

Юридична відповідальність характеризується наступними ознаками:

а) її підставою є тільки правопорушення;

б) вона завжди пов'язана з державним примушенням;

в) юридична відповідальність характеризується позбавленнями для особи, що зробила правопорушення.

Цілі юридичної відповідальності:

охоронна – полягає в захисті правопорядку. Юридична відповідальність є мірою захисту особи, суспільства, держави від неправомірних соціально небезпечних діянь. Правопорушник зобов'язаний зазнати певних обмежень своїх прав як кару, покарання. У цьому виявляється справедливість юридичної відповідальності;

правовідновлююча – полягає у відновленні порушеного права. Ця мета особливо характерна для цивільно-правової відповідальності. Вона полягає в необхідності відшкодувати збитки, відшкодувати моральну шкоду, нанесену постраждалій особі;

профілактична – полягає у попередженні здійснення нових правопорушень (превенція). Юридична відповідальність покликана, з одного боку, обмежити можливості правопорушника зробити нове правопорушення, з іншого – утримати від правопорушень інших осіб;

виховна – виховує пошану до права. Застосування заходів юридичної відповідальності повинне сприяти виправленню і перевихованню правопорушника. У його свідомості і поведінці повинні сформуватися і закріпитися шанобливе відношення до права і закону, прав, свобод і законних інтересів інших осіб.

Види юридичної відповідальності:

1) *кримінальна* – застосовується тільки за скоєння злочину. Це найбільш суворий вид відповідальності, що припускає найжорсткіші обмеження особистого і майнового характеру;

2) *адміністративна* – застосовується за здійснення адміністративної провини. Стягнення особистого і майнового характеру, що накладаються в даному випадку, носять набагато м'якший характер;

3) *цивільно-правова* – настає за невиконання договору, спричинення майнової шкоди. Носить виключно майновий характер;

4) *дисциплінарна* – настає за порушення трудової, службової, учбової дисципліни і носить, як правило, особистий характер (наприклад, догана). Якщо в результаті дисциплінарної провини завдані майнові збитки, то застосовується також *матеріальна* відповідальність, яка полягає в обов'язку відшкодувати завдані збитки.

5) *конституційна*, прикладами якої є імпічмент президента, відставка уряду.

У системі міжнародного права існують різні види *міжнародної* юридичної відповідальності. Такі, наприклад, економічні санкції (заборона на торгівлю, спільну економічну діяльність) проти держави – порушника норм міжнародного права.

Контрольні запитання до теми 2:

- 1. Основні закономірності виникнення права.*
- 2. Право – особливий вид соціальних норм.*
- 3. Поняття законодавства, його система.*
- 4. Характеристика основних галузей законодавства України.*
- 5. Правовий статус особи: поняття та структура.*

Тема 3. Основи конституційного права України

3.1. Поняття і предмет науки конституційного права України

Наука конституційного права України – це система ідей, переконань, концепцій, теорій щодо закономірностей виникнення і розвитку конституційно-правових явищ, а також пов'язаних з ними політичних і правових ідей і поглядів.

Предмет науки конституційного права України – це ті явища державного, правового, політичного і суспільного життя, які досліджуються і вивчаються ученими – фахівцями в галузі конституційного права України.

Загальні питання науки конституційного права України, її система, предмет і метод, а саме:

1. Конституційно-правові норми та інститути, їх особливості та види.
2. Конституційно-правові відносини, їх об'єкти, суб'єкти, види, підстави виникнення, зміни, припинення.
3. Теорія конституції і конституціоналізму; причини і передумови ухвалення перших конституційних актів.

4. Поняття конституції, її принципи, функції і юридичні властивості.
5. Основи правового статусу людини і громадянина. Права людини, їх виникнення і розвиток.
6. Загальні основи конституційного ладу України.
7. Перспективи подальшого розвитку конституційно-правових явищ.

3.2. Конституція України – основний Закон держави і суспільства

Слово «конституція», як і багато інших юридичних термінів, дійшло до нас із Стародавнього Риму. Так називалися укази римських імператорів (*constitutio* – встановлюю, затверджую). У середньовічній Європі конституціями називали різного роду нормативно-правові акти, зокрема ухвали сеймів Речі Посполитої. Перші конституції у сучасному сенсі цього слова були прийняті в США (1787 р.), Польщі і Франції (1791 р.).

Конституція – це основоположний засновницький юридичний акт країни. Конституція України – це єдиний нормативно-правовий акт, що володіє особливим юридичним характером і за допомогою якого український народ виражає свою суверенну волю, затверджує основні принципи устрою суспільства і держави, визначає систему і структуру державної влади і органів місцевого самоврядування, основи правового статусу особи, територіального устрою держави.

У сучасному світі конституція офіційно або неофіційно розглядається як основний закон держави і суспільства. Зокрема, преамбула Конституції України визначає її як Основний Закон нашої країни.

Конституція – це закон, але закон особливий, такий, що володіє тільки йому властивими ознаками (*юридичними властивостями*):

1) верховенство в системі нормативно-правових актів. Конституція України володіє *особливою найвищою юридичною силою*. Всі закони і підзаконні акти повинні відповідати її положенням;

2) *особливий порядок ухвалення*. Конституція України була прийнята кваліфікованою більшістю голосів Верховної Ради. За неї проголосувало 312 народних депутатів (понад 2/3 від конституційного складу Верховної Ради);

3) *особлива форма викладу правових розпоряджень*. Норми Конституції України носять узагальнений характер. На основі практично кожної

із статей Конституції може бути створений самостійний нормативно-правовий акт;

4) *особливий порядок внесення змін*. Зміни до Конституції України вносяться в ускладненому порядку. Законопроект про внесення змін у всі розділи Конституції України, окрім I, III, XIII, заздалегідь схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії за нього проголосувало не менше двох третин від конституційного складу Верховної Ради (подвійний вотум). Законопроект про внесення змін до розділів I, III, XIII повинен бути прийнятий не менше ніж двома третинами від конституційного складу Верховної Ради і затверджений всеукраїнським референдумом. Ускладнений порядок перегляду Конституції України покликаний забезпечити її підвищену стабільність;

5) *особливий зміст і особливий предмет правового регулювання*. Конституція України є не тільки нормативно-правовим, але і політичним документом. Вона формулює стратегічні цілі українського суспільства, визначає основи політичної системи України, регулює відносини між громадянами і їх об'єднаннями, з одного боку, і державою – з іншого боку;

6) *особливий характер захисту*. Верховенство Конституції України в системі законодавства забезпечується за допомогою особливого державного органу – Конституційного Суду. Конституційний Суд має право винести ухвалу про визнання будь-якого нормативно-правового акту таким, що суперечить Конституції (неконституційним);

7) *особливий характер Конституції України як законодавчого акту* визначає і *особливий характер її функцій*. Як і всім іншим нормативно-правовим актам, Конституції України властиві регулятивна і охоронна функції.

Регулятивна функція Конституції України полягає в тому, що вона визначає основи відносин між громадянами і державою, між державними органами, закріплює основні права і обов'язки людини і громадянина. Наприклад, ст. 114 визначає порядок формування Кабінету Міністрів і взаємодія Верховної Ради і Президента України в рішенні цього питання.

Охоронна функція Конституції України полягає в тому, що вона захищає найбільш значущі соціальні блага і цінності шляхом встановлення заборон певних дій, містить гарантії дотримання прав і свобод людини і громадянина, обмеження діяльності державних органів.

Наприклад, ст. 27 свідчить: «Ніхто не може бути довільно позбавлений життя». Дана заборона охороняє життя людини від протиправних посягань.

Крім цих спеціально – юридичних функцій, Конституція України володіє рядом тільки їй властивих функцій:

засновницька функція. Конституція України дає початок сучасній українській державі, функціонування органів державної влади, визначає їх компетенцію; встановлює основи системи права України;

інтеграційна функція. Конституція України покликана об'єднати українське суспільство навколо проголошених і закріплених нею ідей, стати основою для соціальної згоди і взаєморозуміння;

ідеологічна функція. Конституція України закріплює ідейні цінності, політичні цілі українського суспільства і визначає засоби їх досягнення.

Таким чином, Конституція України становить правову основу існування українського суспільства і держави. Її дотримання і виконання є конституційним обов'язком кожної людини і громадянина, держави та її органів.

3.3. Конституційний лад України, його принципи

Конституційний лад – це порядок, при якому дотримуються права і свободи людини і громадянина, а держава діє в строгій відповідності до Конституції. Принципи (фундаментальні основи) конституційного ладу закріплені в розділі I Конституції України. До принципів конституційного ладу України відносять:

суверенність. Україна є незалежною державою, повноправним суб'єктом міжнародного права і міжнародних відносин. Влада Української держави розповсюджується на всю його територію;

демократизм. Демократія – це правління, сформоване і діюче по волі народу. Народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади і місцевого самоврядування;

гуманізм. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Твердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Держава сприяє консолідації і розвитку української нації, розвитку всіх корінних народів і національних меншин;

соціальність. Конституція проголошує Україну соціальною державою. Суть даного принципу полягає в тому, що держава надає допомогу тим групам населення, які не можуть самостійно підтримувати гідний людини рівень існування: інваліди, сироти, безробітні і т. ін.;

верховенство права. Суть даного принципу полягає, по-перше, у визнанні пріоритету права перед іншими соціальними нормами, по-друге, у визнанні пріоритету прав людини перед державою, по-третє, в підпорядкуванні держави загальноновизнаним нормам міжнародного права. Складовим елементом принципу верховенства права є затвердження верховенства Конституції України в системі нормативно-правових актів;

плюралізм. Суспільне життя в Україні ґрунтується на принципах політичного, економічного і ідеологічного різноманіття. Суть даного принципу полягає в тому, що, по-перше, в Україні можуть існувати різні форми власності і різні види підприємництва. По-друге, в Україні існує багатопартійність. По-третє, існує можливість розробки будь-яких ідей і теорій. Держава гарантує рівність всіх суб'єктів права власності і господарювання, свободу ідеологічного вибору і політичної діяльності;

розділення властей. Державна влада в Україні здійснюється за принципом її розділення на законодавчу, виконавчу і судову. Органи державної влади зобов'язані діяти в строгій відповідності до Конституції і законів України;

республіканізм. Конституція закріплює республіканську форму правління в Україні, що узгоджується з історичними традиціями української державності і з принципом демократизму;

унітаризм. Конституція закріплює унітарну форму державного устрою України;

розмежування держави і місцевого самоврядування. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування. Територіальні громади і органи місцевого самоврядування мають право самостійно, незалежно від держави вирішувати питання місцевого значення.

Українська держава захищає конституційний лад і забезпечує його стабільність. Цей інститут конституційного права має особливий рівень захисту: внесення змін до розділу I Конституції України можливо тільки у разі схвалення їх всеукраїнським референдумом.

3.4. Інститут громадянства України

Громадянство України – це стійкий правовий зв'язок між фізичною особою і Українською державою, що знаходить свій прояв в їх взаємних правах і обов'язках.

Правовий зміст громадянства України, порядок його придбання і припинення, повноваження органів державної влади, що беруть участь в рішенні питань громадянства, визначаються Законом «Про громадянство України» (18 січня 2001 р.).

Законодавство України про громадянство ґрунтується на наступних принципах:

1) *єдиного громадянства.* Особа не може бути одночасно громадянином України і громадянином іншої держави;

2) *запобігання безгромадянству.* Відповідно до норм міжнародного права Україна докладає зусилля, щоб жодна людина не залишалася за межами громадянства або підданства якої-небудь держави. Річ у тому, що апатрид слабкіше захищений, ніж громадянин або підданий. Не зв'язаний правовим зв'язком ні з однією державою, апатрид не може розраховувати на повноцінну підтримку з боку держави;

3) *неможливості позбавлення громадянина України громадянства України.* В Україні немає покарань, що існували в СРСР – позбавлення громадянства, виселення громадян за межі держави. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства, ні в якому, навіть екстремальному випадку; він самостійно визначає, чи залишатися йому громадянином України або змінити громадянство;

4) *визнання права громадянина України на зміну громадянства.* Громадянин України самостійно визначає, чи знаходитися йому в громадянстві України або змінити громадянство;

5) *неможливості автоматичного отримання громадянства України іноземцем або особою без громадянства унаслідок укладення шлюбу з громадянином України або придбання громадянства України його дружиною (чоловіком) і автоматичного припинення громадянства України одного із подружжя унаслідок розірвання шлюбу або припинення громадянства України другим із подружжя.* Інакше кажучи, висновок або розірвання шлюбу не впливає на правовий стан особи;

6) *рівність перед законом* громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту отримання ними громадянства України;

7) збереження громадянства України *незалежно від місцепроживання* громадянина України. Громадянин України має право проживати в будь-якій країні, зберігаючи при цьому правовий зв'язок з Українською державою.

Громадянин і Українська держава мають *взаємні права і обов'язки*. Наприклад, громадянин України має право обирати і бути вибраним в органи державної влади і місцевого самоврядування. У той же час він зобов'язаний нести військову службу відповідно до законів України. Українська держава має право притягати громадянина до юридичної відповідальності за невиконання конституційних обов'язків. У той же час вона зобов'язана захищати своїх громадян. Громадянин України не може бути виселений за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує турботу і захист своїм громадянам, що знаходяться за її межами. Для захисту прав українських громадян, що проживають за кордоном, створюються консульські установи.

Підтвердженням приналежності до українського громадянства є паспорт громадянина України (а також паспорт громадянина України для виїзду за кордон, дипломатичний і службовий паспорт), свідоцтво про приналежність до громадянства України, проїзний документ дитини (для осіб до 16 років) і деякі інші документи.

3.5. Класифікація конституційних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина

Права людини – це права, нерозривно пов'язані з самим існуванням людини: право на життя, на свободу у всіх її проявах, право на пошану людської гідності і т. ін. Ці права невід'ємні, тобто, заборонено будь-яке посягання на ці права, вони також невідчужувані, тобто людина сама не може відмовитися від них, бо без цих прав вона вже не є людиною.

Права і свободи людини і громадянина є ядром правового статусу особи в Україні. Інститут конституційних прав і свобод базується на наступних принципах:

1) *невідчужуваність і непорушність* прав і свобод людини. Права і свободи людини не повинні бути об'єктом посягання з боку інших людей або держави;

2) *невичерпність* прав і свобод людини і громадянина. Суть даного принципу полягає в тому, що розвиток людини і суспільства приведуть до появи і закріплення правом нових граней свободи;

3) *неприпустимість скасування або звуження об'єму і змісту прав і свобод.* При ухваленні нових законів або зміні діючих законів не допускається відміна або спотворення закріплених Конституцією України прав і свобод;

4) *рівність.* Конституція України не допускає привілеїв або обмежень (дискримінація) за ознаками раси, кольору шкіри, переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового положення, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;

5) *взаємозв'язок прав і обов'язків.* Володіння правами накладає на людину і громадянина обов'язку перед іншими людьми і перед суспільством.

Класифікація конституційних прав людини і громадянина:

1) *цивільні (особисті) права.* По-іншому цю групу прав називають природними правами, підкреслюючи при цьому їх природжений, спочатку властивий людині характер. До цивільних прав належать права на життя, на пошану людської гідності, на свободу і особисту недоторканність, недоторканність житла і кореспонденції, невтручання в особисте і сімейне життя, свободу пересування, свободу совісті і світогляду, свободу друку;

2) *політичні права.* До них відносяться активне і пасивне виборче право, право на організацію і участь в політичних партіях, громадських організаціях і рухах, право на звернення до властей (право петиції), право зборів, мітингів і демонстрацій;

3) *соціальні права.* У широкому сенсі соціальні права – це права на отримання певних позитивних послуг з боку держави. До них відносяться право на працю, на відпочинок, на соціальний захист, на гідний рівень існування, на охорону здоров'я;

4) *економічні права.* Ця група прав людини і громадянина пов'язана з економічними, перш за все майновими відносинами. До неї відносять право власності, право на підприємницьку діяльність;

5) *екологічні права* – це права на безпечні для життя і здоров'я умови існування людини;

6) *культурні права* – це можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу і всього людства. До них відносяться право на освіту; право на свободу наукової, технічної і художньої творчості; право на захист інтелектуальної власності та ін.

7) *сімейні права* – це можливості людини і громадянина вільно розпоряджатися собою в сімейних правовідносинах. Це означає право на невтручання в особисте і сімейне життя; право на добровільний шлюб, рівні права і обов'язки в сім'ї; право на державну охорону сім'ї, мате-ринства, батьківства і дитинства.

Основними обов'язками людини і громадянина в Україні, згідно з Конституцією, є:

1) захист Вітчизни, незалежності і територіальної цілісності України, пошана її державних символів;

2) охорона культурної спадщини;

3) ненанесення збитку природі і відшкодування у разі його нанесення;

4) сплата податків і зборів в порядку і розмірах, встановлених законом;

5) отримання повної загальної середньої освіти;

6) взаємні обов'язки батьків і дітей;

7) не робити замах на права, свободи, честь і гідність інших людей;

8) неухильне дотримання Конституції і законів України.

Таким чином, діючи Конституція створила принципово нову схему реалізації прав, свобод і обов'язків людини, проте цей процес ніколи не може бути закінченим.

Контрольні запитання до теми 3:

1. *Поняття галузі та інститутів конституційного права.*

2. *Поняття та форми здійснення народного суверенітету, безпосередньої та представницької демократії в Україні.*

3. *Принципи виборчого права. Виборча система України, її види.*

4. *Система органів державної влади.*

Тема 4. Судові та правоохоронні органи України

4.1. Поняття правосуддя, його конституційні принципи

Незалежність і високий авторитет суду – найважливіша ознака правової демократичної держави. Основне призначення судової влади – захист прав і законних інтересів індивіда від будь-яких проявів свавілля (як з боку інших осіб, так і з боку державних органів).

Судова влада в Україні – різновид і повноправна гілка державної влади. Зокрема, судові рішення ухвалюються і оповіщаються судами від імені України і є обов'язковими до виконання на всій території України.

Разом з тим судова влада має властиві тільки їй ознаки. Діяльність органів законодавчої і виконавчої влади нерідко перетинається: наприклад, Кабінет Міністрів України – найвищий орган виконавчої влади – має право законодавчої ініціативи. *Правосуддя* ж в Україні здійснюється *виключно судами*. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами або посадовцями не допускається.

Правосуддя – це особливий вид державної діяльності, суть якої полягає в розгляді і дозволі кримінальних, цивільних і інших справ. Правосуддя, на відміну від діяльності органів виконавчої влади, здійснюється в чітко визначеній законом процесуальній формі.

Органи виконавчої влади і їх посадовці мають чітку ієрархію: нижчестоячі органи і посадовці підпорядковані вищестоячим. На відміну від них посадовці судової влади незалежні і один від одного, і від будь-якого іншого, зовнішнього впливу. Судді підкоряються *виключно закону*.

Відмінною ознакою судової влади є також *особливий статус* її посадовців. Правосуддя в Україні здійснюють професійні судді і, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні.

На відміну від інших посадовців держави, професійні судді посідають посади безстроково (окрім суддів Конституційного Суду України і суддів, що призначаються на посаду судді вперше). До кандидата на посаду професійного судді ставляться *особливі вимоги*, незіставні з вимогами до кандидатів на інші державні посади (вища юридична освіта, досвід роботи у галузі права, складання кваліфікаційних іспитів). Суддя не має права суміщати свою професійну діяльність ні з якою іншою, окрім наукової, педагогічної, творчої діяльності. Суддя не може бути членом політичної партії. Всі ці обмеження і вимоги покликані забезпечити справжню *незалежність і безсторонність* судді.

Діяльність судової влади контролюється *особливим способом*. Ніякі органи держави і їх посадовці не мають права втручатися у відправлення правосуддя, відміняти або змінювати вирок або рішення суду. Тому контроль тут носить *внутрішній характер* і здійснюється у вигляді касаційного і наглядового розгляду справи вищестоячим судом.

Особливий правовий статус суддів визначається Конституцією України і Законом України «Про статус суддів» (15 грудня 1992 р.), в який 21 червня 2001 р. внесені істотні зміни.

Судді – посадові особи судової влади, наділені повноваженнями здійснювати правосуддя і виконувати свої обов'язки на професійній основі в Конституційному Суді і судах загальної юрисдикції.

До кандидатів на посаду судді пред'являються наступні *вимоги*:

1) досягнення певного *віку*. Для суддів місцевих і апеляційних судів він складає 25 років; для суддів вищих спеціалізованих судів – 30 років; для суддів Конституційного Суду – 40 років;

2) *вища юридична освіта*;

3) наявність певного *стажу роботи* у галузі права. Для суддів місцевих і апеляційних судів – не менше 3 років; для суддів вищих спеціалізованих судів – не менше 7 років, зокрема не менше 5 років на посаді судді; для суддів Конституційного Суду – не менше 10 років;

4) *мешкання в Україні* протягом певного терміну. Для суддів Конституційного Суду – протягом останніх 20 років; для всіх інших – не менше 10 років;

5) володіння *державною мовою*.

Суддя повинен бути неупереджений і незалежний від будь-якого зовнішнього впливу. У своїй діяльності він зобов'язаний керуватися тільки законом. Через це, з одного боку, до суддів застосовуються деякі *обмеження*.

Суддя не має права:

1) перебувати в *політичній партії* або *профспілці*;

2) брати участь в якій-небудь політичній діяльності (передвиборна агітація, мітинги і т. ін.);

3) мати представницький мандат (наприклад, бути депутатом місцевої ради);

4) займати які-небудь інші оплачувані посади;

5) виконувати іншу оплачувану роботу, окрім *наукової, викладацької і творчої*.

З іншого боку, незалежність суддів забезпечується за допомогою *правових гарантій* їх діяльності, до яких належать:

1) *недоторканність* суддів. Без згоди Верховної Ради України суддя не може бути затриманий або арештований до винесення судом звинувачувального вироку;

2) *відповідальність за неповагу до суду або судді*;

3) забезпечення особистої безпеки суддів і членів їх родин. Загроза або насильство відносно до судді, посягання на його життя караються як злочини;

4) *незмінність* суддів. Судді посідають посаду безстроково, за винятком суддів Конституційного Суду і суддів, вперше призначених на посаду.

Відбір кандидатів на посаду судді здійснюється за наслідками складання кваліфікаційного іспиту. Іспити проводять кваліфікаційні комісії суддів судів загальної юрисдикції і Вища кваліфікаційна комісія суддів України. Ухвалення про призначення суддів на посаду вносить Вищу раду юстиції.

Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснює Президент України. Все інші судді, окрім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково.

Принципи правосуддя – це основні, керівні, джерела правосуддя. Вони закріплені Конституцією України:

1) *законність*. Суть даного принципу полягає в тому, що судді при здійсненні правосуддя керуються тільки законом;

2) *рівність всіх учасників судового процесу перед законом і судом*. Даний принцип означає, що суд не встановлює привілеїв або обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, соціальних, національних і інших відмінностей учасників судового процесу. Рішення суду повинне бути вільне від якої-небудь дискримінації;

3) забезпечення *доведеності провини*. Цей принцип заснований на презумпції невинності підсудного. Не він повинен доводити свою невинність, а суд зобов'язаний представити незаперечні докази його винності;

4) *змагальність* сторін і свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості. Обвинувач (у кримінальному процесі) або позивач (у цивільному процесі), з одного боку, обвинувачений або відповідач – з іншого боку мають рівні процесуальні можливості. Зокрема, вони можуть робити заяви, подавати докази, вимагати виклику свідків і т. ін.;

5) підтримка *державного звинувачення* в суді прокурором. Звинувачення – завдання держави, а не потерпілого. Прокурор, діючи від імені

держави, доводить необхідність застосування до підсудного кримінального закону;

6) забезпечення обвинуваченому *права на захист*;

7) *гласність* судового процесу і його повна фіксація технічними засобами. Суть даного принципу полягає в тому, що судові засідання (за винятком особливо обумовлених законом випадків) є відкритим для публіки;

8) забезпечення апеляційного і касаційного *оскарження* рішення суду, окрім випадків, встановлених законом. Дане право надане будь-якому учаснику судового процесу з метою виключення судової помилки і ухвалення єдино вірного рішення;

9) *обов'язковість* рішень суду. Рішення суду, що вступило в законну силу, підлягає обов'язковому виконанню, як і рішення будь-якого іншого органу державної влади.

У судах окремих судових юрисдикцій законом можуть бути встановлені також інші принципи судочинства.

4.2. Конституційний Суд України

Всі державні органи, органи місцевого самоврядування і їх посадовці, громадяни України, іноземні громадяни або піддані, особи без громадянства зобов'язані дотримувати і виконувати Конституцію України. Спеціальним органом забезпечення конституційної законності в Україні є Конституційний Суд України.

Порядок формування, функціонування і компетенція Конституційного Суду визначаються розділом XII Конституції України і Законом України «Про Конституційний Суд України» (16 жовтня 1996 р.).

Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні.

Конституційний Суд України не входить до системи судів загальної юрисдикції і, відповідно, не розглядає конкретних кримінальних або цивільних справ, не є апеляційною, касаційною або наглядовою інстанцією для судів загальної юрисдикції. Він вирішує питання про відповідність законів і інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України і законів України.

Формування складу Конституційного Суду також відрізняється від формування інших судових органів. Конституційний Суд України складається з 18 суддів Конституційного Суду. Президент України, Верховна

Рада і з'їзд суддів України призначають по 6 суддів Конституційного Суду. Суддя Конституційного Суду призначається на 9 років без права бути призначеним на повторний термін. На спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду судді Конституційного Суду з свого складу шляхом таємного голосування обирають Голову Конституційного Суду (тільки на один трирічний термін).

Повноваження Конституційного Суду України:

1) рішення питань про відповідність Конституції України (конституційності): законів і інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) офіційне тлумачення Конституції України і законів України;

3) дача висновку про відповідність Конституції України діючих міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, які вносяться у Верховну Раду України для ратифікації;

4) дача висновку про дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про зсув Президента України з поста у порядку імпічменту.

Суб'єкти звернення в Конституційний Суд України:

1) з питання про конституційність нормативно-правових актів – Президент України; не менше 45 депутатів Верховної Ради України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Верховна Рада Автономної Республіки Крим;

2) з питань відповідності до Конституції України міжнародних договорів – Президент і Кабінет Міністрів України;

3) з питання про конституційність процедури імпічменту – Верховна Рада України;

4) з питання про офіційне тлумачення Конституції і законів України – необмежене коло суб'єктів, зокрема – громадяни України, іноземні громадяни і піддані, особи без громадянства.

Конституційний Суд України ухвалює рішення, які обов'язкові до виконання на території України, остаточні і не можуть бути оскаржені.

Закони і інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю або в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або вступу у силу.

Закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані неконституційними, втрачають силу з дня ухвали Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність. Матеріальний або моральний збиток, заподіяний фізичним або юридичним особам актами і діями, визнаними неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку.

4.3. Система судів загальної юрисдикції України, Верховний Суд України

Суд – орган державної влади, який розглядає цивільні, кримінальні і інші справи на підставі чинного законодавства і відповідно до встановлених процесуальних норм. Судова система України – сукупність всіх взаємодіючих між собою судових установ.

Відповідно до розділу VIII Конституції України система судів загальної юрисдикції будується виходячи з принципів територіальності і спеціалізації.

Принцип територіальності означає, що суди фундирувалися і діють в межах адміністративно-територіальних одиниць (Автономна Республіка Крим, області, міста Київ і Севастополь, райони і т. ін.).

Принцип спеціалізації передбачає спеціалізацію суддів і організацію відповідних структур для розгляду кримінальних, цивільних, господарських, адміністративних, сімейних і інших справ, передбачених законом.

Виходячи з принципу спеціалізації, в системі судів загальної юрисдикції слід виділити суди *спеціальної юрисдикції (спеціалізовані суди)*: господарські суди і військові суди. Господарські суди розглядають виключно господарські суперечки між юридичними особами, юридичними особами і державою. Військові суди розглядають кримінальні справи, обвинуваченими в яких є військовослужбовці, а також справи, пов'язані з соціальним захистом військовослужбовців.

Систему судів загальної юрисдикції складають місцеві суди, апеляційні суди, вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд України.

Місцеві суди діють у межах району, міста (окрім міст районного підпорядкування), району міста, декількох районів або району і міста одночасно. До місцевих суден по статусу прирівнюються військові суди гарнізонів і господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя. До складу місцевого суду входить не менше

трьох суддів. Місцевий суд розглядає як суд першої інстанції, а також за знов відкритими обставинами, цивільні, господарські, адміністративні, кримінальні та інші справи. У передбачених законом випадках місцевий суд розглядає справи про адміністративні правопорушення. Місцевий суд вивчає також і узагальнює судову практику, здійснює інші повноваження, надані йому законом.

Апеляційні суди діють в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві і Севастополі. До них прирівнюються військові суди регіонів і Військово-морських Сил.

Апеляційні суди складаються з суддів і народних засідателів. Судді апеляційних судів обираються Верховною Радою України безстроково або призначаються Президентом України в межах п'ятирічного терміну.

Народні засідателі цих судів обираються Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, Київською і Севастопольською міськими радами, на території яких знаходиться відповідний суд, строком на п'ять років.

У апеляційному суді розпорядженням голови цього суду можуть затверджуватися судові палати, які очолюються заступниками голови суду. Судові палати утворюються для розгляду справ в апеляційному порядку і для розгляду справ по першій інстанції.

Голова суду і заступники голови суду обираються загальними зборами відповідного суду з складу суддів апеляційного суду відповідно до кількості судових палат суду. У разі відсутності судових палат обирається тільки заступник голови суду. Апеляційні суди діють як суди апеляційної інстанції щодо рішень місцевих суден, як суди першої інстанції у адміністративних, кримінальних і цивільних справах віднесених законом до їх підсудності, а також переглядає справи у зв'язку з обставинами, що знов відкрилися. Вони також вивчають і узагальнюють судову практику і здійснюють інші повноваження, надані їм законом.

Вищі спеціалізовані суди є найвищими судовими органами спеціалізованих судів. В даний час до вищих спеціалізованих судів відноситься тільки Вищий господарський суд України. У стадії формування знаходиться Вищий адміністративний суд України. Вищі спеціалізовані суди повинні діяти як *касаційна* інстанція щодо рішень місцевих і апеляційних суден, а у випадках, передбачених законом, як суди апеляційної інстанції щодо рішень апеляційних суден, створених як

суди першої інстанції, а також переглядають справи за обставинами, що знов відкрилися. Окрім цього, дані суди вивчають і узагальнюють судову практику, дають рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства.

Найвищим судовим органом України є Верховний Суд України. Судді Верховного Суду України обираються Верховною Радою України безстроково. Одним з головних завдань Верховного Суду України є здійснення нагляду за судовою діяльністю судів республіки.

Верховний Суд України володіє наступними повноваженнями:

1) в межах своїх повноважень переглядає в касаційному порядку рішення судів загальної юрисдикції і справи за обставинами, що знов відкрилися, в порядку, встановленому процесуальним законом, а також розглядає справи, віднесені до його компетенції Конституцією і законами України;

2) вивчає і узагальнює судову практику, аналізує судову статистику і дає роз'яснення судам з питань застосування законодавства, які виникають при розгляді судових справ;

3) вирішує в межах своїх повноважень питання, що впливають з міжнародних договорів України;

4) здійснює інші повноваження, надані йому законом.

Для організації роботи з розгляду і перегляду справ, не віднесених до підсудності вищих спеціалізованих суден, у Верховному Суді України діють *судові палати*. Судові палати Верховного Суду України також вивчають і узагальнюють судову практику, аналізують судову статистику і здійснюють інші повноваження, надані їм законом.

У складі Верховного Суду України утворюється *Пленум Верховного Суду України*. У засіданнях Пленуму беруть участь Генеральний прокурор України, Міністр юстиції України. Участь Генерального прокурора в засіданнях є обов'язковою. Пленум Верховного Суду України розглядає питання, віднесені до повноважень Верховного Суду України Конституцією України і законами України; розглядає матеріали узагальнення судової практики і судової статистики і дає роз'яснення судам з питань застосування законодавства; затверджує чисельний і персональний склад судових палат, обирає Голову Верховного Суду України, його першого заступника, заступників Голови – голів судових палат, їх заступників і секретаря Пленуму та ін.

Для розгляду організаційних питань роботи Верховного Суду України утворюється *президія Верховного Суду України*. До її складу входять Голова Верховного Суду України, його заступники і судді, кількісний склад яких визначається Пленумом Верховного Суду України.

4.4. Поняття правоохоронної діяльності України

Правоохоронні органи – це державні і недержавні органи, головним завданням і функцією яких є охорона правопорядку, захист прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб, держави.

До *державних правоохоронних органів* відносяться:

- 1) *прокуратура*;
- 2) *органи і установи юстиції* (Міністерство юстиції, Вища рада юстиції, нотаріат, відділи реєстрації актів цивільного стану);
- 3) *органи внутрішніх справ*, зокрема – *міліція*;
- 4) *Служба безпеки України*;
- 5) *органи державної податкової служби*;
- 6) *Державна виконавча служба*;
- 7) *митні органи*.

До *недержавних правоохоронних органів* відносять адвокатуру, приватний нотаріат, приватні охоронні організації.

Таким чином, в Україні правоохоронні органи складають декілька самостійних, але у той же час взаємодіючих підсистем.

Законом на правоохоронні органи України покладені наступні *функції*:

- 1) охорона державної безпеки, громадського порядку, майна фізичних і юридичних осіб;
- 2) контроль за станом дотримання нормативних актів в окремих сферах суспільного життя;
- 3) виявлення фактів скоєння злочинів і адміністративних правопорушень, інформування про це державних органів, уповноважених порушувати кримінальні справи, вести дізнання і попереднє слідство, а також виносити ухвали про застосування заходів адміністративного стягнення;
- 4) припинення злочинів і адміністративних правопорушень, затримання за наявності підстав осіб, які їх зробили;
- 5) розгляд матеріалів про адміністративні правопорушення, винесення ухвал про застосування до осіб, винних в їх здійсненні, адмі-

ністративних стягнень і виконання рішень про накладення адміністративних стягнень.

Нормальне функціонування державного механізму і забезпечення прав і свобод людини і громадянина неможливі без інститутів контрольної влади. Історично склалося так, що контролюючу роль в Україні грали органи прокуратури. Правовий статус прокуратури України визначається Конституцією України, Законом України «Про прокуратуру» (5 листопада 1991 р.), з змінами, внесеними Законом України від 12 липня 2001 р.

Прокуратура України – це єдина система державних органів, які здійснюють прокурорський нагляд за дотриманням і правильним застосуванням законів.

Відповідно до Конституції України на прокуратуру України покладені наступні повноваження:

1) *підтримка державного звинувачення* в суді. Завдання прокурора – у звинувачувальній мові обґрунтувати застосування до підсудного кримінального закону;

2) *представництво інтересів* громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом. Підставою представництва в суді інтересів громадянина є його нездатність з поважних причин самостійно захистити свої порушені або оспорювані права, а держави – наявність порушень або загрози порушень державних інтересів;

3) *нагляд за дотриманням законів* органами, що здійснюють *оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство* (до них відносяться: міліція, податкова міліція, органи безпеки України, митні органи, органи державного пожежного нагляду, органи прикордонної охорони і деякі інші);

4) *нагляд за дотриманням законів при виконанні судових рішень* у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян. Прокуратура зобов'язана здійснювати нагляд за дотриманням законів в слідчих ізоляторах, ізоляторах тимчасового перебування, установах з виконання кримінальних покарань, психіатричних лікарнях із суворим і посиленим спостереженням.

Прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який призначається на посаду і звільняється з посади Президентом України з відома Верховної Ради України. Верховна Рада України може виразити недовіру Генеральному прокурору України, що може спричинити його

відставку з посади. Термін повноважень Генерального прокурора України – 5 років.

Прокуратура України складає *єдину систему*, до якої входять:

Генеральна прокуратура України;

прокуратура Автономної Республіки Крим;

прокуратури областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних);

міські, районні і міжрайонні прокуратури;

спеціальні прокуратури (військові, екологічні, транспортні).

Подібно до органів виконавчої влади, органи прокуратури побудовані за ієрархічним принципом. Всі нижчестоячі прокурори підкоряються вищестоячим і всі прокурори – Генеральному прокурору.

Генеральний прокурор України і підлеглі йому прокурори координують діяльність з боротьби із злочинністю всіх правоохоронних органів.

Міліція України – це державний озброєний орган виконавчої влади, покликаний захищати життя, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Правовий статус міліції України визначається Законом України «Про міліцію» (20 грудня 1990 р.).

Основні завдання міліції:

1) забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав, свобод і законних інтересів;

2) припинення і профілактика правопорушень;

3) охорона і забезпечення громадського порядку;

4) виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, що їх скоїли;

5) забезпечення безпеки дорожнього руху;

6) захист власності від злочинних посягань;

7) накладання адміністративних стягнень.

Закон України «Про міліцію» передбачав покладання на міліцію виконання окремих кримінальних покарань (виправні роботи без позбавлення волі). У даний час ця функція передана підрозділам Міністерства юстиції.

Таким чином, завдання міліції достатньо різноманітні. Для їх виконання в структурі міліції створені наступні структурні підрозділи:

1) *кримінальна міліція*. Головне її завдання – виявлення і розкриття злочинів;

2) *міліція суспільної безпеки*. Завдання даного підрозділу – припинення і профілактика правопорушень, правоохорона суспільного порядку;

3) *транспортна міліція* має функції, аналогічні до кримінальної міліції;

4) *державна автомобільна інспекція* покликана забезпечити безпеку дорожнього руху;

5) *міліція охорони* здійснює функцію охорони власності від злочинних посягань;

6) *спеціальна* міліція зайнята охороною спеціальних об'єктів.

Ухвалою Кабінету Міністрів від 8 липня 1995 р. створена також *кримінальна міліція у справах неповнолітніх*.

Як і інші органи виконавчої влади, міліція має ієрархічну структуру. Загальне керівництво міліцією здійснює Міністр внутрішніх справ України. У Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві і Севастополі і деяких крупних містах функціонують управління внутрішніх справ. У районах (містах) створені підлеглі управлінням відділи внутрішніх справ.

Для виконання покладених на міліцію завдань працівники міліції *мають право*:

1) вимагати припинення правопорушень;

2) перевіряти документи у підозрілих осіб;

3) затримувати підозрюваних в здійсненні злочинів, таких, що підозрюються, таких, що ховаються від дізнання, засуджених, таких, що ховаються від виконання покарання і ряд інших категорій осіб;

4) складати протоколи про правопорушення;

5) проводити дізнання і розслідування злочинів;

6) здійснювати оперативно-розшукову діяльність;

7) перевіряти технічний стан автотранспортних засобів;

8) застосовувати заходи фізичної дії, спеціальні засоби і вогнепальну зброю. Застосування даних заходів строго визначене і обмежене законом.

Міліція України формується на контрактній основі. На службу в міліцію приймаються громадяни України, які за своїми моральними, діловими якостями, рівню освіти і фізичної підготовки здатні виконувати обов'язки, покладені законом на працівників міліції.

4.5. Адвокатура України

Адвокатура України – це добровільне професійне суспільне об'єднання. Адвокатура покликана сприяти захисту прав і свобод людини і громадянина, представляти законні інтереси фізичних і юридичних осіб, надавати їм правову допомогу. Діяльність адвокатури регламентується Законом України «Про адвокатуру» (19 грудня 1992 р.).

Згідно з законодавством України адвокатом може бути громадянин України, який:

- 1) має вищу юридичну освіту;
- 2) стаж роботи за фахом юриста або помічника адвоката не менше 2 років;
- 3) склав кваліфікаційні іспити;
- 4) одержав свідоцтво про право на адвокатську діяльність і ліцензію на заняття адвокатською діяльністю;
- 5) прийняв Присягу адвоката України.

Адвокатом не може бути особа, що має судимість. Адвокат не має права працювати в суді, прокуратурі, органах внутрішніх справ, СБУ, органах виконавчої влади держави.

Види адвокатської діяльності:

- 1) захист громадян в процесі дізнання, попереднього слідства і розгляду справи в суді;
- 2) надання консультацій, довідок і роз'яснень з юридичних питань;
- 3) складання заяв, скарг і інших документів правового характеру;
- 4) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб в суді і інших державних органах;
- 5) правове забезпечення підприємницької діяльності.

У своїй професійній діяльності *адвокат має право:*

- 1) представляти і захищати інтереси громадян і юридичних осіб за їх дорученням у всіх органах, підприємствах, установах і організаціях;
- 2) збирати відомості про факти, які можуть бути використані як докази в цивільних, господарських, кримінальних справах і справах про адміністративні правопорушення;
- 3) надсилати запити і одержувати документи або їх копії від підприємств, установ і організацій, а від громадян – з їх згоди;
- 4) знайомитися на підприємствах, в установах, організаціях з необхідними для виконання доручення документами і матеріалами, за винятком тих, таємниця яких охороняється законом;

5) одержувати письмові висновки фахівців з питань, що вимагають спеціальних знань;

6) застосовувати науково-технічні засоби відповідно до чинного законодавства;

7) бути присутнім під час розгляду його клопотань і скарг на засіданні колегіальних органів і давати відповідні пояснення цим документам.

При здійсненні своїх професійних обов'язків адвокат зобов'язаний дотримувати вимоги законодавства України, застосовувати всі передбачені законом засоби захисту осіб, зберігати адвокатську таємницю.

Контрольні запитання до теми 4:

- 1. Охарактеризувати правовий статус суддів.*
- 2. Охарактеризувати правовий статус прокуратури.*
- 3. Охарактеризувати правовий статус міліції.*

Тема 5. Основи міжнародного публічного права

5.1. Поняття міжнародного права

Фундамент сучасного міжнародного права був закладений Уставом ООН. У політичному плані положення Уставу відображали нове мислення. В основу міжнародного права був покладений принцип співробітництва. Він пропонував відмову від концепції панування, що домінувала протягом століть, чинності й заміну її концепцією панування права. Однією із самих найтипівіших рис сучасного міжнародного права є затвердження в ньому прав людини. Устав визначив загальні цілі й принципи міжнародного права, які є головними системоутворюючими факторами. Із сукупності норм право перетворилося в систему на базі єдиних цілей і принципів. Істотно змінився механізм функціонування міжнародного права. Створення розвинутої системи міжнародних організацій привело до інституціоналізації процесу правотворчості й правоздійснення.

Міжнародне право – це система юридичних норм, що регулюють міждержавні відносини з метою забезпечення миру й співробітництва. Під міждержавними відносинами розуміються відносини за участю держав, міждержавних організацій і державоподібних утворень, таких, наприклад, як нації, що борються за державотворення, вільне місце.

Міжнародне право існує у формі норм. Юридичним утримуванням норми є правило поведінки. Якщо норми становлять собою необхідну внутрішню форму існування міжнародного права, то його зовнішньою формою, тобто способом вираження, є звичай, договір і правотворчі рішення міжнародних організацій. Ці офіційні юридичні форми існування міжнародно-правових норм іменуються джерелами міжнародного права.

Договір і звичай є універсальними джерелами, юридична чинність яких випливає із загального міжнародного права; правотворчі рішення організацій є спеціальним джерелом, юридична чинність якого визначається установчим актом відповідної організації.

Суб'єкт міжнародного права – це самостійне утворення, що завдяки своїм можливостям і юридичним властивостям здатне мати права й обов'язки з міжнародного права, брати участь у створенні й реалізації цих норм.

Загальноприйнятими суб'єктами сьогодні є держави й міждержавні організації. Не настільки надійно визнана правосуб'єктність народів, націй, що борються за державотворення. Основним суб'єктом міжнародного права є держава.

Під об'єктом права розуміється те, на що спрямовано його дію, що воно покликано регулювати. У міжнародного права таким об'єктом є міжнародні, а точніше міждержавні відносини. Від об'єкта варто відрізнити предмет міжнародного права тобто відносини, під якими розуміється все те, із приводу чого сторони вступають у правовідносини. Таким предметом можуть бути дії й утримання від дій, територія й таке подібне. Договір про території не робить на ній ніякої дії. Він встановлює стосунки держав із приводу даної території. Будучи різновидом соціального керування, міжнародно-правове регулювання становить керування суспільними відносинами, а не речами.

Функції міжнародного права – це основні напрямки його впливу на соціальне середовище, обумовлені його суспільним призначенням.

Головною соціальною функцією міжнародного права є зміцнення існуючої системи міжнародних відносин. Головна юридична функція складається в правовому регулюванні міждержавних відносин. Обидві функції носять характер стабілізуючих, охоронних, оскільки націлені на підтримку певного порядку в системі.

Міжнародне право виконує також функцію протидії існуванню й появі нових відносин і інститутів, що суперечать його цілям і принципам.

Істотна функція інтернаціоналізації, що полягає в розширенні й поглибленні взаємозв'язку між державами.

Інформаційно-виховна функція складається в передачі накопиченого досвіду раціонального поводження держав, в освіті щодо можливостей використання права, у вихованні в дусі поваги до права й інтересів та цінностей, які воно охороняє.

5.2. Процес і форми міжнародної правотворчості

В основі норми міжнародного права лежить угода суб'єктів, що є єдиним способом створення норм. Формування угоди і його закріплення в правовій нормі відбуваються в певному процесуальному порядку. Відповідно до цього порядку погоджене правило знаходить юридичну чинність, втілившись у форму звичаю або договору.

У сучасному міжнародному праві існують два види звичайних норм. Перший, традиційний становить сформоване в практиці неписане правило, за яким визнається юридична чинність. Другий – новий вид, до якого відносяться норми, створювані не тривалою практикою, а визнанням як такі правила, що втримуються в декількох або одному акті.

При формуванні норм загального міжнародного права основну роль грає протест. Немає протесту – означає, що держава згодна з новою звичайною нормою. Зі звичайних норм складається ядро всієї міжнародно-правової системи – загальне міжнародне право.

На відміну від загального міжнародного права, партикулярний звичай виражає особливі інтереси обмеженого кола держав. Тому для його формування необхідна згода всіх зацікавлених держав.

Ріст значення міжнародного права в захисті життєвих інтересів людини й суспільства залучає до нього увагу усе більш широких верств населення. Усвідомлюється той факт, що в основі всіх прав людини перебуває право на життя в безпечному світі й що це право, втім, як і багато інших, може бути забезпечено лише в умовах надійного міжнародного правопорядку. Громадськість активно проявляє себе й у таких областях, як право навколишнього середовища, право безпеки, гуманітарне право, економічне право. Набуває чинності таке явище, як народна дипломатія, що впливає й на міжнародне право.

У формуванні міжнародного права працям юристів належить особлива роль. Дипломати й судді широко використовували праці теоретиків для доказу існування тих або інших норм. Подібне положення

давало доктрині значну можливість брати участь у правотворчому процесі.

Однобічні акти держав. До таких актів відносяться заяви, ноти, виступи державних діячів та ін.

Основним видом однобічних актів являється *зобов'язання* (наприклад, зобов'язання СРСР не застосовувати першим ядерну зброю). Іншим видом однобічних актів є *визнання*. Визнаючи той або інший юридичний акт, ситуацію, державу, вже не вправі підходити всупереч своєму визнанню. Більше того, як правило, визнання не може бути відкликано.

Наступним видом однобічного акту є протест (акт протилежний визнанню). Цим актом держава виявляє своє заперечення проти певної ситуації, претензій і всього того, що може мати правові наслідки.

Наступним видом однобічного акту є відмова, яка означає, що держава відмовляється від права, претензії, компетенції, які припиняють своє існування із цього моменту. Відмова носить остаточний і безповоротний характер. Особливим випадком мовчазної відмови є естоппель (*estoppel* – позбавлення права заперечення), що був запозичений з англійського загального права, де він означає, що сторона зв'язана своїми діями й не може висувати вимоги на шкоду іншій стороні, що поклалася на ці дії й поведилася відповідно.

Кодифікація міжнародного права. Кодифікація – процес систематизації діючих норм, що усуває протиріччя, заповнює пробіли, заміняє застарілі норми новими. Із цього видно, що кодифікація являє собою правотворчий процес. Прийнято розрізняти кодифікацію офіційну, що здійснюється державами, їхніми організаціями, і неофіційну, проведену без участі держав громадськими організаціями, приватними особами. Головним різновидом неофіційної кодифікації є доктринальна, здійснювана вченими або їхніми організаціями.

5.3. Система й структура міжнародного права

Система міжнародного права становить собою комплекс юридичних норм, що характеризується принциповою єдністю й одночасно впорядкованим підрозділом на відносно самостійні частини (галузі, підотраслі, інститути). Матеріальним системоутворюючим фактором для міжнародного права служить система міжнародних відносин, які вона покликана обслуговувати. Основними юридичними й морально-

політичними системообразуючими факторами виступають цілі й принципи міжнародного права.

Системі міжнародного права властива характерна для неї структура. Під структурою розуміється внутрішня організація системи, розташування й з'єднання її елементів, характер їхнього взаємозв'язку.

Сформований комплекс основних принципів міжнародного права об'єднав, організував і підпорядкував раніше розрізнені групи норм. З'явилася ще одна ознака системи – ієрархія норм, установлення їхньої співпідпорядкованості. Поступово формується міжнародне процесуальне право, що є ознакою зрілості правової системи.

Норма міжнародного права – це створене за згодою суб'єктів формально певне правило, що встановлює для них права, обов'язки й забезпечуване юридичним механізмом. Норма є загальним правилом, розраховане на невизначену кількість випадків. Тому в доктрині здавна ведеться суперечка про те, чи є нормою постанова договору, що закріплює конкретне врегулювання й не підлягає застосуванню до інших випадків. Подібна постанова має ознаки норми: вона регулює відносини сторін, юридично обов'язкова, однак не розрахована на кількарізове застосування. Такого роду постанови звичайно йменують індивідуальними нормами.

Аналіз доктрини й практики показує, що термін «м'яке право» використовується для позначення двох різних явищ. В одному випадку, мова йде про особливий вид міжнародно-правових норм, в іншому – про неправові міжнародні норми.

У першому випадку, на відміну від «твердого права», норми не породжують чітких прав і обов'язків, а дають лише загальну установку, яку, проте, суб'єкти зобов'язані виконувати. Для подібних норм характерні слова й вислови типу «домагатися», «прагнути», «вживати необхідних заходів» і т. ін.

До другого виду норм «м'якого права» належать ті, що містяться в неправових актах, у резолюціях міжнародних органів і організацій, у спільних заявах, комюніке.

Класифікація норм. Доктрині відомо чимало спроб класифікувати норми, але жодна з них не знайшла загального визнання. Взавши за основу лише найбільш важливі критерії, можна припустити наступну класифікацію міжнародно-правових норм:

- 1) за утримуванням й місцем в системі – мета, принципи, норми;

- 2) за сферою дії – універсальні, регіональні, партикулярні;
- 3) за юридичною чинністю – імперативні, диспозитивні;
- 4) за функціями у системі – матеріальні, процесуальні;
- 5) за способом створення й формою існування, тобто по джерелу – звичаєві, договірні, норми рішень міжнародних організацій.

Міжнародна практика виходить із реальності існування *універсальних норм*. Відповідно до принципу сумлінного виконання зобов'язань, «кожна держава зобов'язана сумлінно виконувати свої зобов'язання, що випливають із загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права». У рішеннях Міжнародного Суду ООН є безліч посилань на «загальні норми міжнародного права». Головними відмінними ознаками універсальних норм є глобальність дії, загальна обов'язкова чинність, створення й скасування їхнім міжнародним співтовариством у цілому.

Регіональні норми виникають із розвитком інтеграційних процесів. У певному регіоні істотно заглиблюється взаємодія держав, що породжує потребу в більш високому рівні нормативного регулювання аж до створення наднаціонального регулювання. Тому в регіоні інтеграції виникають комплекси норм, що володіють чималою специфікою, створюються нові механізми правотворчості й правоздійснення. Найбільш показовий у цьому плані є Європейський Союз.

Партикулярні або локальні норми поширюють свою дію на відносини з обмеженим колом учасників, у більшості випадків – на двосторонні відносини. Їхнім основним джерелом є договори. Але існують і звичаєві норми такого роду. Міжнародний Суд ООН не раз посилався на регіональні, локальні звичаї.

Імперативні й диспозитивні норми. Однієї з характерних рис сучасного міжнародного права є наявність у ньому комплексу імперативних норм, що володіють особливою юридичною чинністю. Остання укладається в неприпустимості відхилення від норм у взаєминах окремих держав навіть шляхом їхньої угоди. Звичай або договір, які суперечать цим нормам, будуть недійсні.

Диспозитивні норми – це норми, що допускають відступ від них за згодою у взаєминах сторін. При цьому не повинні зачіпатися права й законні інтереси третіх держав. Більшість універсальних і локальних норм становлять норми диспозитивні. Ці норми мають повну юридичну чинність. Якщо суб'єкти не домовилися про інше, то вони зобов'язані

виконувати диспозитивну норму, а у випадку її порушення несуть відповідальність. Диспозитивність норми складається не в обмеженій обов'язковій чинності, а в тім, що вона припускає право суб'єктів регулювати свої взаємини інакше, чим передбачено загальною нормою.

Процесуальні норми. До таких норм відносяться ті, які регулюють процеси створення й здійснення міжнародного права. Існують два поняття процесуального права: широке й вузьке. У першому випадку мова йде про сукупність норм, що регулюють як правотворчій, так і правоздійснювальний процес. У другому – тільки правоздійснювальний процес.

Процесуальне право – нова галузь міжнародного права. Раніше існували окремі норми такого роду. Потреба в підвищенні ефективності міжнародного права спонукала держави приділяти більше уваги процесу його функціонування. Першорядне значення для формування процесуального права мало прийняття в 1969р. Віденської конвенції «Про право міжнародних договорів», значна частина постанов якої носить процесуальний характер.

Інші види норм. За способом регулювання розрізняють заборонні, зобов'язуючі й правомочні норми. Існують норми відсильні, зобов'язуючі керуватися правилами, що втримуються в інших нормах, актах. Виділяють організаційні норми, які мають кілька різновидів. Їхнє завдання полягає в регулюванні діяльності міжнародних органів і організацій. Науково-технічна революція обумовила бурхливий розвиток технічних зв'язків. Потреба в їхньому регулюванні викликала поширення технічних норм. До них відносяться норми міжнародного права, що надають юридичну чинність вимогам, які випливають із законів природи, науки й техніки.

Програмні й рекомендаційні норми. Із приводу існування програмних норм іде жвава дискусія. Але, варто помітити, що більшість норм містить програмний елемент. Вони не тільки закріплюють те, що є, але й визначають, що повинно бути, у багатьох випадках присвячені саме майбутній поведінці. Більша частина договорів програмує розвиток співробітництва.

Багато положень програм носять характер рекомендацій. Винятково важливою формою рекомендаційних норм є резолюції міжнародних органів і організацій.

Устав ООН визначив основні цілі міжнародного права:

1) підтримувати мир і безпеку;

2) розвивати дружні відносини;

3) здійснювати співробітництво в рішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного й гуманітарного характеру й у заохоченні й розвитку поваги до прав і свобод людини;

4) створювати умови, при яких можуть дотримуватися справедливість і повага до зобов'язань, що випливають із договорів і інших джерел міжнародного права.

Характерною рисою міжнародного права є наявність у ньому комплексу основних принципів, під якими розуміються узагальнені норми, що відображають характерні риси, а також головне дотримування міжнародного права. У дипломатичній практиці їх звичайно йменують принципами міжнародних відносин. У рамках міжнародного права існують різні види принципів. Серед них важливе місце займають принципи – ідеї. До них відносяться ідеї миру й співробітництва, гуманізму, демократії та ін.

Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами називає наступні принципи:

1) незастосування чинності або погрози чинністю;

2) мирне вирішення спорів;

3) невтручання;

4) співробітництво;

5) рівноправність і самовизначення народів;

6) суверенна рівність держав;

7) сумлінне виконання зобов'язань по міжнародному праву.

Договірна або конвенційна норма являє собою правило, що міститься в міжнародно-правовому договорі, що надає їй юридичну чинність.

Відповідно до загального міжнародного права договірна форма презюмує, що весь її зміст має юридичну чинність, якщо інше не буде доведено. Основна особливість договірних норм укладається в їхній формі. Вони мають переваги писаного права й уже в цьому являють собою незамінний інструмент міжнародно-правового регулювання. Важливою якістю договірних норм є стабільність їхнього змісту. Тому вони забезпечують досить високий рівень передбачуваності поведінки учасників.

5.4. Сфера дії міжнародного права

Під сферою дії міжнародного права розуміється галузь застосування міжнародно-правових засобів впливу на об'єкт регулювання. Ця сфера має три основних аспекти – суб'єктний, об'єктний і просторовий.

Суб'єктна й об'єктна сфери. Суб'єктна сфера визначається навкруги суб'єктів, на які поширюється дія міжнародного права. Важливою зміною суб'єктної сфери стало включення в неї міждержавних організацій.

Об'єктна сфера – це коло регульованих відносин, які є його об'єктом. Об'єктна сфера пов'язана із суб'єктної, оскільки в неї входять тільки відносини між суб'єктами міжнародного права.

Усі ці аспекти сфери дії міжнародного права практично важливі. Для всіх договорів першорядне значення має суб'єктна сфера – на кого поширюється його дія. Об'єктна сфера визначається змістом договору – які види відносин, і якою мірою регулюються.

Просторова сфера. Просторова (або територіальна) сфера дії міжнародного права привертає основну увагу практики, саме їй присвячені постанови договорів про сферу їхньої дії. Мова йде про ті сухопутні, водні, повітряні, космічні простори, у яких діє міжнародне право.

Розмежування просторових сфер дії міжнародного й національного права. У межах своєї території держава здійснює повний і винятковий суверенітет. Кордон державної території проходить по зовнішній межі територіальних вод. Проте, в інтересах міжнародного судноплавства міжнародне право обмежило здійснення прав суверенітету в територіальних водах, надавши іноземним судам право мирного проходу. Мирний прохід регулюється правом прибережної держави, але воно повинне відповідати міжнародному праву.

Міжнародне право закріпило положення, згідно з яким діяльність фізичних і юридичних осіб у міжнародних просторах (повітряне, космічне, відкрите море, Антарктика), регулюється національним правом, природно в рамках міжнародного права.

Міжнародне право й екстратериторіальна дія національного права. Людина володіє юридичним статусом, комплексом прав і обов'язків, які містяться у певній правовій системі. При переміщенні в сферу дії іншої правової системи вона не може втрачати своїх особистих, майнових і багатьох інших прав. У результаті права, створені в рамках однієї

національної правової системи, повинні визнаватися в сфері дії іншої. Це найбільш давній і масовий випадок екстратериторіальної дії національного права.

Загальне правило, що опирається на основні принципи міжнародного права, полягає в тому, що держава здійснює повну юрисдикцію в межах своєї території й обмежену – відносно до своїх громадян і організацій за кордоном.

5.5. Основні принципи міжнародного права

Основні принципи закріплені Уставом ООН. Їхній зміст розкривається в Декларації «Про принципи міжнародного права», що стосуються дружніх відносин і співробітництва відповідно до Уставу ООН, прийнятою Генеральною Асамблеєю в 1970 р., а також у Заключному акті Наради з безпеки й співробітництва в Європі 1975 р.

Принцип незастосування сили. Як головна мета Устав ООН установив: позбавити майбутні покоління від нещастя війни, прийняти практику, відповідно до якої збройні сили застосовуються не інакше, як у спільних інтересах. Устав заборонив застосування не тільки збройної сили, але й сили взагалі. Більше того, заборонена навіть погроза силою яким-небудь способом, несумісним із цілями ООН.

Устав передбачає можливість застосування сили або погрози силою лише у двох випадках. По-перше, за рішенням Ради Безпеки у випадку погрози миру, будь-якого порушення миру або акту агресії. По-друге, у порядку здійснення права на самооборону у випадку збройного нападу, доти, поки Рада Безпеки не почне вживати заходів для підтримки міжнародного миру й безпеки.

Принцип мирного вирішення спорів. Принцип закріплений в Уставі ООН і у всіх міжнародних актах. Йому спеціально присвячений ряд резолюцій Генеральної Асамблеї, серед яких можна виділити Манільську декларацію про мирне вирішення міжнародних суперечок 1982 р. Першим багатобічним актом, що встановив цей принцип, був Статут Ліги Націй.

Відповідно до Уставу ООН Декларація про принципи міжнародного права 1970 р. сформулювала принцип у такий спосіб: «Кожна держава вирішує свої міжнародні суперечки з іншими державами мирними засобами таким чином, щоб не піддавалися погрозі міжнародний мир і безпека й справедливість».

Принцип поваги прав людини. Закріплено, крім Уставу ООН, у Загальній декларації прав людини 1948 р. і у двох пактах 1966 р.: один – про цивільні і політичні права, інший – про економічні, соціальні й культурні права. Було укладено ряд конвенцій з конкретних аспектів: «Про попередження злочину геноциду й покарання за нього» (1948), «Про ліквідацію всіх форм расової дискримінації» (1966), «Про ліквідацію всіх форм дискримінації відносно жінок» (1979), «Про права дитини» (1989) та ін.

Принцип суверенної рівності. В Уставі ООН у статті про принципи на перше місце поставлений пункт, в якому сказано: «Організація заснована на принципі суверенної рівності всіх її членів». Основне дотримання принципу полягає в наступному: держави зобов'язані поважати суверенну рівність і своєрідність один одного, а також усі права, властиві суверенітету, поважати правосуб'єктність інших держав. Кожна держава має право вільно вибирати й розвивати свою політичну, соціальну, економічну й культурну систему, установлювати свої закони й адміністративні правила. Всі держави мають рівні основні права й обов'язки. Вони зобов'язані поважати право один одного визначати й здійснювати на свій розсуд свої відносини з іншими державами відповідно до міжнародного права. Держави повинні сумлінно виконувати свої зобов'язання з міжнародного права.

Принцип невтручання. В Уставі ООН сказано, що він не дає Організації права на втручання в справи, по суті вхідні у внутрішню компетенцію будь-якої держави, і не жадає від держав-членів представляти такі справи на вирішення у порядку Уставу. Устав ООН передбачає розвиток співробітництва по значному колу питань явно внутрішнього характеру, наприклад сприяння підвищенню рівня життя, повної зайнятості населення, загальній повазі прав людини.

Принцип територіальної цілісності. Територія є матеріальною основою держави, є необхідною умовою його існування. Тому держави приділяють особливу увагу забезпеченню її цілісності. Статут Ліги Націй зобов'язує поважати й зберігати проти будь-якого зовнішнього нападу територіальну цілісність держав-членів. Устав ООН зобов'язує утримуватися від погрози силою або її застосування проти територіальної недоторканності держав.

Принцип непорушності кордонів. У Декларації про принципи міжнародного права дотримання принципу викладається в розділі про

принцип незастосування сили. Кожна держава зобов'язана утримуватися від погрози силою або її застосування з метою порушення існуючих міжнародних кордонів іншої держави або як засоби вирішення міжнародних суперечок, у тому числі територіальних суперечок і питань, що стосуються державних кордонів.

Принцип рівноправності й самовизначення народів. Принцип втілений в Уставі ООН, у якому в якості однієї із цілей Організації зазначено: «Розвивати дружні відносини між націями на основі поваги принципу рівноправності й самовизначення народів, а також приймати інші відповідні міри для зміцнення загального миру».

Зміст принципу вперше розкрито в Декларації про принципи міжнародного права: «Всі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток, і кожна держава зобов'язана поважати це право відповідно до Уставу ООН».

Принцип співробітництва. Ідея всебічного співробітництва втілена в Уставі ООН. Як принцип вона була сформульована в Декларації про принципи міжнародного права. Принцип зобов'язує держави співробітничати одна з одною, незалежно від розходжень їх політичних, економічних і соціальних систем. Визначені також основні напрямки співробітництва: підтримка миру й безпеки; загальна повага прав людини; здійснення міжнародних відносин в економічній, соціальній, культурній, технічній і торговельній областях, відповідно до принципів суверенної рівності й невтручання. Співробітництво з ООН і вживання заходів, передбачених її Уставом; сприяння економічному росту в усьому світі, особливо в країнах, що розвиваються.

Принцип сумлінного виконання зобов'язань з міжнародного права. На відміну від інших принципів, які склалися в процесі розвитку міжнародного права, розглянутий принцип затверджувався разом із цим правом. Без нього міжнародне право не було б правом, саме в ньому укладене джерело юридичної сили міжнародного права. Він відноситься до категорії необхідного права.

Принцип закріпив угоду держав про визнання юридичної сили за нормами міжнародного права. І для цього принципу зберігає своє значення загальне положення про те, що єдиним способом створення юридично обов'язкових норм для суверенних держав є їхня угода.

5.6. Міжнародна правосуб'єктність держави

Суверенна держава є основним суб'єктом міжнародного права. У міжнародно-правовій літературі здавна використовується поняття держави, що представляє єдність трьох елементів – суверенної влади, населення, території. Держава – необхідна форма організації населення для участі в міжнародному співтоваристві, для представництва й захисту його інтересів.

Норми, що визначають статус держави, реалізуються в першу чергу в його правосуб'єктності. Таким шляхом визначаються положення держави в міжнародному співтоваристві, його потенційні можливості.

Основні права й обов'язки – категорія, що відображає умови, необхідні для життя держави в рамках міжнародного співтовариства. Тому вони відносяться до категорії так званих невід'ємних прав, які в нормальних умовах не можуть бути обмежені.

Кожна держава спроможна вимагати вирішення спорів мирними засобами й зобов'язана поважати відповідне право інших держав. Кожна держава має право самостійно вирішувати свої внутрішні справи, і зобов'язана не втручатися у відповідні справи інших держав. Держава має право на співробітництво з іншими державами на основі демократичних принципів, закріплених Уставом ООН, і несе обов'язок співробітничати. Держава має право вільно вибирати свою соціально-політичну систему й зобов'язана поважати відповідне право інших держав, а також рівноправність і самовизначення народів.

Для реалізації суверенних прав держави істотне значення має поняття юрисдикції. Остання є проявом суверенітету, і означає державну владу, її обсяг і сферу дії. За обсягом розрізняють юрисдикцію повну й обмежену, за сферою дії – територіальну й екстратериторіальну, за характером влади – законодавчу, виконавчу, судову.

Повна юрисдикція означає владу держави пропонувати поведінку й забезпечувати реалізацію своїх приписів всіма наявними в її розпорядженні законними засобами. Обмежена юрисдикція означає, що держава може пропонувати поведінку, однак вона більшою або меншою мірою обмежена у використанні засобів, що забезпечують виконання приписів.

В силу територіального верховенства держава здійснює повну юрисдикцію в межах своєї території. В силу особистого верховенства – обмежену юрисдикцію відносно своїх громадян за кордоном.

Юрисдикція повинна здійснюватися з дотриманням імунітетів, визнаних міжнародним правом. Імунітет випливає із принципу суверенної рівності. Раніше імунітет був абсолютним, поширювався на будь-яку діяльність іноземної держави і її власність. Наприкінці минулого століття з'явилася, а в наш час знайшла широке визнання концепція обмеженого імунітету. Відповідно до цієї концепції, імунітет обмежується лише тими відносинами, у яких держава виступає як носій суверенної влади, діями, чиненими в силу державної влади.

Істотне значення має дотримання поняття «держава» у плані імунітету, від чого залежить коло органів і осіб, що користуються імунітетом. У проекті статей Комісії міжнародного права ООН це поняття визначене як: держава і її різні органи керування; політичні підрозділи держави, які мають право здійснювати прерогативи державної влади; установи або інститути держави за умови, що вони мають право вживати дії в здійсненні прерогатив державної влади; представники держави, що діють у цій якості.

Щодо юридичного значення визнання для нової держави існують дві теорії: конструктивна й декларативна. Відповідно до першої, визнання конституює, породжує міжнародну правосуб'єктність держави, перетворює фактичний стан у юридичний. Декларативна теорія виходить із того, що держава знаходить правосуб'єктність у чинності самого факту свого утворення, незалежно від визнання.

Визнання держави становить собою односторонній акт, у якому держава визнає факт утворення нової держави й тим самим її міжнародно-правову суб'єктність. Будь-які правовідносини можливі лише в тому випадку, якщо учасники визнають один одного як суб'єктів права.

Як загальне правило визнання держави є повним і остаточним. Таке визнання називають визнанням «де-юре». Воно не може бути умовним, тобто даним за умови виконання певних вимог. Воно не може бути відкликано.

Часом процес становлення держави затягується, наприклад, у результаті громадянської війни. У таких випадках може бути надане визнання тимчасове, обмежене – визнання «де-факто». Воно звичайно супроводжується встановленням напівофіційних відносин без юридичного оформлення й може бути відкликано.

Визнання знову утвореної держави означає визнання і її уряду. Питання про визнання уряду виникає у випадку створення уряду

неконституційним шляхом, у результаті революції, перевороту. Визнання уряду означає, що держава, що визнається, розглядає даний уряд законним і єдиним представником держави в міжнародних відносинах.

Як і у випадку з державою, визнання уряду може бути фактичним і юридичним.

Правонаступництво держав – це перехід прав і обов'язків у результаті зміни однієї держави іншою у несенні відповідальності за міжнародні відносини якої-небудь території.

Правонаступництво стосується декількох аспектів:

- 1) правонаступництво відносно договорів;
- 2) правонаступництво відносно до державної власності;
- 3) правонаступництво відносно до державних архівів;
- 4) правонаступництво відносно до державних боргів.

Правонаступництво України.

Згідно з Законом «Про правонаступництво» від 12.09.91 р.: державний кордон Союзу РСР, що відокремлює територію України від інших держав, а також кордон між УРСР і БСРС, РСФСР, Республікою Молдова за станом на 16 липня 1990 р. є державним кордоном України (ст. 5);

Україна підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, що укладені УРСР до проголошення незалежності України (ст. 6);

Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами СРСР, які не суперечать Конституції України й інтересам республіки (ст. 7);

Україна дає згоду на обслуговування зовнішнього боргу СРСР за станом на 19 липня 1990 р. у частині, що визначається окремою міждержавною угодою. Україна не несе зобов'язань за кредитними договорами і угодами СРСР, що укладені після 1 липня 1991 р. без згоди України (ст. 8).

Контрольні запитання до теми 5:

- 1. Міжнародні відносини і міжнародне право.*
- 2. Історія міжнародного права та його науки.*
- 3. Співвідношення міжнародного права та державного права.*
- 4. Міжнародні організації.*
- 5. Дипломатичне та консульське право.*
- 6. Права людини та міжнародне право.*

Тема 6. Основи міжнародного приватного права

6.1. Поняття, предмет, методи і система міжнародного приватного права

У наш час, коли Україна здобула незалежність, підвищилась активність громадян у всіх сферах суспільного життя, зросла міграція населення, розширюються зовнішньоекономічні зв'язки, зростає і необхідність всебічної регламентації правовідносин з участю іноземного елемента. Розвиток економіки, культури, засобів комунікації, транспорту тощо вимагає правового оформлення такого типу відносин, як міжнародні. У літературі, навчальних посібниках, їх умовно поділяють на дві великі групи: міждержавні та неміждержавні. Перша становить сферу міжнародного публічного права, друга – міжнародного приватного права.

Нагальною потребою стає визначення сутності цих двох понять. Публічне міжнародне право регулює відносини між державами і міжнародними організаціями. Міжнародне приватне право – цивілістичні відносини громадян та організацій – юридичних осіб з участю іноземного елемента. Простим і переконливим з цього приводу є визначення дореволюційного російського вченого М. І. Бруна. Він писав щодо міжнародного приватного права: «Це сукупність правил, які визначають закони якої держави повинні нормувати приватні юридичні відносини, у яких беруть участь іноземці, чи які виникли за кордоном. Кожна держава, в силу свого суверенітету, могла б, можливо, в межах своєї території допускати вживання лише своїх законів, але на практиці всі культурні держави визнають у себе, через юридичну необхідність, дію іноземних законів. Якщо не можливо вимагати, аби наші закони дотримувалися за кордоном людьми, які зовсім не розраховували будь-коли мати з ними справу, то вже з цієї причини необхідно визнавати іноземні закони. Інакше стосунки, що законно виникли за кордоном, повинні б вважатися незаконними у нас: подружжя – що незаконно живе разом, законні діти – незаконними, борги – мізерними, договори – не обов'язковими і т. ін.»

Міжнародне приватне право стосується цивільно-правових відносин передусім між організаціями і громадянами (особами без громадянства) різних країн. Предметом міжнародного приватного права є відносини, пов'язані з питаннями цивільних право – та дієздатності іноземних фізичних осіб і організацій; відносини за зовнішньо-економічними угодами; відносини, пов'язані з правами авторів на твори, видані за

кордоном; відносини щодо трудово-правового та соціального статусу осіб, які перебувають на території іноземної держави, працювали на такій території тощо. Цивільні правові відносини – це передусім майнові відносини між фізичними і юридичними особами різних держав.

Суб'єктом у майнових відносинах є іноземна сторона (наприклад, громадянин іноземної держави, особа без громадянства, іноземна організація, іноземна держава). Суб'єкти майнових відносин можуть належати до однієї держави, але об'єкт, у зв'язку з яким виникли відповідні відносини, перебуває за кордоном. Виникнення, зміна та припинення майнових відносин можуть бути пов'язані з юридичним фактом за кордоном (спричинення шкоди, укладення договору, смерть спадкодавця тощо).

Міжнародного приватного права не буває без іноземного елемента, а цивільно-правові відносини без іноземного елемента трапляються скажімо, тоді, коли їх сторонами є фізичні та юридичні особи однієї країни. Коли ж у цивільних відносинах бере участь іноземний елемент, то ці відносини набувають нової якісної властивості і стають міжнародними.

Міжнародне приватне право – це галузь права, що регулює міжнародні невідомі відносини, ускладнені іноземним елементом. Розрізняють три види іноземного елемента:

- суб'єкт;
- об'єкт;
- юридичний факт.

Суб'єктами є учасники правовідносин. Об'єкти – це те, на що спрямовані дії суб'єктів (наприклад, майно або шлюб між громадянкою та іноземцем). Юридичний факт певною мірою нагадує іскру. Юридичний факт породжує правовідносини. У міжнародному приватному праві іноземний юридичний факт породжує як міжнародні, так і національні невідомі правовідносини.

Ознаки приватного права:

- 1) регулює відносини приватних осіб між собою;
- 2) забезпечує приватний інтерес: акцентує увагу на економічній свободі, вільному самовиявленні й рівності товаровиробників, захисті власників від сваволі держави;
- 3) забезпечує вільне волевиявлення суб'єктів при реалізації своїх прав;
- 4) припускає широке використання договірної форми регулювання;

5) містить норми, які є зверненими до суб'єктивного права та забезпечують судовий захист;

6) характеризується переважанням диспозитивних норм, розрахованих на самовідповідальність за свої обов'язки та дії;

7) зберігає класичну юридичну техніку.

Правовий метод регулювання – це сукупність узгоджених між собою способів впливу на певну групу відносин. Для міжнародного приватного права характерним є цивільно-правовий метод, що виражає правову природу цієї галузі. Крім нього для врегулювання правовідносин за участю іноземного елемента застосовують ще два юридично-технічні методи: колізійний і матеріально-правовий. Колізійний метод є не обхідним для врегулювання цивільно-правових відносин, регламентація яких не узгоджена, а також у разі потреби зробити вибір між нормами права. Характерною рисою колізійного методу є те, що він, не регламентуючи відношення по суті, визначає, право якої держави має бути застосоване для врегулювання правовідносин за участю іноземного елемента.

За літературними даними, матеріально-правові норми дістали визнання після 50-х років минулого століття як засоби реалізації матеріально-правового методу.

Колізійна норма – це норма, яка визначає, право якої країни необхідно застосовувати при вирішенні питання прав і обов'язків сторін у правовідносинах, ускладнених іноземним елементом. Сукупність колізійних норм є колізійним правом конкретної країни. Колізійні норми є найскладнішою і найоб'ємнішою частиною міжнародного приватного права.

Колізійна норма, відсилаючи до законодавства певної держави, самотійно не врегульовує правовідносини з участю іноземного елемента. Її існування має сенс за умови використання матеріально-правової норми, тобто такої, що по суті регулює відносини у міжнародному приватному праві.

Наявність і використання таких норм і визначає матеріально-правовий метод регулювання зазначених відносин. Він полягає саме в тому, що відносини регулюються безпосередньо юридичними нормами.

До матеріально-правових норм у міжнародному приватному праві відносять:

1) уніфіковані норми міжнародних договорів;

- 2) норми національного законодавства, які регулюють відносини з участю іноземного елемента;
- 3) міжнародні й торговельні звичаї;
- 4) судову практику (в державах, де вона визнається формою права).

Поєднання цих методів дозволяє враховувати конкретні умови виникнення й реалізації прав та обов'язків суб'єктів відносин.

Міжнародне приватне право поділяється на дві частини: загальну і особливу. Як окрему частину іноді виділяють ще міжнародний цивільний процес. У загальній частині навчального курсу розглядаються загально-теоретичні питання, що мають значення для міжнародного приватного права в цілому, а саме: поняття, предмет, систему і зміст цього права, його джерела і форми, методи правового регулювання, вчення про колізійні та матеріально-правові норми; правові режими, загальні положення щодо суб'єктів, низку інших загальних понять і принципів.

Особлива частина містить аналіз питань власності, зобов'язальних відносин. Система міжнародного приватного права як наука охоплює також основні теоретичні та методологічні особливості галузі, її історичний розвиток, актуальні проблеми і перспективи.

Відмінності і зв'язок між міжнародним публічним правом (МПП) і міжнародним приватним правом (МПрП):

Відмінності:

а) головне місце в регулюванні МПП займають відносини політичного характеру (безпека, мир, невтручання). МПрП регулює майнові цивільно-правові відносини, які мають міжнародний характер, але не на рівні держав, а на рівні фізичних і юридичних осіб.

б) для МПП основними суб'єктами виступають держави, міжнародні організації, нації, що борються за власну незалежність. Для МПрП основними суб'єктами є фізичні і юридичні особи, і лише іноді – держави.

в) основним джерелом для МПП є міжнародний договір (міждержавний). Для МПрП під основним джерелом розуміється внутрішній (національний) закон.

Зв'язок:

МПП і МПрП регулюють єдиний комплекс відносин – міжнародні відносини, але на різних рівнях.

Міжнародне приватне право складається з:

- 1) колізійних норм;

- 2) уніфікованих матеріальних правових норм;
- 3) внутрішніх правових норм;
- 4) процесуальних норм.

1. Колізійні норми складають історичну основу міжнародного приватного права. Вони поділяються на дві групи: внутрішні колізійні норми, викладені у внутрішньому законодавстві країни; договірні колізійні норми, записані в міжнародних договорах, але направлені на регламентацію майнових відносин, які виникли на рівні фізичних або юридичних осіб.

2. Уніфіковані матеріально-правові норми. Існує два шляхи уніфікації: уніфікація шляхом укладення міжнародних угод з питань матеріального права; рецепція основних інститутів з іншої правової системи.

3. Внутрішні матеріальні норми – лише ті, які були спеціально створені для регламентації цивільно-правових відносин, ускладнених іноземним елементом.

4. Процесуальні норми – 1) самі по собі процесуальні норми публічного права; 2) норми процесуального характеру, ускладнені іноземним елементом.

6.2. Джерела міжнародного приватного права

Існує декілька видів джерел міжнародного приватного права:

всі системи світу визнають за джерело міжнародного приватного права внутрішнє законодавство країн, також звичай як внутрішньодержавний, так і міжнародний;

багато країн визнають джерелом міжнародний договір, судову та арбітражну практику, а також відносять доктрину міжнародного приватного права.

Українська доктрина джерелом першорядного значення вважає внутрішнє законодавство країни. Друге місце посідає міжнародний договір, оскільки через процедуру імплементації він може бути тісно пов'язаний з внутрішнім правом, стати його складовою частиною.

Форми і джерела міжнародного приватного права мають певні особливості, породжені наявністю міжнародних договорів і звичаїв:

подвійність форм правового регулювання – існування внутрішньодержавного і міжнародного рівнів регулювання одних і тих самих відносин;

у деяких випадках формою міжнародного приватного права може виступати не тільки національне законодавство України (внутрішньо-державне і міжнародне), а й внутрішнє право інших країн.

Відповідно до Конституції України (ст. 9), чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства.

Норми міжнародного приватного права знаходяться в:

Цивільному кодексі України (Книга 8), де вирішено: проблему правосуб'єктності фізичних і юридичних осіб (право- і дієздатність); питання угод, їх форми; питання деліктних зобов'язань, строку дії і форми довіреності. Також цим розділом встановлені норми про позовну давність; норми, які частково вирішують колізії права власності; норми, що регулюють спадкові правовідносини.

Сімейному кодексі України. Розглянуті питання про: укладення і розірвання шлюбів з іноземцями; сімейну право- і дієздатність; встановлення батьківства (батьківство встановлюється, якщо чоловік спільно проживає і веде спільне господарство з родиною, бере участь у вихованні дитини, бере участь у її матеріальному забезпеченні, існують незаперечні докази, що чоловік визнав своє батьківство); питання усиновлення дітей іноземцями, встановлення опіки чи піклування.

Кодексі торгового мореплавства України.

Повітряному кодексі України.

Законі «Про правовий статус іноземців».

Звичаї – це правила, які склалися здавна, систематично застосовуються, але не набули форми закону, незаконного акту чи міжнародного договору.

Правовим називають звичай, застосування якого санкціоноване нормами права. За порушення звичаєвих правил поведінки може наставати юридична відповідальність.

Види звичаїв:

міжнародні (головним чином міжнародні торгові звичаї);

внутрішньодержавні.

Під судовою та арбітражною практикою розуміють різновид юридичної практики, що полягає у правозастосовній, інтерпретаційній і правотворчій діяльності судів та арбітражів і втілюється в певних видах юридичних актів. Непевне чи неповне закріплення колізійних норм у

законодавстві і міжнародних договорах спонукає суддів звертатися до судової чи арбітражної практики, звичаєвого права або доктрини.

Особлива увага вивченню і використанню судової та арбітражної практики у правозастосовній діяльності приділяється у країнах з англосаксонською системою права. Основним джерелом права там є судовий прецедент.

6.3. Суб'єкти міжнародного приватного права

Серед суб'єктів міжнародного приватного права значне місце посідають фізичні особи – громадяни та іноземці. У доктрині, законодавстві та практиці поняття «іноземець» об'єднує власне іноземних громадян (підданих), осіб без громадянства (апатридів), осіб з кількома громадянствами (біпатридів) та ін. У сучасних умовах до кола осіб, відносно яких діють норми міжнародного приватного права, з урахуванням особливостей їхнього правового становища відносять також біженців, осіб, яким надано політичний притулок та ін. Нормами міжнародного приватного права регулюються цивільні, сімейні, трудові, процесуальні права фізичних осіб, тобто дані особи наділяються певним правовим статусом у міжнародних приватноправових відносинах.

У загальному розумінні правовий статус суб'єкта – це система визнаних і закріплених державою у законодавчому порядку прав і обов'язків даного суб'єкта. Правовий статус фізичних осіб як суб'єктів міжнародного приватного права – це сукупність усіх належних їм прав, свобод та обов'язків. Особливість правового статусу фізичної особи полягає в тому, що, перебуваючи в іншій державі, вона підпорядковується двом правопорядкам:

своєму вітчизняному (закону громадянства чи закону постійного місця проживання), оскільки зберігає правовий зв'язок з державою свого громадянства чи постійного місця проживання, правовий статус громадянина своєї держави, користується її захистом, підкоряється її законам;

правопорядку держави перебування (тієї держави, на території якої фізична особа перебуває у конкретний момент).

Статус цих осіб визначається ще такими міжнародними угодами, як, наприклад, Конвенцією про правовий статус біженців від 28 липня 1951р., Конвенцією про правовий статус осіб без громадянства від 28 вересня 1954 р., іншими міжнародними угодами щодо прав і обов'язків фізичних осіб у конкретних правовідносинах.

Згідно з цими міжнародними актами у країнах-учасницях біженцям надавався національний режим. Право- і дієздатність біженця визначається за законом країни – місця його постійного проживання (домісілія).

За українським законодавством іноземцем вважається особа, що має іноземне громадянство та не є громадянином України. Під особами без громадянства розуміються особи, які не належать до громадянства будь-якої держави. Україна не визнає подвійного громадянства.

Категорію іноземців можна розділити на дві частини:

іноземці, які постійно проживають в Україні;

іноземці, які тимчасово проживають в Україні.

В Україні іноземці мають національний режим в галузі авторського, спадкоємного права, можуть мати приватну власність. Однак більше прав, чим громадяни України, іноземці не мають у жодній сфері.

Не всі держави розрізняють поняття право- і дієздатності, у Великобританії, наприклад, існує тільки поняття дієздатності.

Для англосаксонської системи права при визначенні дієздатності фізичної особи істотне значення має закон місця постійного проживання особи (*lex domicilii*). У континентальній системі дієздатність визначається виходячи із принципу *lex patriae* (тобто за законом громадянства). У деяких країнах використовуються обидва принципи в тому або іншому співвідношенні.

Особа, визнана недієздатною або обмеженою в дієздатності за правом *lex patriae*, повинна вважатися такою і в інших країнах.

Українське законодавство, а саме ст. 566 ЦКУ, говорить, що цивільна дієздатність іноземного громадянина визначається за законом держави, громадянином якої він є, а дієздатність особи без громадянства визначається за законом держави, у якій ця особа має постійне місце проживання.

Існують виключення із цього загального правила:

цивільна дієздатність іноземних громадян і осіб без громадянства відносно угод, укладених на території України, визначається за українським законодавством;

цивільна дієздатність іноземних громадян і осіб без громадянства визначається за українським правом відносно зобов'язань, що виникли із заподіяння шкоди;

іноземні громадяни, що постійно проживають на території України, можуть бути визнані недієздатними або обмежено дієздатними тільки за законодавством України.

Ст. 1564 ЦКУ: «Право- і дієздатність визначаються за особистим законом фізичної особи. Право- і дієздатність відносно до угод визначаються за законом місця здійснення угоди. Визнання особи недієздатною або обмеження особи в дієздатності відбувається за особистим законом особи. Установлення й скасування опіки або піклування визначається особистим законом підопічного».

Безвісна відсутність.

На сьогодні в Україні немає норми, яка б визначала за якими нормами буде визначатися відсутність фізичної особи. Безвісно відсутніми можуть бути оголошені тільки іноземці, які постійно проживають в Україні.

У 1993 році у рамках СНД підписані Мінська конвенція й кілька двосторонніх договорів про оголошення безвісно відсутніми. Фізична особа оголошується безвісно відсутньою за законом тієї країни, де були останні дані, що вона поживала.

Ст.1565 ЦКУ: «Підстави й правові наслідки визнання особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою визначаються останнім з відомих особистих законів особи, яка зникла».

Українське законодавство успадкувало визначення поняття юридичної особи, сформульоване в радянський період. За ст. 80 Цивільного кодексу юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку.

Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю та дієздатністю, може бути позивачем і відповідачем в суді.

Статус юридичної особи можуть набувати будь-які організаційні утворення, якщо вони мають відокремлене майно, інші майнові й особисті немайнові права, можуть бути позивачами та відповідачами в суді, арбітражі, третейському суді.

У міжнародному приватному праві загальноновизнаним є положення про те, що кожна юридична особа належить до певної держави, національним законодавством якої визначається її особистий статут, який має екстериторіальний характер, тобто обов'язковий для визнання за кордоном.

Особистий статут організації відповідає на запитання, чи є дана організація юридичною особою (чи це сукупність фізичних осіб, не наділених таким правом), визначає порядок створення та ліквідації юридичної особи, передбачає її організаційну форму та правоздатність, вирішує долю ліквідаційного залишку тощо. Отже, особистий статут відображує національну належність юридичної особи, але до цього часу не існує єдиного критерію визначення такої національної приналежності. На сьогодні пропонується кілька доктринальних підходів до вирішення цієї проблеми.

Теорія інкорпорації. Основний зміст теорії і самого критерію інкорпорації (засновництва) зводиться до того, що компанія належить правопорядку країни, в якій вона зареєстрована відповідно до її законодавства.

Теорія осілості. Відповідно до цієї теорії, яку іноді називають теорією «ефективного місцеперебування», особистим статутом юридичної особи є закон тієї країни, в якій розміщується її керівний орган (рада директорів, правління, інші виконавчі або розпорядницькі органи). До числа держав, що керуються цим критерієм, належать: Франція, Іспанія, Бельгія, Люксембург, Німеччина, Польща та ще деякі інші країни Європейського Союзу.

Теорія центра експлуатації. Ще одним критерієм особистого статуту юридичної особи виступає місце здійснення основної діяльності. Її зміст досить простий: особистий статут юридичної особи визначається законом країни, де відбувається її господарська діяльність. Цей критерій здебільшого використовується в законодавстві та судовій практиці країн, що розвиваються, з метою оголошення «своїми» всіх утворень, що ведуть ділові операції на території даної держави. Ця теорія має певні корені політичного, юридичного та економічного характеру.

Теорія контролю. Ця теорія була спочатку сформульована під час першої світової війни й застосовувалася в судовій практиці у боротьбі з порушенням законодавства про «ворожих іноземців». Критерій контролю застосовувався і після другої світової війни у всіх випадках, коли особливо важливо було встановити дійсну приналежність юридичної особи.

Особливості регулювання ТНК.

Поява ТНК спричинила четверту кризу в приватному праві.

Виникнення міжнародних монополій, процеси глобалізації та інтернаціоналізації призвели до того, що діяльність юридичних осіб припинила обмежуватись кордонами лише однієї країни. Після Другої світової війни почався бурхливий ріст багатонаціональних компаній.

ТНК є національними за своїм капіталом, але мають міжнародну сферу діяльності. ТНК не підлягають регулюванню будь-якої правової системи.

На рівні міжнародного приватного права була спроба врегулювати положення ТНК шляхом визнання їх суб'єктами міжнародного права. Але спроба невдала, оскільки питання відповідальності ТНК вирішити так і не змогли.

ТНК не визнаються національним правом як єдиний суб'єкт господарської діяльності, визнається лише та компанія, яка була зареєстрована з додержанням вимог національного законодавства. Такий підхід спричиняє невідповідність правового і економічного начала. У правовому плані присутня множинність – багато національних компаній, зареєстрованих кожна за законодавством своєї країни, в економічному – єдність, оскільки всі компанії мають один капітал, сукупний прибуток направляється в один адміністративно-управлінський центр.

ТНК можна визначити як сукупність компаній, які створені за законами різних країн і знаходяться в правовому регулюванні різних країн.

6.4. Міжнародний цивільний процес

Міжнародний цивільний процес – це комплекс процесуальних дій, пов'язаних із захистом прав іноземних фізичних та юридичних осіб у судових та арбітражних органах України. Міжнародний цивільний процес охоплює такі поняття:

визначення підсудності у справах, що виникають з цивільних, сімейних та трудових правовідносин, у яких бере участь іноземний елемент;

процесуальне становище іноземних фізичних та юридичних осіб;

процесуальне становище іноземної держави та її дипломатичних і консульських представництв;

встановлення змісту іноземного права;

звернення до іноземних судів з дорученнями про вручення документів та виконання певних процесуальних дій;

виконання доручень іноземних судів;
визнання та виконання (у тому числі і примусове) іноземних судових рішень;

виконання нотаріальних дій;
визнання іноземних арбітражних (третейських) угод;
розгляд спорів міжнародним комерційним арбітражем;
примусове виконання рішень іноземного арбітражу.

У міжнародному приватному праві різних країн світу застосовують такі основні принципи визначення підсудності:

громадянство сторін спору (у деяких країнах достатньо, щоб лише позивач був громадянином відповідної держави);

поширення правил внутрішньої територіальної підсудності на справи з іноземним елементом;

присутність відповідача.

Нерідко держави світу передбачають виключну підсудність власних судів щодо тієї чи іншої категорії справ. Найчастіше це справи, що стосуються земельних ділянок та будинків, тобто нерухомого майна. Відома міжнародному приватному праву факультативна підсудність може у певних випадках бути множинною, тобто справа підлягає компетенції судів більш ніж двох держав.

Угоди суб'єктів міжнародного приватного права, що встановлюють підсудність, називають пророгаційними. Вони визначають, суд (арбітраж) якої країни буде компетентним розглядати спори. Пророгаційною угодою можна вибрати компетентний суд, але не можна змінити його речову або функційну компетенцію.

Судові органи різних держав світу здійснюють контакти кількома способами. Найпростішим є спосіб, коли суд однієї держави звертається безпосередньо до суду іншої держави. Судові доручення також можуть передаватися через центральні органи юстиції. Два названі способи передбачає Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 27 травня 1993 р. Стаття 3 містить Порядок відносин:

1. В справах, що охоплюються цим Договором, установи юстицій співвідносяться між собою за посередництвом центральних органів, якщо інше не передбачено цим Договором.

2. У розумінні цього Договору центральними органами є: з боку України – Міністерство юстиції та Генеральна прокуратура, а з боку Республіки Польщі – Міністерство юстиції.

3. Центральні органи можуть домовитися, що установи юстиції Договірних Сторін співвідносяться між собою безпосередньо.

У світі використовують також дипломатичний канал за такою схемою: власний суд – власне Міністерство закордонних справ – власне посольство (консульство) у відповідній країні – Міністерство закордонних справ відповідної країни – суд відповідної країни.

Окремі країни для виконання судових доручень використовують спеціальних уповноважених, що проживають в іноземних державах.

6.5. Поняття міжнародної підсудності

У теорії міжнародного цивільного процесу категорія «підсудність» застосовується для визначення розподілу компетенції між судами існуючої в державі системи розгляду цивільних справ, а також компетенції судів щодо вирішення справ з іноземним елементом, тобто міжнародної підсудності. У такому розумінні підсудність визначається через зміст підсудності та підвідомчості, встановлених у внутрішньому законодавстві України. У міжнародних договорах ця юридична категорія замінена категорією «компетенція».

У сучасній світовій системі міжнародна підсудність визначається:

1) за ознакою громадянства сторони чи сторін у справі. Так, суд Франції визнає себе компетентним розглядати справи за умови, що у спірних правовідносинах бере участь громадянин Франції, незалежно від місця їх виникнення;

2) за ознакою місця проживання відповідача, тобто поширення засад внутрішнього законодавства на справи з іноземним елементом (Німеччина);

3) за ознакою особистої участі відповідача або наявності належного йому майна на території даної держави (Англія, США);

4) за місцем знаходження спірного майна;

5) за наявності іншого зв'язку спірної справи з територією даної держави, зокрема місця заподіяння шкоди, виконання договору тощо.

В Україні підсудність судам цивільних справ у спорах, в яких беруть участь іноземні громадяни, особи без громадянства, іноземні підприємства та організації, а також у спорах, в яких хоча б одна з сторін

проживає за кордоном, визначається законодавством України (ст. 424 ЦПК), тобто за принципом закону суду (*locus regit actum*). Отже, стосовно цивільних справ з іноземним елементом діють правила загальної територіальної підсудності, за якими позов може бути поданий до суду за місцем проживання громадянина або знаходження органу управління юридичної особи (ст. 125 ЦПК).

Позови до відповідача, місце постійного проживання якого Невідоме, подається за місцем знаходження його майна, або за місцем його тимчасового проживання чи перебування, або за останнім відомим місцем постійного проживання чи постійного заняття відповідача. Позови до відповідача, який не має в Україні місця проживання, можуть бути подані за місцем знаходження його майна або за останнім відомим місцем його проживання в Україні. Позови про відшкодування шкоди, заподіяної майну громадян або юридичних осіб, можуть подаватись також за місцем заподіяння шкоди. Правила альтернативної підсудності діють й в інших категоріях справ, визначених ст. 126 ЦПК.

На цивільні справи з іноземним елементом поширюються правила підсудності справ за місцем виконання договору (ст. 127 ЦПК), за місцем, визначеним угодою сторін (ст. 129 ЦПК), пов'язаних між собою справ. До справ з участю іноземців застосовуються правила виключної підсудності, згідно з якими компетентними судами у справах по спорах про право на будівлі, виключення майна з опису є суди за місцем знаходження цього майна або його основної частини; про порядок користування земельними ділянками – суди за місцем знаходження ділянки, за позовами кредиторів спадкодавця, що були подані до прийняття спадщини спадкомцями, – суди за місцем знаходження спадкового майна або його основної частини; за позовами до перевізників, що впливають з договорів перевезки вантажів, пасажирів або багажу, – суди за місцем знаходження управління транспортної організації, до якого у встановленому порядку була подана претензія (ст. 130 ЦПК).

Суди України компетентні вирішувати справи про розірвання шлюбів її громадян з іноземними громадянами, а також шлюбів іноземних громадян між собою в Україні. Громадянин України, що проживає за її межами, має право розірвати шлюб з одним з подружжя, який проживає за межами України, незалежно від його громадянства, в судах України.

Норми про розмежування компетенції судів у справах з участю іноземних громадян передбачені у міжнародних конвенціях і двосторонніх договорах України. Загальні правила міжнародної підсудності широко визначені в Конвенції держав – членів СНД, а саме: 1) позови до осіб, які мають місце проживання на території однієї з договірних сторін, пред'являються, незалежно від їх громадянства, до судів цієї договірної сторони, а позови до юридичних осіб – до судів договірної сторони, на території якої знаходиться орган управління юридичної особи, його представництво або філія. Якщо у справі беруть участь декілька відповідачів, які мають місце проживання (місцезнаходження) на території різних договірних сторін, спір розглядається за місцем проживання (місцезнаходженням) будь-якого відповідача на вибір позивача; 2) суди договірної сторони компетентні також у випадках, коли на її території: здійснюється торгівля, промислова або інша господарська діяльність підприємства (філіалу) відповідача; виконано або повинно бути повністю чи частково виконано зобов'язання, що виникає з договору, що є предметом спору; має постійне місце проживання або місцезнаходження позивач за позовом про захист честі, гідності і ділової репутації; 3) за позовами про право власності та інших майнових прав на нерухоме майно виключно компетентні суди за місцем знаходження майна. Позови до перевізників, які виникають з договорів перевезення вантажів, пасажирів і багажу, пред'являються за місцем знаходження управління транспортної організації, до якої у встановленому порядку була заявлена претензія (ст. 20).

Суди договірних сторін можуть розглядати справи і в інших випадках, якщо є письмова угода сторін про передачу спору цим судам (ст. 21).

Правило Конвенції про визначення підсудності за місцем держави проживання громадянина, до якого подається позов, не поширюється на деякі інші справи, пов'язані зі зміною особистого статусу громадянина, розірванням шлюбу тощо (статті 24, 25 і 29). У справах про визнання особи обмежено дієздатною або недієздатною компетентним є суд договірної сторони, громадянином якої є ця особа. Суд держави проживання іноземця компетентний розглянути справу, якщо на його повідомлення суд держави, громадянином якої є така особа, не порушить про це справу або не повідомить свою думку. Це правило застосовується і при визначенні підсудності у справах про поновлення

дієздатності. У справах про визнання особи безвісно відсутньою або про оголошення її померлою, а також про встановлення факту смерті компетентні установи юстиції договірної сторони, громадянином якої особа була в той час, коли вона за останніми даними була жива, а стосовно інших осіб – установи юстиції за останнім місцем їх проживання. Установи юстиції кожної з договірних сторін можуть визнати громадянина другої договірної сторони та іншу особу, яка проживає на її території, безвісно відсутньою чи померлою, а також встановити факт її смерті за клопотанням зацікавлених осіб, які проживають на її території, права та інтереси яких ґрунтуються на законодавстві цієї договірної сторони.

Визначення підсудності в міжнародних договорах України не виключає можливості порушення тотожної справи в судах обох договірних сторін. Так, згідно з Договором між Україною і Республікою Польща, якщо один з подружжя має місце проживання на території однієї договірної сторони, а другий – на території іншої договірної сторони, компетентними є суди, інші органи обох договірних сторін. Вони також компетентні у винесенні рішення про батьківські права та аліменти на користь малолітніх дітей (пп. 4 і 5 ст. 26). Аналогічна норма передбачена й іншими міжнародними угодами України.

У зв'язку з цим має значення, чи повинен суд застосовувати правило, що передбачає залишення позовної заяви без розгляду, якщо у провадженні суду іншої держави є справа, пов'язана зі спором між тими ж сторонами, про той же предмет і з тих же підстав. В аспекті міжнародного цивільного процесу ця проблема називається *lis alibi pendes*. У законодавстві України вона вирішена п. 5 ст. 229 ЦПК, згідно з яким суд залишає позовну заяву без розгляду, якщо спір між тими ж сторонами, про той же предмет і з тих же підстав знаходиться на розгляді в іншому суді. Однак ця норма поширюється лише на суди України, які розглядають і справи з іноземним елементом. Водночас аналіз міжнародних договорів України свідчить про те, що застосування цього правила можливе тоді, коли справа порушена в суді такої іноземної держави, з якою Україна має угоду про взаємне виконання судових рішень, тобто тоді, коли рішення іноземного суду набувають національного режиму, визнаються і виконуються на території України. Так, відповідно до договору між Україною і КНР у визнанні й виконанні судового рішення може бути відмовлено, якщо по тому ж правовому

спору між тими ж сторонами судом запитуваної договірної сторони вже винесено рішення, яке набрало чинності, або ж він перебуває там на розгляді чи вже визнано рішення третьої сторони у цій справі, що набуло чинності (п. 4 ст. 21).

Усі цивільні справи, в тому числі й ті, в яких беруть участь іноземці, особи без громадянства, іноземні підприємства та організації, суди нашої держави вирішують на підставі Конституції, інших актів законодавства України, укладених нею міжнародних договорів у порядку, передбаченому ЦПК. А у випадках, передбачених законом, суд застосовує норми права інших держав (ст. 11 ЦПК). Отже, іноземне законодавство у справах з іноземним елементом судами України застосовується тоді, коли про це є конкретна вказівка закону України або норми укладеного нею міжнародного договору.

Конвенцією держав – членів СНД встановлено, що при виконанні доручення про надання правової допомоги запитувана установа застосовує законодавство своєї держави. А на прохання запитуючої установи, вона може застосовувати і процесуальні норми запитуючої договірної сторони, якщо вони не суперечать законодавству запитуваної договірної сторони (ст. 8).

Відповідно до Конвенції держав — членів СНД (ст. 15) центральні установи юстиції договірних сторін на прохання надають одна одній інформацію про чинне або те, яке було чинним, на їх території внутрішнє законодавство і про практику його застосування установами юстиції.

Контрольні запитання до теми 6:

- 1. Правове регулювання торгівельно-економічних відносин.*
- 2. Правове регулювання міжнародних перевезень.*
- 3. Міжнародні кредитні відносини.*
- 4. Інтелектуальна власність та її міжнародний захист.*

Змістовний модуль 2

Особлива частина. Галузеве право

Тема 7: Основи цивільного права України

7.1. Поняття цивільного права, його система

Цивільне право – галузь права України, що регулює майнові і особисті немайнові відносини фізичних і юридичних осіб.

З нормами цивільного права ми стикаємося щодня. Поїздка в суспільному транспорті, придбання газети, відвідини театру і незліченна кількість інших різноманітних відносин регулюються цивільним правом. Цивільне право грає таку важливу роль в житті суспільства, в економіці країни, що цивільний кодекс інший раз називають (неофіційно) другою, або економічною конституцією країни.

Основи цивільно-правового регулювання в нашій країні закріплює Конституція України. Такі, як: непорушність права приватної власності, економічне різноманіття (різноманіття форм права власності), свобода підприємницької діяльності, право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Цивільно-правові норми містяться в різних нормативно-правових актах, найважливішим з яких є Цивільний кодекс України. Діючий Цивільний кодекс України був введений в дію з 1 січня 2004р.

Внутрішня побудова Цивільного кодексу України відповідає структурі галузі цивільного права, тобто кодекс має Загальну і Особливу частині.

Загальна частина Цивільного кодексу містить норми, що визначають підстави (юридичні факти) виникнення цивільних прав і обов'язків, здійснення цивільних прав і їх захист, поняття суб'єктів права, представництва, довіреності, позовної давності.

Особлива частина Цивільного кодексу регулює відносини власності, зобов'язальні відносини, авторське право і суміжні права, спадкоємство. Значна частина статей особливої частини Цивільного кодексу відмінена останніми роками. Зокрема, відносини власності в даний час регулюються Законом України «Про власність», особисті немайнові і пов'язані з ними майнові права на результати інтелектуальної і творчої діяльності регулюються Законом України «Про авторське право і суміжні права» (11 липня 2001 р.).

7.2. Поняття, зміст і види цивільних правовідносин

Цивільно-правові відносини – це суспільні відносини, врегульовані нормою цивільного права, учасники яких є носіями цивільних прав і обов'язків.

Цивільне право регулює широке коло різноманітних відносин:

1) *майнові відносини.* Майнові відносини «обслуговують» економічну сферу діяльності людини, задоволення її матеріальних потреб. Це – відносини власності, відносини, які витікають з договорів, а також із спричинення майнової шкоди. У такі відносини практично щодня, якщо не щогодини, вступає кожна людина;

2) *особисті немайнові відносини, пов'язані з майновими.* Такі відносини, пов'язані з авторським правом, правом на винахід або відкриття. Зв'язок даних особистих немайнових прав з майновими виявляється в тому, що авторство породжує інтелектуальну власність, право на винагороду;

3) *особисті немайнові відносини, не пов'язані з майновими.* В даному випадку йдеться про відносини, пов'язані із захистом прав, невіддільних від особи і тому непередаваних і невідчужуваних. Такі як ім'я, честь, гідність. Цивільно-правові норми регулюють відносини, пов'язані із захистом цих особистих прав.

Як і всі правові відносини, цивільні правовідносини мають свою структуру:

1) *суб'єкти цивільних правовідносин.* До них відносяться фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни або піддані, особи без громадянства), юридичні особи (організації, підприємства, установи), Українська держава, Автономна Республіка Крим, органи місцевого самоврядування;

2) *об'єкт цивільних правовідносин.* Це – матеріальні і нематеріальні блага, з приводу яких виникло правовідношення. До матеріальних благ відносять майно (речі, гроші, цінні папери), роботи і послуги. До нематеріальних – результати інтелектуальної діяльності (твори науки, літератури, мистецтва), ім'я, честь, гідність, ділова репутація, торгова марка, фірмовий знак і т. ін.;

3) *зміст цивільних правовідносин.* Він включає суб'єктивні права і відповідні їм юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин.

Проаналізуємо, наприклад, цивільно-правові відносини, що виникли в результаті укладання договору оренди житлового приміщення.

Суб'єктами правовідносин є орендодавець і орендар, об'єктом – приміщення. Зміст даних правовідносин включає: право орендодавця вимагати від орендаря обумовленої орендної платні і обов'язок – надати житлове приміщення в придатному для користування стані; право орендаря користуватися даним приміщенням і обов'язок – вчасно вносити орендну платню.

7.3. Суб'єкти цивільних правовідносин

Як вже було зазначено, суб'єктами або учасниками цивільних правовідносин можуть бути фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни або піддані, особи без громадянства), юридичні особи (організації, підприємства, установи), Українська держава, Автономна Республіка Крим, органи місцевого самоврядування.

Для участі в цивільному обороті фізичні і юридичні особи повинні володіти певними юридичними характеристиками: правоздатністю і дієздатністю. Сукупність цивільної правоздатності і цивільної дієздатності називають *цивільною правосуб'єктністю*.

Цивільна правоздатність – можливість особи *володіти* суб'єктивними цивільними правами і громадянськими обов'язками.

Цивільна правоздатність означає здатність особи володіти цивільними правами навіть без будь-яких зусиль, вольових актів з його сторони. Наприклад, новонароджена дитина, або яка ще навіть не народилася, нарівні з дорослими визнається спадкоємцем своїх близьких родичів, власником дарованого їй майна. Проте, для того, щоб самому отримати цивільні права і обов'язки, потрібно володіти не тільки правоздатністю, але і дієздатністю.

Цивільна дієздатність – здатність особи *самостійно набувати* цивільних прав і обов'язків.

Перш за все, охарактеризуємо цивільну право- і дієздатність фізичних осіб. Правоздатність фізичної особи виникає у момент його народження і припиняється смертю. Громадяни України мають повну правоздатність. Правоздатність іноземних громадян і підданих, осіб без громадянства дещо звужена порівняно з правоздатністю українських громадян. Наприклад, вони не мають права приватизувати житло, не можуть бути власниками землі.

Цивільна дієздатність залежить від віку і психічного стану фізичної особи. Вікові градації об'єму дієздатності:

1) особи до 14 років є *частково дієздатними*. Вони мають право самостійно здійснювати тільки дрібні побутові операції. Все інші цивільно-правові акти від їх імені і на їх користь здійснюють батьки, усиновителі або опікуни;

2) особи у віці від 14 до 18 років мають *неповну дієздатність*. Вони мають право здійснювати будь-які цивільно-правові акти з дозволу батьків, усиновителів або опікунів. Ряд дій вони можуть здійснювати самостійно: розпоряджатися своїм заробітком, стипендією, речами, придбаними на ці кошти;

3) з досягненням повноліття (18 років) або зі вступом особи до шлюбу до повноліття наступає *повна дієздатність*.

Залежність об'єму дієздатності особи від його психічного стану виявляється в наступному:

1) особа, що зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами і що ставить себе і свою сім'ю у важке матеріальне становище, рішенням суду може бути визнана *обмежено дієздатною*. Такій особі призначається опікун, який дає згоду на здійснення їм цивільно-правових дій. Обмежено дієздатна особа може самостійно здійснювати тільки дрібні операції (купити продукти, квиток в кінотеатр і т. ін.);

2) особа, яка страждає душевною хворобою або недоумством і не розуміє наслідок цього значення своїх дій, рішенням суду може бути визнана *недієздатною*. Такій особі призначається опікун, який здійснює цивільно-правові дії від імені свого підопічного.

Таким чином, обмеження цивільної правосуб'єктності можливо тільки за рішенням суду. Судом же ці обмеження знімаються у разі зміни психічного стану у кращий бік (припинення вживання спиртних напоїв або наркотиків, одужання).

Юридична особа – це організація, яка володіє відособленим майном, може від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав і нести обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді.

Ознаками юридичної особи є:

1) *організаційна єдність*. Юридична особа має певну структуру (відділи, управління, цехи, інші підрозділи), керівництво, певну мету і завдання (закріплені статутом або іншим засновницьким документом);

2) *наявність відособленого майна*. Організація повинна мати своє майно, відособлене від майна засновників або інших юридичних осіб. Юридична особа володіє ним на правах власності, повного господ-

дарського ведення (це стосується державних підприємств) або оперативного управління (це стосується казенних підприємств – таких, які не можуть бути приватизовані). Крім того, юридична особа повинна мати самотійні фінансові документи (баланс або кошторис, рахунок в банку);

3) *самотійна майнова відповідальність*. Юридична особа сама відповідає за договорами, що укладаються нею, за борги й інші зобов'язання. Наприклад, держава не відповідає за борги державних підприємств;

4) *участь у цивільному обороті від свого імені*. Юридична особа має власне найменування, закріплене державною реєстрацією. Воно має право набувати цивільних прав і обов'язків, визначених його статутом або іншим засновницьким документом. Наприклад, юридична особа має право купувати майно, особисті немайнові права, укладати різні договори;

5) *здатність бути позивачем і відповідачем в суді*. Від свого імені юридична особа має право бути учасником судового або господарського процесу.

Правоздатність і дієздатність юридичної особи виникають одночасно – у момент державної реєстрації і внесення його до Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України.

Цивільна правосуб'єктність держави України, Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування визначається Конституцією і законами України. Наприклад, відповідно до ст. 13 Конституції України органи державної влади і місцевого самоврядування здійснюють права власника на землю, її надра, атмосферне повітря, водні і інші природні ресурси України.

7.4. Поняття особистих немайнових прав

Норми цивільного права в основному регулюють майнові відносини. Разом з тим *особисті немайнові блага* теж можуть бути об'єктом цивільних правовідносин.

Особисті немайнові права громадян розділяють на дві групи:

1) особисті немайнові права, *не пов'язані з майновими*. Такі є: ім'я, честь, гідність, ділова репутація.

Під *ім'ям* в широкому сенсі розуміється ім'я, по батькові, прізвище. Кожен громадянин має право вимагати від інших осіб, щоб його називали ім'ям, що належить йому, і не спотворювали його.

Честь – це суспільна оцінка моральних якостей людини. *Гідність* – це самооцінка особи, усвідомлення громадянином своїх якостей. Честь і гідність взаємозв'язані і тому, наприклад, розповсюдження про громадянина помилкових відомостей, що порочать його, принижує честь і гідність особи.

Ділова репутація – це суспільна оцінка ділових якостей громадянина.

Честь, гідність і ділова репутація громадян захищаються в судовому порядку. Громадянин, чиї особисті немайнові права порушені, має право вимагати: спростування невідповідних або неправдиво викладених відомостей, що порочать його; відшкодування майнової і моральної шкоди, заподіяної розповсюдженням таких відомостей;

2) особисті немайнові права, *пов'язані з майновими*. До них відносяться авторські права (права на твори науки, літератури, мистецтва), права, суміжні з авторськими (права виконавців, виробників фонограм, організацій віщання), право на відкриття, право на винахід, корисну модель, промисловий зразок, знак для товарів і послуг, раціоналізаторська пропозиція.

Дана група особистих немайнових прав також захищається в судовому порядку, як правило, шляхом їх відновлення. Наприклад, у разі спотворення імені автора під час випуску твору в світ або спотворення змісту твору автор має право вимагати відновлення порушеного права шляхом внесення відповідних виправлень. Крім того, особа, чиє право порушено, має право вимагати відшкодування моральної і матеріальної шкоди (наприклад, повернення незаконно одержаного гонорару).

7.5. Майнові права громадян і юридичних осіб

Правове регулювання розподілу майнових благ – одне з основних завдань цивільного права. У рамках цивільних правовідносин задовольняються майнові інтереси фізичних і юридичних осіб.

Майнові права розділяють на дві групи: речові права (характерний їх приклад – право власності) і права, які витікають із зобов'язань.

Речове право – це безпосередній юридичний зв'язок особи з річчю.

Речові права мають ряд ознак:

1) їх об'єктом завжди є річ (майно);

2) зміст речового права визначається законом. Наприклад, власник телевізора не повинен домовлятися з ким-небудь про те, як він його

використовуватиме – права власника (володіння, користування, розпорядження) витікають безпосередньо із закону;

3) речове право є таким, що триває, тобто термінами не обмежується. Особа купує речі начебто назавжди, хоча, зрозуміло, коли-небудь ця річ вийде з ладу і стане непотрібною власнику;

4) речове право у разі його порушення підлягає абсолютному захисту. Це означає, що власник має право вимагати повернути свою річ з володіння будь-якої особи, навіть особи, що не є правопорушником.

Речові права за своєю природою статичні. Однак без обміну речами неможлива ніяка економічна діяльність. Динаміку майнових відносин, процес переходу цивільних прав і обов'язків від одних осіб до інших «обслуговують» зобов'язання.

Зобов'язання – правовідносини, через які одна сторона (кредитор) має право вимагати від іншої сторони (боржника) певної поведінки на свою користь. Таким чином, уповноваженою особою (носієм права, витікаючого із зобов'язання) в зобов'язанні є кредитор.

Зобов'язальні відносини мають наступні *ознаки*:

1) об'єктом зобов'язання є дія (передати річ, виконати роботу, надати послугу);

2) зміст права, витікаючого із зобов'язання, як правило, визначається договором. Наприклад, права орендаря складського приміщення визначаються договором оренди. За межі договору правочинність орендаря не повинна виходити;

3) зобов'язальні відносини завжди обмежені певним терміном за своєю природою. Тому і права, що витікають із зобов'язання, мають кінцеві терміни;

4) права, що витікають із зобов'язання, захищаються законом відносно. Тобто, у разі невиконання зобов'язання кредитор має право заявляти свої претензії тільки до однієї, конкретної особи — боржника.

Речові права і права, що витікають із зобов'язань, таким чином, є різними сторонами майнових прав громадян і юридичних осіб.

7.6. Право власності і його конституційний захист

Право власності – центральний інститут цивільного права. Його значення обумовлене тим, що право власності юридично закріплює економічні відносини, що склалися в суспільстві. Конституція України встановила принцип непорушності (недоторканності) приватної власнос-

ті. Суть цього принципу полягає в тому, що ніхто не може бути *протиправно* позбавлений права власності. Існують тільки правові підстави для позбавлення права власності:

1) *примусове відчуження* об'єктів права приватної власності. Мотивом такого відчуження може служити виключно суспільна необхідність. Примусове відчуження об'єкта приватної власності в мирний час здійснюється тільки за умови попереднього і повного відшкодування його вартості. Примусове відчуження об'єкта приватної власності в умовах військового або надзвичайного стану допускається з подальшим повним відшкодуванням його вартості;

2) *конфіскація майна*. Вона може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, об'ємі і порядку, встановлених законом.

Конституція України встановлює також *обмеження* права власності. Використання власності не повинне завдавати шкоди правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Цивільний кодекс України визначає *право власності як врегульовані законом суспільні відносини з володіння, користування і розпорядження майном*. Зміст права власності розкривається через правочинність, що належить власнику, – правові можливості здійснювати певні дії:

1) володіння – фактичне володіння річчю, що дає підстави вважати річ своєю. Фактично володіє річчю і той, хто буквально тримає її в руках, фізично відчуває її, і той, хто має до речі доступ через знаходження речі у своєму господарстві;

2) користування – здобуття з речі корисних властивостей. Цей елемент є головною правочинністю власника. Річ отримується для того, щоб задовольнити особисті, побутові, господарські потреби власника. Користування може здійснюватися в різних формах. Наприклад, колоду можна використовувати як засіб опалювання, для виготовлення дошок, для підпори будівельної конструкції. Важливо лише, щоб користування річчю не порушувало прав інших людей і не було заборонене законом;

3) розпорядження – можливість вирішити юридичну і фактичну долю речі: переробити річ, знищити (такі варіанти рішення фактичної долі речі), викинути, передати іншій особі (рішення юридичної долі речі).

Об'єктом права власності можуть виступати різноманітні речі, зокрема:

споживні (знищуються при першому використанні) і *неспоживні* (не втрачають своєї суті при багатократному використанні). Наприклад, продукти, гроші, технічна сировина – споживні речі, а фарфоровий сервіз, меблі, автомобіль – неспоживні;

родові (головна характеристика – вага, об'єм, кількість) і *індивідуально-визначені* (мають індивідуальні, неповторні ознаки). Наприклад, гроші – родова річ, а картина відомого художника – індивідуальна;

рухомі (можуть бути переміщені в просторі без збитку для речі) і *нерухомі* (земля і сполучені з нею об'єкти, а також річкові і морські судна).

Суб'єктами права власності можуть бути фізичні і юридичні особи, Українська держава, територіальні громади. Відповідно до Конституції України і Закону України «Про власність» всі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Конституція України гарантує захист прав всіх суб'єктів права власності і господарювання.

Право власності, крім конституційного права, охороняється нормами цивільного, кримінального, адміністративного і ряду інших галузей права.

Основний цивільно-правовий спосіб захисту права власності – подання позову. *Позов* – це звернення до суду за захистом порушеного права. Право власності захищається за допомогою таких позовів:

1) *віндікаційний позов*. Він направлений на витребування свого майна з чужого незаконного володіння;

2) *негаторний позов*. Він направлений на усунення перешкод в реалізації правочинності власника. Наприклад, власник не може в повну міру використовувати земельну ділянку, що належить йому, оскільки проїзд до нього загороджений сусідньою будовою. У даному випадку власник ділянки має право пред'явити негаторний позов.

7.7. Поняття, форма і види цивільний-правових договорів

Цивільно-правові правочини – це правомірні дії, направлені на виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Розрізняють односторонні і двосторонні (багатобічні) правочини.

Односторонні правочини виражають волю *одного суб'єкта* правових відносин. Прикладами таких правочинів є: заповіт, ухвалення

спадку, обіцянка винагороди (за знахідку тварини, що загубилася, за повернення загублених документів).

Двосторонні (багатосторонні) правочини виражають узгоджену волю *декількох суб'єктів* права, тому їх називають договорами.

Договір – це угода двох або декількох осіб про встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Приклади договорів: купівля-продаж, дарування, позика, доручення.

Не всі угоди суб'єктів права є цивільними договорами. Для визнання угоди договором, вона повинна відповідати ряду нормативних вимог, які називаються *умовами дієвості договору*:

1) *правосуб'єктність учасників договору (контрагентів)*. Укладення договору вимагає свідомого вираження волі. Тому не визнаються дійсними договори, укладені недієздатними особами;

2) *вільне волевиявлення сторін*. Воля сторін виражається їх згодою взяти на себе певні обов'язки і отримати певні права. Воля сторін повинна бути вільною від помилок, викликаних обманом або хитрістю. Волевиявлення, здійснене унаслідок насильства або під загрозою його застосування, недійсно, а значить, – недійсний і договір;

3) *дотримання потрібної законом форми договору*. Цивільне право диспозитивно за своєю суттю, тобто надає суб'єктам можливість вибору декількох варіантів дій. Тому форми договорів вельми різноманітні: можливі усні, письмові і навіть мовчазні договори. Проте якщо закон містить вказівку на форму договору, укласти його потрібно тільки в такій формі. Наприклад, договір купівлі-продажу житлового будинку здійснюється тільки в письмовій, нотаріально засвідченій формі;

4) *реальність виконання договору*. Договір є дійсним, якщо його фізично і юридично можна виконати. Наприклад, фізично неможливо здійснити купівлю-продаж неіснуючої в природі речі, неможливо побудувати хмарочос за одну добу. Юридично неможливо виконати те, що суперечить закону: наприклад, не можна розглядати як договір угоду про здійснення розбійного нападу на банк.

Розгалужена система договорів є надійною основою ділових відносин. У сучасному цивільному праві розрізняють наступні *види договорів*:

1) з моменту початку дії розрізняють *консенсусні і реальні* договори. Дія консенсусного договору починається з моменту укладення угоди учасниками договору. Наприклад, права і обов'язки продавця і покупця

виникають у момент укладення договору купівлі-продажу. Дія реального договору починається з моменту передачі речі, що служить предметом договору. Наприклад, права кредитора і обов'язки позичальника виникають не у момент угоди, а лише тоді, коли кредитор передасть позичальнику гроші;

2) за наявності вигоди у контрагентів розрізняють *відшкодувальні і безвідплатні* договори. Якщо виконання договору приносить майнову вигоду обом контрагентам, договір є відшкодувальним. Такі, наприклад, договори купівлі-продажу, оренди, підряду. Якщо договір приносить майнову вигоду тільки одному з контрагентів, він є безвідплатним: наприклад, договір дарування. Ряд договорів за розсудом сторін може бути як відшкодувальним, так і безвідплатним: наприклад, договір зберігання;

3) залежно від розподілу прав і обов'язків між сторонами розрізняють *односторонньо- і двосторонньо-зобов'язуючі договори*. У першому з них один контрагент має тільки права, а інший – тільки обов'язки. Такий, наприклад, договір позики: кредитор має право вимагати повернення наданої у позику суми, а позичальник зобов'язаний її повернути. У *двосторонньо-зобов'язуючому* договорі права і обов'язки мають обидва контрагенти. Характерним прикладом такого договору є договір купівлі-продажу;

4) за змістом регульованої діяльності розрізняють *майнові і організаційні* договори. Майновий договір направлений на безпосереднє отримання майна або блага. Такими є більшість цивільно-правових договорів. Організаційний договір призначений для створення передумов отримання майнової вигоди, наприклад, договір про спільну діяльність (будівництво і експлуатація якої-небудь споруди).

5) *головні і додаткові* договори. Додатковий договір не може існувати без головного договору. З виконанням головного договору припиняється дія додаткового договору. Наприклад, договір позики є головним, а договір застави в забезпечення виконання договору позики – додатковим.

7.8. Поняття способів забезпечення зобов'язань

Під способами забезпечення зобов'язань слід розуміти передбачені законом або договором спеціальні заходи, покликані додатково стимулювати боржника до належного виконання свого обов'язку за

головним (основним) зобов'язанням, а у разі невиконання їм свого обов'язку – служити засобом задоволення інтересів кредитора.

До способів забезпечення виконання зобов'язань відносяться: *неустойка (штраф, пеня), застава, поручительство, гарантія і задаток*. При цьому неустойка, застава і поручительство застосовуються для забезпечення виконання зобов'язань за участю будь-яких суб'єктів. Задаток, звичайно, застосовується для забезпечення зобов'язань між фізичними особами або за їх участі.

Неустойкою (штрафом, пенею) визнається визначена законом або договором грошова сума, яку боржник зобов'язаний сплатити кредитору у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання, зокрема, у разі прострочення виконання. З огляду на те, що неустойка – це і міра відповідальності, її нерідко називають санкцією.

Неустойка – найбільш поширений спосіб забезпечення виконання зобов'язань. Залежно від підстав виникнення розрізняють неустойку *законну (нормативну) і договірну*.

Залежно від особливостей визначення розміру неустойки і характеру порушень, за які вона встановлюється, неустойка іноді іменується *штрафом або пенею*.

Штраф – це неустойка, яка визначається в твердій грошовій сумі за кожне порушення за зобов'язанням, у тому числі і за прострочення, або ж стягується однократно у вигляді певного відсотка з суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання.

Пеня – це неустойка, що обчислюється, як правило, в процентному відношенні до суми простроченого платежу за кожен день прострочення.

Через *заставу кредитор (заставодержатель) має право у разі невиконання боржником забезпеченого заставою зобов'язання одержати відшкодування з вартості закладеного майна переважно перед іншими кредиторами*.

З приведеної формули застави виходить, що в заставних правовідносинах як кредитор завжди виступає *заставодержатель*, тобто особа, що приймає майно в заставу. *Заставником*, тобто особою, що передає майно в заставу, як правило, виступає боржник за основним зобов'язанням, але їм може бути і третя особа. Застава виникає через закон або договір і регламентується Цивільним кодексом України і Законом України від 2 жовтня 1992 р. «Про заставу».

Предметом застави може бути як майно (рiч), так i майновi права. Важливо зазначити, що предметом застави можуть бути тiльки тi речi, (майно), яке не виключене з цивiльного обороту. Їм може бути i таке майно, яке стане власнiстю заставника в майбутньому, тобто пiсля укладення договору застави, зокрема продукцiя, плоди i iншi доходи (майбутнiй урожай, приплiд тварин i т. iн.). Предметом застави можуть бути такi майновi права, як права на чужi речi, оренднi права на права.

Не можуть бути предметом застави нацiональнi культурнi i iсторичнi цiнностi, що знаходяться в державнiй власностi i занесенi або пiдлягають занесенню до Державного реєстру нацiональної культурної спадщини, а також об'єкти державної власності, приватизація яких заборонена, майновi комплекси державних пiдприємств i iх структурних пiдроздiлiв, що знаходяться в процесi корпоратизацiї. Предметом застави не можуть бути вимоги, що мають особистий характер, а також iншi вимоги, застава яких заборонена законом.

За договором поручительства поручитель зобов'язується перед кредитором iншої особи відповідати за виконання перед ним свого зобов'язання в повному об'ємі або в частково.

Сторонами в договорi поручительства є кредитор за основним зобов'язанням i поручитель. Можливі випадки участi в договорi поручительства i декiлькох поручителiв. Поручительство може бути оформлено у виглядi договору, що укладається мiж головним боржником i поручителем на користь третьої особи – кредитора за основним боргом.

Забезпечувальний характер поручительства полягає в тому, що у разi невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржником кредитор має право поставити свою вимогу до поручителя. При цьому поручитель, якщо iнше не було встановлене договором, відповідає в тому ж об'ємі, що i боржник, зокрема, за сплату вiдсоткiв, за вiдшкодування збиткiв, за сплату штрафу, пенi.

Гарантiя – це договiр, за яким одна юридична особа (гарант) зобов'язується погасити заборгованiсть перед кредитором iншої юридичної особи у разi невиконання останнiм забезпеченого гарантiєю зобов'язання. Забезпечувальна функцiя гарантiї полягає в тому, що при невиконаннi боржником основного зобов'язання, яке забезпечується гарантiєю, кредитор має право стягнути суму непогашеної

заборгованості з юридичної особи – гаранта. Отже, гарантія схожа з поручительством за кількістю осіб, що приймають в ній участь: кредитор, боржник і третя особа – гарант.

Задатком визнається грошова сума, що видається одній з договірних сторін в рахунок тих, що належать з неї за договором платежів іншій стороні на доказ укладення договору і забезпечення його виконання.

З приведеного визначення задатку виходить, що він виконує три функції: платіжну, посвідчувальну і забезпечувальну.

Платіжна функція задатку виявляється в тому, що гроші, що передаються однією стороною іншій, йдуть в залік сум, що належать за договором. Посвідчувальна функція полягає в тому, що передача задатку свідчить про наявність між сторонами головного зобов'язання. Нарешті, забезпечувальна функція задатку виражається в тому, що закон передбачає майнові наслідки (визначає долю грошових сум, переданих як задаток) у разі невиконання однієї із сторін зобов'язання, забезпеченого задатком. Так, якщо за невиконання зобов'язання, забезпеченого задатком, відповідальна сторона, що дала задаток, втрачає його і задаток залишається у іншій стороні. У разі, коли за невиконання зобов'язання зобов'язальна сторона, що одержала задаток, зобов'язана сплатити іншій стороні подвійну суму задатку.

Крім того, сторона, відповідальна за невиконання зобов'язання, зобов'язана відшкодувати іншій стороні збитки, із заліком суми задатку. Проте ця норма закону є диспозитивною, і тому в договорі може бути передбачена інший зв'язок між задатком і збитками, що виникли в результаті невиконання або неналежного виконання зобов'язання, забезпеченого задатком.

7.9. Спадкове право

Спадкоємство – це перехід майнових прав і обов'язків померлої особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємцям).

Спадкодавцем може бути тільки фізична особа.

Спадкоємцями можуть бути особи, які живі до моменту смерті спадкодавця, а також діти померлого, які зачаті за його життя і народилися після його смерті.

Є категорія осіб, яких називають *непридатними* спадкоємцями. Це особи, що умисне позбавили життя спадкодавця або кого-небудь із

спадкоємців, або що зробили замах на життя цих осіб, а також батьки або повнолітні діти, що злісно ухилялися від виконання обов'язків за змістом спадкодавця. Ці особи не мають права на спадок.

Крім фізичних осіб, спадкоємцями можуть бути юридичні особи, держава, інші суб'єкти цивільних прав і обов'язків.

Держава є спадкоємцем, якщо:

- 1) це прямо обумовлено заповітом;
- 2) немає інших спадкоємців згідно із законом або заповітом;
- 3) всі спадкоємці відмовилися від спадку;
- 4) всі спадкоємці позбавлені права спадкоємства;
- 5) жоден із спадкоємців не прийняв спадку.

Існує два види спадкоємства: *за заповітом і згідно з законом*. Спадкоємству за заповітом віддається перевага, оскільки воно виражає волю спадкодавця.

Заповіт – це розпорядження своїм майном на випадок смерті.

Цивільне право України виходить з принципу *свободи заповіту*. Це означає, що заповідач може:

1) залишити своє майно одному або декільком особам, незалежно від наявності споріднених відносин з ними, а також юридичним особам або державі;

2) позбавити права спадкоємства одного, декількох або всіх спадкоємців згідно з законом;

3) покласти на спадкоємця за заповітом виконання якого-небудь зобов'язання. Наприклад, він може зобов'язати спадкоємця надати право довічного користування частиною житлового будинку особі, що не входить до числа спадкоємців;

4) у будь-який час змінити або відмінити заповіт.

Заповіт належить до юридичних актів, які носять суто особистий характер, тобто можливе складання заповіту *тільки від свого імені*. Заповіт власноручно підписується заповідачем і упевняється нотаріусом або іншими особами, коло яких визначене Цивільним кодексом України. Не мають права складати заповіт особи, що не володіють цивільною правосуб'єктністю (наприклад, недієздатні). Спадкоємство, згідно із законом, має місце в наступних випадках:

- 1) коли відсутній заповіт;
- 2) коли відсутні спадкоємці за заповітом.

Спадкоємцями згідно із законом є чоловік, що пережив, і родичі спадкодавця (батьки, діти, зокрема усиновлені, брати і сестри). Вони закликаються до спадку у порядку черговості. Всі спадкоємці згідно з законом одержують рівні частки спадкового майна.

Контрольні запитання до теми 7:

1. *Характеристика цивільного законодавства України.*
2. *Дати аналіз цивільної правосуб'єктності.*
3. *Поняття, зміст та види угод.*
5. *Спадкування за законом та заповітом.*

Тема 8. Основи сімейного права України

8.1. Загальна характеристика Сімейного кодексу України

Сімейне законодавство є галуззю законодавства, яка встановлює правові основи шлюбу, регулює особисті і майнові відносини між подружжям, батьками і дітьми, усиновителями і усиновленими, іншими членами сім'ї.

Основний нормативно-правовий акт у даній галузі законодавства – Сімейний кодекс України, що набув чинності з 1 січня 2004 р. Він складається з 7 розділів, 287 статей.

Структура Сімейного кодексу України:

Розділ I «Загальні положення» визначає поняття сім'ї, круг регульованих Сімейним кодексом відносин, здійснення сімейних прав і виконання сімейних обов'язків, захист сімейних прав і інтересів.

Розділ II «Шлюб. Права і обов'язки подружжя» визначає умови і порядок укладення шлюбу, особисті немайнові права і обов'язки подружжя, право власності подружжя, права і обов'язки подружжя зі взаємного утримання, шлюбний договір, порядок припинення шлюбу.

Розділ III «Права і обов'язку матері, батька і дитини» встановлює підстави виникнення прав і обов'язків батьків і дітей, особисті немайнові права батьків і дітей, права батьків і дітей на майно, обов'язки батьків і дітей по взаємному утриманню (аліментні обов'язки).

Розділ IV «Улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» визначає порядок усиновлення, порядок встановлення опіки і піклування, права і обов'язку опікунів і піклувальників, патронат над дітьми.

Розділ V «Права і обов'язку інших членів сім'ї і родичів» визначає особисті немайнові права і обов'язки інших членів сім'ї і родичів, обов'язки з утриманням інших членів сім'ї і родичів.

Розділ VI «Особливості усиновлення за участю іноземців і осіб без громадянства» визначає порядок міжнародного усиновлення.

Розділ VII «Прикінцеві положення».

8.2. Шлюб, умови його укладання

Шлюб – це сімейний союз чоловіка і жінки, зареєстрований в державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Таким чином, не зареєстроване офіційними органами держави мешкання жінки і чоловіка як одної сім'ї не створює шлюбу і не породжує подружніх правовідносин. Релігійний обряд укладення шлюбу не заборонений, але він не має юридичної сили.

Умови укладення шлюбу:

- 1) *взаємна згода* осіб, що укладають шлюб;
- 2) *досягнення шлюбного віку*. Він складає 18 років для чоловіків, 17 років – для жінок. За заявою особи, що досягла 14 років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Навіть за наявності вказаних умов, шлюб не може бути укладений, якщо для цього є *юридичні перешкоди*:

- 1) *перебування в іншому, нерозірваному шлюбі*. Законодавство України виходить з принципу одношлюбності, тобто чоловік і жінка можуть перебувати тільки в одному шлюбі;

- 2) *споріднені відносини*. Не допускається шлюб між прямими родичами (наприклад, між дідом і внучкою), між повнорідними і неповнорідними (що мають спільну матір або спільного батька) братом і сестрою, двоюрідними братом і сестрою, рідними тіткою, дядьком і племінником, племінницею. За рішенням суду може бути надано право на шлюб між рідною дитиною усиновителя і усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, ним усиновленими. Не можуть перебувати в шлюбі усиновитель і усиновлена ним дитина, за винятком випадку відміни усиновлення;

- 3) *недієздатність* одного із укладаючих шлюб, встановлена в судовому порядку.

8.3. Особисті немайнові права і обов'язки подружжя

Шлюб породжує для подружжя рівні особисті немайнові права і обов'язки.

Подружжя має право на:

- 1) материнство і батьківство. Небажання або нездатність мати дитини може бути причиною для розірвання шлюбу;
- 2) пошана своєї індивідуальності, звичок і симпатій;
- 3) фізичний і духовний розвиток, отримання освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці і відпочинку;
- 4) зміна прізвища після реєстрації шлюбу. У цьому випадку орган РАДС видає нове Свідоцтво про реєстрацію шлюбу;
- 5) розподіл між собою обов'язків у сім'ї і сумісне рішення питань життя сім'ї на основі рівності;
- 6) вільний вибір місця проживання;
- 7) припинення шлюбних відносин.

Подружжя зобов'язане:

- 1) спільно піклуватися про побудову сімейних відносин на почуттях взаємної любові, пошани, дружби, взаємодопомоги;
- 2) спільно піклуватися про матеріальне забезпечення сім'ї;
- 3) вагітній дружині повинні бути створені умови для збереження її здоров'я і народження здорової дитини; а дружині-матері – умови для поєднання материнства із здійсненням нею інших прав і обов'язків.

8.4. Право власності подружжя

Майно подружжя є матеріальною базою існування сім'ї. Сімейний кодекс України встановлює два режими власності подружжя: *особиста приватна* власність дружини і чоловіка; *загальна сумісна* власність подружжя.

Особиста приватна власність чоловіка, дружини розповсюджується на:

- 1) майно, що належало йому або їй до шлюбу;
- 2) майно, одержане в період шлюбу в дар або в спадок;
- 3) майно, придбане за особисті його, її кошти;
- 4) речі індивідуального користування, навіть якщо придбані за рахунок загальних коштів подружжя;
- 5) премії і нагороди, одержані за особисті заслуги;

6) кошти, одержані у відшкодування матеріального або морального збитку;

7) страхові кошти;

8) плоди і доходи (дивіденди) від речей, що знаходяться в особистій приватній власності.

Право особистої приватної власності повинне здійснюватися подружжям з урахуванням інтересів сім'ї, в першу чергу дітей.

Майно, зокрема – грошові кошти – нажите подружжям під час шлюбу, належить їм на праві загальної сумісної власності. Таким майном подружжя володіє, користується і розпоряджається на рівних правах. Розірвання шлюбу не припиняє права загальної сумісної власності. І навпаки, незалежно від розірвання шлюбу подружжя має право на розділ загальної сумісної власності. Долі подружжя в загальній власності є рівними, якщо інше не встановлене договором між ними.

8.5. Недійсність шлюбу

Шлюб може бути визнаний недійсним, якщо він був укладений з порушенням сімейного законодавства. Рішення про недійсність шлюбу приймає відповідний орган РАДС або суд.

Орган РАДС за заявою зацікавленої особи анулює шлюб, якщо він зареєстрований:

1) з особою, що одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі;

2) між родичами по прямій лінії або між рідними братом і сестрою;

3) з недієздатною особою.

Шлюб визнається недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований:

1) без вільної згоди чоловіка і жінки або без наміру створити сім'ю (фіктивний шлюб). Якщо на момент розгляду справи судом вказані обставини відпали, то шлюб не може бути визнаний недійсним;

2) між усиновителем і усиновленою ним дитиною (у разі невідміненого усиновлення);

3) між двоюрідними братом і сестрою; між тіткою, дядьком і племенником, племінницею;

4) з особою, що приховала свою важку хворобу або хворобу, небезпечну для іншого з подружжя і/чи їх нащадків;

5) з особою, що не досягла шлюбного віку, якій не було надане право на шлюб.

Позов про визнання шлюбу недійсним, може бути пред'явлений одним з подружжя, батьками (опікуном, піклувальником), органом опіки і піклування, прокурором, особами, права яких порушені у зв'язку з реєстрацією цього шлюбу.

Визнання шлюбу недійсним означає, що права і обов'язки подружжя з моменту реєстрації шлюбу не виникали. Але діти, що народилися в недійсному шлюбі мають ті ж права і обов'язки, що і діти, народжені в дійсному шлюбі.

8.6. Припинення шлюбу

Шлюб припиняється унаслідок смерті або оголошення в судовому порядку померлим одного з подружжя. За життя подружжя припинення шлюбу можливо тільки шляхом розлучення за заявою одного з подружжя або сумісною заявою. Розлучення здійснюється офіційним шляхом – в органах РАДС або судом.

Органи РАДС розривають шлюб у наступних випадках:

- 1) за сумісною заявою подружжя, що не має дітей;
- 2) за заявою одного з подружжя, якщо інший визнаний безвісно відсутнім; визнаний недієздатним; засуджений за скоєння злочину до позбавлення волі на термін не менше трьох років.

Суд розриває шлюб у наступних випадках:

1) за заявою подружжя, що має дітей. До заяви повинен бути прикладений письмовий договір про те, з ким житимуть діти, і як в їх утриманні прийматиме участь той з батьків, що живе окремо;

2) за позовом одного з подружжя. Не може бути пред'явлений позов про розірвання шлюбу протягом вагітності дружини і протягом одного року після народження дитини (крім випадків, коли один з подружжя зробив протиправне посягання, що має ознаки злочину, проти іншого з подружжя або дитини, або коли батьківство майбутньої дитини визнане іншою особою).

При розгляді справи про розірвання шлюбу суд повинен встановити дійсні мотиви розлучення, з'ясувати фактичні взаємовідносини подружжя і зобов'язаний вжити заходів до їх примирення. Шлюб розривається лише в тому випадку, якщо суд дійде висновку про неможливість подальшого сумісного життя подружжя. Шлюб вважається припиненим з

моменту реєстрації розлучення в органах РАДС. При цьому видається Свідоцтво про розірвання шлюбу.

Жінка і чоловік, шлюб між якими був розірваний, мають право подати до суду заяву про відновлення їх шлюбу, якщо ніхто з них не укладав після цього іншого шлюбу.

Контрольні запитання до теми 8:

- 1. Поняття та зміст шлюбного контракту.*
- 2. Особисті немайнові права та обов'язки батьків.*
- 3. Майнові права та обов'язки батьків та дітей.*

Тема 9. Основи трудового права України

9.1. Поняття і основні принципи трудового права в Україні

Життя будь-якої людини в суспільстві пов'язане з трудовою діяльністю, яка є основним джерелом одержуваних їм матеріальних благ. Тому трудове право є однією з провідних галузей сучасного права України.

Трудове право регулює відносини, що виникають в процесі реалізації особою свого конституційного права на працю. Трудове право, за своєю суттю, є правом захисту трудових інтересів людини і представляє систему норм, які містять, з одного боку, комплекс гарантій для найнятих робітників, а з іншого, – певні зобов'язання для працедавців. *Предметом трудового права* є складна система трудових відносин, серед яких виділяється система індивідуальних відносин трудового найму і система колективних трудових відносин.

Найбільш важливі принципи трудового права закріплені в джерелах трудового права, до яких відноситься Конституція України, Кодекс законів про працю України (КЗоТ, прийнятий в 1971г.), ратифіковані нашою державою конвенції і рекомендації Міжнародної організації праці (МОП), підзаконні нормативно-правові акти, акти соціального партнерства, акти місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, локальні нормативно-правові акти.

До основних принципів трудового права відносяться:

свобода і рівність праці;

заборона використання примусової праці і дискримінації у трудових відносинах;

забезпечення права кожного громадянина вільно розпоряджатися своїми здібностями до праці і вибрати вид діяльності;

захист трудових прав працівників;

забезпечення права на охорону здоров'я процесі праці;

забезпечення права на винагороду за працю;

встановлення механізму соціального партнерства в країні.

Особливістю трудового права є застосування принципу єдності і диференціації у правовому регулюванні трудових відносин. Тому норми трудового права можна розділити на дві групи;

загальні норми, які розповсюджуються на всіх працівників;

спеціальні норми, які поширюються тільки на деякі категорії працівників (неповнолітніх, інвалідів, жінок і т. д.)

9.2. Трудові правовідносини

З часу неолітичної революції життя людини і існування суспільства можливі лише за умови трудової діяльності людей.

Для участі в трудовій діяльності необхідні, з одного боку, засоби і предмети праці, а з іншого – здібність до праці (робоча сила). Далеко не завжди одна і та ж особа є одночасно власником засобів виробництва і носієм робочої сили. Найчастіше працівник і власник – це різні особи.

Трудові відносини – це суспільні відносини між працівником і власником засобів виробництва – роботодавцем), згідно з яким роботодавець використовує і оплачує здібність працівника до праці.

Трудові правовідносини, як і всі інші правовідносини, мають свою структуру:

1) *суб'єкти*. Ними є, з одного боку, працівник, з іншого боку – роботодавець. Роботодавцем може виступати власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа (наприклад, приватний підприємець) ;

2) *об'єкт*. Об'єктом трудових правовідносин є трудова діяльність і її результати (матеріальні і духовні цінності);

3) *зміст*. Зміст трудового правовідношення складають права і обов'язки працівника і права і обов'язки роботодавця.

Працівник зобов'язаний виконувати роботу, визначену трудовим договором, і підкорятися встановленим правилам внутрішнього трудового розпорядку. Працівник має право на здорові і безпечні умови праці, право на своєчасну і повну оплату його праці.

Роботодавець зобов'язаний забезпечити умови для трудової діяльності працівника (надати інструменти, матеріали), забезпечити безпеку праці. У той же час він має право вимагати виконання трудової функції працівником відповідно до трудового договору.

9.3. Поняття колективного і трудового договору

У переважній більшості трудові відносини виникають на основі особливого юридичного факту – трудового договору.

Трудовий договір – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації, відповідно до якої працівник зобов'язується виконувати певну роботу з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку, а власник зобов'язується виплачувати працівнику заробітну платню і забезпечувати необхідні умови праці.

Сторони (учасники) трудового договору:

1) *працівник*. Для того, щоб укласти трудовий договір, особа повинна володіти трудовою правоздатністю і дієздатністю (правосуб'єктністю).

Трудова правосуб'єктність за своїм характером відрізняється від цивільної правосуб'єктності. Вона має інші вікові межі: виникає з досягненням віку 16 років. У виняткових випадках за згодою одного з батьків (усиновителів) або опікуна допускається прийом на роботу особи, що досягла 15 років. Можливий прийом на роботу учнів у вільний від навчання час при досягненні ними 14 років з відома одного з батьків (усиновителів) або опікуна. Важливо, щоб виконувана таким працівником робота була легкою, не шкодила здоров'ю і не порушувала процес навчання.

Трудовою правосуб'єктністю можуть володіти особи, визнані у зв'язку з душевною хворобою або недоумством недієздатними;

2) *роботодавець*. Особою, що надає роботу, може виступати власник засобів виробництва – юридична особа (підприємство, установа, організація) або уповноважений власником орган. Роботодавцем може бути і фізична особа – наприклад, підприємець, який здійснює підприємницьку діяльність без утворення юридичної особи, особа, що наймає хатню робітницю, гувернантку.

Зміст трудового договору складають умови, за якими досягнуто угоди між працівником і роботодавцем. Умови розділяють на дві групи:

1) необхідні (обов'язкові) умови, без яких трудовий договір неможливий. Такі, як місце роботи, трудова функція (тобто певна робота, яку

виконуватиме працівник), дата початку роботи, оплата праці;

2) додаткові (факультативні) умови. Дана група умов стає обов'язковою тільки при включенні їх до трудового договору. Інакше кажучи, трудовий договір може бути складений і без додаткових умов. Такі, наприклад, випробувальний термін при прийомі на роботу, робота на умовах неповного робочого часу, пільги і послуги з соціального забезпечення і т. ін.

Умови трудового договору не повинні погіршувати стан працівника в порівнянні з чинним законодавством. У противному разі такий договір визнається недійсним.

Трудовий договір може складатися на:

невизначений термін (безстроковий договір);

певний термін;

на час виконання певної роботи.

Трудовий договір, роботодавцем в якому виступає фізична особа, повинен бути зареєстрований у державній службі зайнятості.

Особливістю трудового права є те, що в ньому одним з джерел правових норм, разом із законами і підзаконними актами, виступає колективний договір.

Колективний договір – це угода між роботодавцем і профспілковим органом (або представниками трудового колективу), що містить правові норми з питань оплати праці, інших соціальних і трудових прав працівників.

Колективний договір – це локальний правовий акт, що діє в межах організації, де він прийнятий, протягом встановленого терміну. Колективні договори підлягають реєстрації органами виконавчої влади.

Колективний договір приймається згідно з чинним законодавством. Тому не допускається укладення угод, погіршуючих стан працівників у порівнянні із законодавством.

У колективному договорі встановлюються взаємні обов'язки працівників і роботодавця з регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин. Зокрема, *зміст колективного договору включає:*

1) зміни в організації виробництва і праці;

2) заходи з забезпечення продуктивної зайнятості;

3) нормування і оплати праці (розміри заробітної платні і інших виплат);

- 4) встановлення гарантій, компенсацій, пільг;
- 5) форми участі трудового колективу у формуванні, розподіленні, використанні прибутку (якщо це передбачено статутом організації);
- 6) режим роботи;
- 7) умови і охорону праці;
- 8) організацію оздоровлення і відпочинку працівників, забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, і ряд інших заходів.

9.4. Порядок припинення трудового договору за ініціативою працівника

Працівник має право розірвати безстроковий трудовий договір, *письмово попередивши* про це роботодавця за два тижні. При цьому працівник не зобов'язаний давати які-небудь пояснення свого рішення.

У ряді випадків роботодавець зобов'язаний розірвати трудовий договір в строк, про який просить працівник (як правило, до закінчення двох тижнів). *Ці випадки наступні:*

- 1) переїзд на нове місце проживання;
- 2) переведення чоловіка/дружини працівника на роботу в іншу місцевість;
- 3) вступ до учбового закладу;
- 4) неможливість проживання в даній місцевості (за медичними показниками, документально підтвердженими);
- 5) вагітність;
- 6) догляд за дитиною, за хворим членом сім'ї або інвалідом першої групи;
- 7) вихід на пенсію;
- 8) прийом на роботу за конкурсом.

Разом з тим, якщо працівник не залишив роботу після закінчення терміну попередження про звільнення і не вимагає розірвання трудового договору, роботодавець не має права його звільнити. Виняток становить випадок, коли на це місце вже запрошений інший працівник.

Розірвання трудового договору за ініціативою працівника оформляється наказом по підприємству, установі, організації. У трудовій книжці робиться відповідний запис. З працівником повинен бути проведений повний розрахунок.

9.5. Порядок припинення трудового договору за ініціативою власника або уповноваженого ним органу

З відповіді на попереднє питання ясно, що працівник не зобов'язаний пояснювати причини звільнення за власним бажанням – досить попереднього повідомлення роботодавця. Роботодавець поставлений в жорсткіші умови – він зобов'язаний обґрунтувати розірвання трудового договору за своєю ініціативою. Підстави розірвання трудового договору за ініціативою роботодавця встановлені ст. 40 Кодексу законів про працю України. За даними підставами можуть бути розірвані як безстрокові, так і термінові трудові договори. Роботодавець не має права довільно розширювати *перелік вказаних у законі підстав*:

1) ліквідація, реорганізація або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників;

2) невідповідність працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, що перешкоджає продовженню даної роботи;

3) систематичне невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором (контрактом) або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного або суспільного стягнення;

4) прогул (зокрема відсутність на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;

5) нез'явлення на роботу на протязі більше чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності і родам, якщо законодавством не встановлений триваліший термін збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні. За працівниками, що втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;

6) відновлення на роботі працівника, що раніше виконував цю роботу;

7) поява на роботі у нетверезому стані, в стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

8) здійснення за місцем роботи розкрадання (зокрема дрібного) державного або суспільного майна, встановленого вироком, (що вступив в законну силу), суду або ухвалою органу, в компетенцію якого входить

накладення адміністративного стягнення або застосування заходів суспільної дії.

У разі звільнення працівника у зв'язку з скороченням чисельності або штату працівників, невідповідності посади, що виявилася, або у зв'язку з відновленням на роботі працівника, що раніше виконував цю роботу, розірвання трудового договору допускається лише тоді, коли неможливо перевести працівника, з його згоди, на іншу роботу.

Не допускається звільнення працівника за ініціативою адміністрації у період тимчасової непрацездатності працівника.

Додаткові підстави припинення трудового договору (контракту) деяких категорій працівників за певних умов встановлені ст. 41 КЗоТ України:

1) одноразове грубе порушення трудових обов'язків керівником або посадовцями підприємства, установи, організації;

2) здійснення винних дій працівником, безпосередньо обслуговуючим грошові або товарні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довіри до нього з боку роботодавця;

3) здійснення працівником, що виконує виховні функції, аморальної провини, несумісної з продовженням даної роботи.

9.6. Робочий час і його види. Скорочений і неповний робочий час

Робочий час – це встановлений законодавством, колективним договором і трудовим договором час, протягом якого працівник зобов'язаний виконувати трудову функцію.

Кодекс законів про працю України встановлює *нормальну* тривалість робочого часу – 40 годин на тиждень. Колективним або трудовим договором може бути встановлена менша норма, але у жодному випадку не більша норма тривалості робочого часу. Інакше кажучи, нормальна кількість робочого часу в робочому тижні є в той же час *максимально допустимою*.

Разом з нормальним робочим часом існують інші *види робочого часу*:

1) *скорочений робочий час* передбачений законодавством для ряду категорій працівників. Ці межі, встановлені законом, носять обов'язковий характер і не можуть бути змінені умовами колективного або трудового договору. Скорочення робочого часу не відображається на розмірі

оплати праці – вона є такою ж, як і при нормальній тривалості робочого часу.

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється:

для неповнолітніх (осіб, що не досягли 18-річного віку);

для працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці;

для інших категорій працівників, чия праця вимагає особливих фізичних або розумових зусиль (вчителі, лікарі та ін.).

Крім того, робота в нічний час (з 10 годин вечора до 6 годин ранку) і робота напередодні святкових і неробочих днів скорочується на одну годину для всіх категорій працівників;

2) *неповний робочий час.* Даний вид робочого часу встановлюється трудовим договором. На відміну від скороченого робочого часу оплата праці проводиться пропорційно відпрацьованому часу. Неповний робочий час може бути за угодою з роботодавцем встановлено для будь-якого працівника, але у ряді випадків роботодавець зобов'язаний на прохання працівника встановити неповний робочий день або неповний робочий тиждень:

для вагітної жінки;

для жінки, що має дитину у віці до 14 років або дитину-інваліда;

для особи, що здійснює догляд за хворим членом сім'ї;

3) *наднормова робота.* Наднормовою вважається робота понад встановлену тривалість робочого часу. Вона допускається у виняткових випадках (соціальна або стихійна біда, виробнича аварія, гостра виробнича необхідність). До наднормових робіт заборонено залучати вагітних жінок; жінок, що мають дітей до 3 років; неповнолітніх; осіб, що навчаються в середніх загальноосвітніх школах або професійно-технічних училищах, без відриву від виробництва. Тривалість наднормових робіт не повинна перевищувати 4 годин протягом двох днів підряд і 120 годин на рік.

9.7. Поняття і види часу відпочинку

Право на відпочинок є одним з конституційних прав працівника.

Час відпочинку – це частина календарного часу, протягом якого працівник має право не виконувати трудові обов'язки і яку він може використовувати на свій розсуд для задоволення своїх інтересів і відновлення працездатності.

Існують наступні види часу відпочинку:

1) *перерва в роботі*. Перерва в роботі надається для відпочинку і харчування (не більше 2 годин). Перерва не включається в робочий час. Її початок і закінчення встановлюються правилами внутрішнього розпорядку;

2) *щоденний (міжзмінний) відпочинок*. Його тривалість – не менше подвійної тривалості робочого дня за винятком перерви в роботі. Наприклад, якщо робочий день складає 8 годин, а перерва в роботі – 1 годину, то тривалість міжзмінного відпочинку: $16 - 1 = 15$ годин;

3) *щотижневий відпочинок (вихідні дні)*. Тривалість цього виду відпочинку повинна бути не менше 42 годин. При п'ятиденному робочому тижні вихідними є два, а при шестиденному робочому тижні – один день. Загальним вихідним днем є неділя, а другий вихідний день повинен, як правило, надаватися підряд із загальним вихідним днем;

4) *святкові і неробочі дні*. Ці дні відпочинку встановлені законодавчо: 1 січня (Новий рік), 7 січня (Різдво Христове), 8 березня (Міжнародний жіночий день), 1 і 2 травня (День міжнародної солідарності трудящих), 9 травня (День Перемоги), 28 червня (День Конституції України), 24 серпня (День незалежності України). Крім того, робота не проводиться в дні Великодня і Трійці. Якщо вихідний і святковий день збігаються, вихідний день переноситься на наступний після святкового робочий день;

5) *відпустка*. Згідно з Законом України «Про відпустки» (15 листопада 1996г.) встановлені наступні види відпусток:

щорічні відпустки, що включають основну відпустку (тривалість – *не менше 24 календарних днів*), додаткова відпустка за роботу з шкідливими і важкими умовами праці, додаткова відпустка за особливий характер роботи;

додаткові відпустки у зв'язку з навчанням без відриву від виробництва;

творча відпустка (для завершення дисертаційного дослідження, написання підручника і т. д.);

соціальні відпустки, що включають відпустку у зв'язку з вагітністю і пологами, по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, додаткова відпустка жінці, що має двох і більше дітей у віці до 15 років;

відпустка без збереження заробітної платні.

9.8. Оплата праці.

Заробітна платня – це винагорода, як правило, в грошовому виразі, яку за трудовим договором роботодавець виплачує працівнику за виконану ним роботу.

Розмір заробітної платні залежить від декількох чинників: складності і умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці і господарської діяльності підприємства.

Структура заробітної платні:

1) *основна заробітна платня.* Вона є винагородою за виконану роботу відповідно до норм праці. Вона встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і підрядних розцінок для робочих і посадових окладів для службовців;

2) *додаткова заробітна платня.* Це винагорода за працю понад встановлені норми, за трудові успіхи, винахідливість, за особливі умови праці. Вона включає доплати, надбавки, гарантійні і компенсаційні виплати, премії. Причому вони можуть бути встановлені як чинним законодавством, так і розпорядженням роботодавця.

Існують дві сфери регулювання заробітної платні: на державному і договірному рівнях.

На державному рівні встановлена *мінімальна заробітна платня* – розмір заробітної платні за просту, некваліфіковану роботу, нижче за яку не може проводитися оплата праці. Мінімальна заробітна платня є обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності.

Розмір мінімальної заробітної платні встановлюється Верховною Радою України за поданням кабінету Міністрів України, як правило, один раз на рік під час затвердження Державного бюджету України. Розмір мінімальної заробітної платні переглядається залежно від зростання індексу цін на споживчі товари і тарифів на послуги.

На державному рівні також встановлюється розмір заробітної платні працівників державних і комунальних підприємств, а також працівників установ і організацій, які фінансуються з Державного бюджету або місцевих бюджетів.

Договірне регулювання оплати праці здійснюється шляхом включення відповідних норм в зміст колективного договору.

9.9. Трудова дисципліна, порядок накладання і зняття дисциплінарних стягнень

Трудова дисципліна – це інститут трудового права України, регулюючий внутрішній трудовий розпорядок, який встановлює трудові права і обов'язки працівників і адміністрації, заходи заохочення і покарання за виконання або невиконання трудових обов'язків.

Норми даного інституту містяться в Кодексі законів про працю України, спеціальні нормативно-правові акти (наприклад, у статутах і положеннях про дисципліну в різних галузях економіки, дисциплінарних статутах державних службовців), а також у локальних актах. До останніх належать правила внутрішнього трудового розпорядку.

Правила внутрішнього трудового розпорядку – локальний нормативно-правовий акт, що приймається і діє виключно в межах підприємства, установи, організації. Правила внутрішнього трудового розпорядку затверджуються трудовим колективом за згодою власника (роботодавця) і профспілкового комітету на основі типових правил внутрішнього трудового розпорядку.

Трудова дисципліна забезпечується шляхом застосування двох основних методів дії на працівника – переконання і примусу.

Метод переконання заснований на вихованні у працівника свідомого відношення до своїх трудових обов'язків, на формуванні у нього стійкого бажання сумлінно трудитися. Юридичне втілення методу – міри дисциплінарного заохочення (оголошення подяки, видача премії, нагородження цінним подарунком і т. д.).

Метод примусу – спосіб дії на працівника, що забезпечує виконання ним трудових обов'язків всупереч його волі. Юридична форма даного методу – дисциплінарні стягнення (звільнення, догана).

Винне порушення дисципліни праці, невиконання трудових обов'язків працівником є дисциплінарною провиною, інакше кажучи – одним з видів правопорушень. За здійснення дисциплінарної провини роботодавець має право застосувати визначені законодавством заходи дисциплінарного стягнення.

Дисциплінарне стягнення – міра правового впливу, яка застосовується до особи, що скоїла дисциплінарний проступок.

Кодекс законів про працю України встановлює два види дисциплінарних стягнень: догана, звільнення. Спеціальні нормативно-правові акти (статути і положенні), що розповсюджуються на окремі категорії

працівників (наприклад, державних службовців) можуть містити і інші дисциплінарні стягнення.

Законодавством про працю встановлений строго певний порядок накладення і зняття дисциплінарних стягнень.

За кожну дисциплінарну провину може бути накладено *тільки одне* дисциплінарне стягнення. До накладення стягнення від працівника повинно затребувати письмове пояснення.

Стягнення накладається не пізніше, ніж за один місяць з дня виявлення і не пізніше, ніж за шість місяців з дня здійснення дисциплінарної провини.

Наказ про накладення дисциплінарного стягнення з вказівкою мотивів його застосування оголошується працівнику під розписку. Працівник має право оскаржити наказ в органах з розгляду індивідуальних трудових суперечок.

Термін дії дисциплінарного стягнення – один рік. Протягом цього терміну до працівника не застосовуються заходи заохочення.

Законодавчо встановлений наступний порядок зняття дисциплінарних стягнень. Якщо протягом року з дня накладення стягнення працівник не буде підданий новому стягненню, то він вважається таким, що не піддавався дисциплінарному стягненню. Дисциплінарне стягнення може бути зняте до закінчення року органом, що застосував його, якщо підданий стягненню не скоїв нового проступку і проявив себе як добросовісний працівник.

9.10. Матеріальна відповідальність працівників

Матеріальна відповідальність працівників – це вид юридичної відповідальності, що полягає в обов'язку працівника відшкодувати збиток, заподіяний підприємству, установі, організації у результаті невиконання трудових обов'язків належним чином.

Застосування матеріальної відповідальності можливо тільки за наявності сукупності таких умов (*складу дисциплінарної провини*):

1) *наявність майнового збитку*. Під збитком розуміється тільки реальне зменшення майна підприємства, установи, організації або зниження його цінності. Працівник не несе відповідальності за упущену вигоду (недоотримання очікуваного доходу);

2) *протиправна поведінка працівника*;

3) *причинно-наслідковий зв'язок між протиправним діянням і заподіяним збитком;*

4) *провина працівника у формі наміру або необережності.* Відповідальність виключається, якщо збиток виник у результаті чинників, які не залежать від працівника.

Існує два види матеріальної відповідальності працівників:

1. *Обмежена матеріальна відповідальність.*

Об'єм відповідальності в даному випадку рівний дійсному збитку, але не більше середньомісячного заробітку працівника. Наприклад, через недбалість секретаря-референта вийшов з ладу комп'ютер. Вартість ремонту склала 150 гривень. Якщо заробіток секретаря вищий за цю суму, то збиток буде стягнутий повністю, якщо нижчий, то збиток стягується частково;

2. *Повна матеріальна відповідальність.*

У цьому випадку працівник відшкодовує роботодавцю всі завдані ним збитки незалежно від розміру одержуваної ним заробітної платні.

Повна матеріальна відповідальність застосовується лише у випадках, які прямо вказані в законі, коли:

між працівником і роботодавцем складений письмовий договір про повну матеріальну відповідальність працівника за незабезпечення збереження переданого йому майна;

майно було одержано працівником під звіт по разовому документу (наприклад, витрати на службове відрядження);

збиток скоєний злочинним (кримінально-караним) діянням працівника;

збиток скоєний працівником, що знаходився в нетверезому стані;

збиток скоєний недостачею, умисним знищенням або псуванням майна, виданого працівнику;

згідно із законом на працівника покладена повна матеріальна відповідальність за збиток при виконанні трудових обов'язків;

збиток скоєний не при виконанні трудових обов'язків;

посадовець винен у незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу.

Існує два варіанти застосування матеріальної відповідальності: з розпорядження власника підприємства, установи, організації і в судовому порядку.

9.11. Індивідуальні трудові суперечки

Індивідуальна трудова суперечка – це розбіжності між працівником і роботодавцем з питань застосування норм трудового законодавства, про які заявлено в орган, компетентний розглядати трудові суперечки.

Порядок розгляду індивідуальних трудових суперечок врегульований розділом XV Кодексу законів про працю України і цивільно-процесуальним кодексом України.

Індивідуальні трудові суперечки розглядаються комісіями з трудових суперечок і місцевими судами. *Комісія з трудових суперечок (КТС) обирається трудовим колективом на підприємствах з чисельністю працюючих не менше 15 чоловік.*

Працівник може звернутися до КТС в тримісячний термін з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення своїх прав. Заява працівника реєструється КТС і підлягає розгляду в десятиденний термін. Трудова суперечка розглядається у присутності працівника, представника профспілкового органу або адвоката (за бажанням працівника) і роботодавця або його представника. Рішення КТС ухвалюється більшістю голосів її членів, присутніх на засіданні. Копії рішення вручаються працівнику і роботодавцю. Рішення КТС може бути оскаржено сторонами в суді.

Працівник має право звернутися до суду, оминувши КТС в наступних випадках:

- 1) якщо КТС не вибрана на підприємстві, в установі, організації, де він працює;
- 2) з питання про відновлення на роботі;
- 3) з питання про зміну дати і формулювання причини звільнення;
- 4) з питання про оплату за час вимушеного прогулу.

Працівник може звернутися до суду із заявою про вирішення трудової суперечки протягом трьох місяців з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, у справах про звільнення – в місячний термін з дня вручення копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки, а з питань виплати заробітної платні – безстроково.

Рішення суду з розгляду трудової суперечки підлягає негайному виконанню.

9.12. Колективні трудові суперечки

Колективна трудова суперечка виникає тоді, коли з'являються розбіжності між сторонами соціально-трудових відносин.

Відповідно до Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових суперечок (конфліктів)» *колективна суперечка може виникнути відносно:*

- а) встановлення нових або зміни існуючих умов праці;
- б) укладенні або зміни колективного договору, угоди;
- в) виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень;
- г) невиконання вимог законодавства про працю.

При виникненні трудової суперечки вимоги трудового колективу затверджуються на загальних зборах (конференції). Адміністрація повинна розглянути ці вимоги в п'ятиденний термін. Якщо сторони колективної суперечки не дійшли угоди, то суперечка розглядається в спеціальних органах: *у примирливій комісії або трудовому арбітражі.*

Примирлива комісія розглядає трудові суперечки з пунктів «а» і «б», а трудовий арбітраж з пунктів «в» і «г» та у випадку неприйняття рішення примирливою комісією з пунктів «а» і «б».

У примирливу комісію входить однакова кількість представників від кожної із сторін. Рішення примирливої комісії ухвалюється по досягненню угоди між її членами і має обов'язкову силу для кожної із сторін.

Кількісний і персональний склад трудового арбітражу визначають сторони. У його склад можуть входити народні депутати, представники профспілкових органів, фахівці-експерти, інші особи. Представники трудового колективу і адміністрації до складу трудового арбітражу входити не можуть.

Рішення трудового арбітражу є обов'язковим, якщо сторони заздалегідь про це домовилися. Це рішення затверджується більшістю голосів, оформляється протоколом і підписується всіма його членами.

Крайнім способом вирішення колективної суперечки є страйк.

Страйк – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою дозволу колективної трудової суперечки (конфлікту).

Страйк застосовується як *крайній засіб* (коли всі інші можливості вичерпано) вирішення колективної трудової суперечки у зв'язку з

відмовою власника або уповноваженого ним органу (представника) задовольнити вимоги працівників або уповноваженого ними органу.

Рішення про оголошення страйку затверджується загальними зборами (конференцією) працівників шляхом голосування і вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість *працівників або дві третини делегатів конференції*.

Закон забороняє проведення страйку працівниками органів прокуратури, суду, Озброєних Сил України, органів державної влади, безпеки і правопорядку. Страйк вважається *незаконним* і тоді, коли суперечка заздалегідь не розглядалася в примирливій комісії і трудовому арбітражі. Рішення про визнання страйку незаконної може прийняти тільки суд, після чого страйкуючі повинні приступити до роботи.

Контрольні запитання до теми 9:

- 1. Сторони, строки та зміст трудового договору.*
- 2. Контракт як особлива форма трудового договору.*
- 3. Порядок прийняття на роботу.*
- 4. Характеристика поняття трудової дисципліни та її значення.*

Тема 10. Основи екологічного та земельного права

10.1. Поняття, предмет екологічного права

Поняття «екологія» походить від грецьких слів які в перекладі на нашу мову означають – дім, житло і вчення, теорія. Отже, екологія – це наука, яка вивчає проблеми взаємодії живих організмів з тим природним середовищем, в якому вони перебувають. Тобто, екологія вивчає питання взаємодії людини і природи, суспільства і природи, тощо.

Виходячи з цього можна стверджувати, що екологічне право – це система правових норм і принципів, якими регулюються суспільні відносини щодо охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів (екологічні правовідносини). Екологічні правовідносини – це складна галузь суспільних відносин, які охоплюють відносини щодо використання, відтворення і охорони різних об'єктів природи. Суб'єктами екологічних відносин є сторони, між якими вони виникають. Об'єктом екологічних відносин може бути як об'єкт природи в цілому, так і його частина. Залежно від об'єктів природи їх можна поділити на відносини, що виникають з приводу використання і

охорони земель, вод, атмосферного повітря, лісів, тваринного світу, надр, і природно-заповідного фонду. Кожна група екологічних правовідносин регулюється і охороняється відповідним видом правових норм і принципів та галуззю законодавства: земельним, водним, лісовим, про тваринний світ, атмосферне повітря, надра, природно-заповідний фонд. Кожна із перерахованих галузей законодавства має свою мету, але вони тісно взаємопов'язані між собою і складають єдину систему екологічного законодавства.

Предметом екологічного права є нормативно врегульовані суспільні екологічні відносини, щодо охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів. Метод екологічного права – комплексний і становить комбінацію методів підгалузей права, які становлять його систему.

Систему екологічного права складають екологічні норми, принципи та інститути. Екологічні норми – це одиничні, формально визначені, загальнообов'язкові правила поведінки за допомогою яких регулюються суспільні відносини з приводу охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів (екологічні правовідносини). Принципи екологічного права – це головні, основоположні правила, які визначають загальну спрямованість і найсуттєвіші риси правового регулювання екологічних суспільних відносин. До найважливіших з них необхідно віднести такі принципи:

переваги державної власності на землю, воду, ліси, надра та інші об'єкти природи;

державного управління природокористуванням і охороною природи;

поєднання раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів;

комплексного підходу до природокористування і природоохорони;

поєднання заходів щодо стимулювання і відповідальності у справі використання та охорони природних ресурсів;

законності в екологічних відносинах.

Інститут екологічного права – це відносно відокремлена сукупність екологічних норм і принципів, які регулюють та охороняють однорідні екологічні відносини.

Екологічне право може розумітися не тільки як галузь права та галузь законодавства, а й як юридична наука та навчальна дисципліна.

Екологічне право як юридична наука – це сукупність науково обґрунтованих теорій, концепцій, доктрин про екологічно-правову практику, екологічні правовідносини. Екологічне право, як навчальна дисципліна – це сукупність знань, умінь та навичок, які є необхідними для засвоєння і здобуття фаху юриста. Екологічне право як навчальна дисципліна складається з двох частин: загальної й особливої.

10.2. Екологічні права та обов'язки громадян

Метою існування екологічних прав та обов'язків є забезпечення екологічної безпеки. Під нею розуміють стан навколишнього природного середовища, який забезпечує запобігання погіршенню екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей.

Гарантіями екологічної безпеки для громадян України є широкий комплекс взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, виховних, правових та інших заходів.

Отже, екологічне законодавство, по-перше, закріплює екологічні права та обов'язки громадян України, по-друге, передбачає гарантії їх реалізації, по-третє, встановлює правові, соціальні, економічні та інші основи охорони навколишнього природного середовища.

Виходячи з цього, екологічне право людини і громадянина в Україні – це юридично закріплений вид і міра можливої, дозволеної поведінки людини і громадянина в екологічній сфері. Екологічний обов'язок людини і громадянина в Україні – це юридично закріплений вид і міра необхідної поведінки людини і громадянина в екологічній сфері.

Згідно з діючим законодавством кожний громадянин в Україні має право на:

безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище;

участь в обговоренні проектів законодавчих актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, та внесення пропозицій до державних та господарських органів, установ та організацій з цих питань;

участь у розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;

здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;

об'єднання в громадські природоохоронні формування;

одержання у встановленому порядку повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та його вплив на здоров'я населення;

участь у проведенні екологічної експертизи;

одержання екологічної освіти;

подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування збитків, заподіяних його здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище, тощо.

Усі екологічні права громадян захищаються і відновлюються в судовому порядку.

Поряд із правами нормативно-правові акти передбачають і деякі обов'язки. Так, громадяни зобов'язані:

берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

здійснювати діяльність з дотриманням вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища, вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів;

не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів;

вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів та штрафи за екологічні правопорушення;

компенсувати шкоду, завдану забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище, тощо.

10.3. Права та обов'язки природокористувачів

Визнаними різновидами права природокористування є: право землекористування, право водокористування, право лісокористування, право користуватися надрами, право користуватися тваринним світом, право користування природно-заповідним фондом тощо.

Право природокористування – це процес раціонального використання людиною природних ресурсів для задоволення різних потреб та інтересів.

Найважливішими принципами природокористування є його цільовий характер, плановість і тривалість, ліцензування, врахування надзвичайного значення в житті суспільства тощо. При цьому вирізняються такі групи природокористування, як право загального і спеціального використання землі, вод, лісів, надр, тваринного світу та інших природних ресурсів. Суб'єктами права загального користування природними ресурсами можуть бути, згідно з Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., всі громадяни для задоволення найрізноманітніших потреб та інтересів. Воно здійснюється громадянами безкоштовно і безліцензійно, тобто для цього не треба відповідного дозволу уповноважених органів та осіб. Загальним є, наприклад, право використання парків, скверів, водоймищ, лісів, збирання дикорослих ягід, грибів, горіхів тощо. Саме право загального природокористування закріплене в Конституції України: «Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону» (ст. 13).

Похідним від загального природокористування є спеціальне використання природних ресурсів. На відміну від першого, це використання конкретних природних ресурсів здійснюється громадянами, підприємствами, установами та організаціями у випадках, коли відповідна, визначена в законодавстві, частина природних ресурсів передається їм для використання. Зазвичай така передача є оплатною і такою, що визначена у часі. Надання природних ресурсів відбувається на основі спеціальних дозволів державних актів на право постійного користування, наприклад землею, договорів оренди землі, лісорубських білетів та ордерів, ліцензій, мисливських карток тощо. Цілі спеціального використання можуть бути різними, але вони завжди обумовлюються. Так, землі використовуються для потреб сільськогосподарського виробництва, розвитку рослинництва і тваринництва та їхньої інфраструктури; надра – для видобування корисних копалин; вода – для фізіологічних і побутових потреб людини, а також для виробництва.

Окрім того, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» покладає на громадян і підприємства, установи й організації як на суб'єктів спеціального використання природних ресурсів, спеціальні обов'язки. Так, плата за спеціальне природокористування встановлюється на основі нормативів плати і лімітів використання природних ресурсів. Указані нормативи визначаються з урахуванням

кількості та якості природних ресурсів, можливості використання, місцезнаходження, можливості переробки і зберігання відходів. До того ж, суб'єкти спеціального природокористування зобов'язані вносити плату за забруднення навколишнього природного середовища, що встановлюється за викиди в атмосферу забруднюючих речовин, скидання забруднюючих речовин у територіальні та морські води, а також під землю тощо.

Контроль у сфері природовикористання та охорони навколишнього природного середовища здійснюється через перевірку, нагляд, обстеження, інвентаризацію та експертизи. Він може здійснюватись як уповноваженими державними органами, так і громадськими формуваннями. Державний контроль покладається на виконавчі комітети місцевих рад, державні адміністрації, Міністерство екології та природних ресурсів України, його органи на місцях.

Громадський контроль здійснюється громадськими інспекторами охорони навколишнього природного середовища, порядок діяльності яких визначений Положенням, що затверджене Міністерством екології та природних ресурсів України.

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» складається з преамбули і 16 розділів (72 статей). Він регулює відносини охорони навколишнього середовища, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини та спрямований на створення сприятливих умов економічного і соціального розвитку України у сфері здійснення екологічної політики, мета якої:

а) збереження безпечного для існування живої та неживої природи навколишнього середовища;

б) захист життя і здоров'я людей від негативного впливу, обумовленого забрудненням навколишнього середовища;

в) досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи в процесі охорони, раціонального використання й поновлення природних ресурсів;

г) створення постійних правових, економічних і соціальних основ організації навколишнього природного середовища в інтересах нинішнього і наступних поколінь.

10.4. Складові природно-заповідного фонду

Природно-заповідний фонд – це ділянки суходолу та водного простору, природні комплекси та об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну та іншу цінність, а тому виокремлені з метою збереження природного середовища, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та екологічної безпеки України. У зв'язку з цим законодавством України природно-заповідний фонд охороняється як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення і використання.

До природно-заповідного фонду відносять:

а) природні території та об'єкти – природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища;

б) штучно створенні об'єкти – ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Території природних заповідників, заповідні зони біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, надані національним природним паркам є власністю народу України. Решта об'єктів природно-заповідного фонду може перебувати і в інших формах власності. У разі зміни форм власності на землю, на якій знаходяться заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, землевласники зобов'язані забезпечувати режим їх охорони і збереження з відповідною перереєстрацією охоронного зобов'язання.

Охорона об'єктів природно-заповідного фонду забезпечується шляхом:

встановлення заповідного режиму;

організації систематичних спостережень за станом заповідних природних комплексів та об'єктів;

проведення комплексних досліджень з метою розробки наукових основ їх збереження та ефективного використання;

додержання вимог щодо охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду під час здійснення господарської, управлінської та іншої діяльності, розробки проектної і проектно-планувальної документації, землевпорядкування, лісовпорядкування, проведення екологічних експертиз;

запровадження економічних важелів стимулювання їх охорони;

здійснення державного та громадського контролю за додержанням режиму їх охорони та використання;

встановлення підвищеної відповідальності за порушення режиму їх охорони та використання, а також за знищення та пошкодження заповідних природних комплексів та об'єктів;

проведення широкого міжнародного співробітництва у цій сфері;
проведення інших заходів.

До того ж, ці об'єкти можуть використовуватися:

у природоохоронних цілях;

у науково-дослідних цілях;

в оздоровчих та інших рекреаційних цілях;

в освітньо-виховних цілях;

для потреб моніторингу навколишнього природного середовища.

Кожній території та об'єкту природно-заповідного фонду надається відповідний режим. Під цим розуміють сукупність науково-обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об'єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання і відтворення їх природних комплексів. Відповідно до цих режимів виділяють правові статуси: природних заповідників; біосферних заповідників; національних природних парків; регіональних ландшафтних парків; заказників; пам'яток природи; заповідних урочищ; ботанічних садів; дендрологічних парків; зоологічних парків; парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

За порушення законодавства України про природно-заповідний фонд винна особа може притягуватися до дисциплінарної, адміністративної, цивільної або кримінальної відповідальності.

10.5. Правові засоби охорони атмосферного повітря і тваринного світу

Управління в сфері охорони атмосферного повітря здійснюють Кабінет Міністрів України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, Міністерство екології та природних ресурсів України, Міністерство охорони здоров'я України, місцеві органи державної виконавчої влади, інші державні органи та органи місцевого самоврядування. До їх функцій входять стандартизація і нормування в цій сфері. Державні стандарти тут є обов'язковими й визначають поняття і терміни, режим використання та охорони атмосферного повітря, методи контролю за його станом,

вимоги щодо запобігання шкідливому впливу на атмосферне повітря тощо.

У галузі охорони атмосферного повітря встановлюються такі нормативи: екологічної безпеки атмосферного повітря; обмежено допустимих викидів забруднюючих речовин і шкідливого впливу фізичних і біологічних чинників стаціонарними джерелами; обмежені нормативи утворення забруднюючих речовин, що відводяться в атмосферне повітря; використання атмосферного повітря як сировини; концентрації забруднюючих речовин у відпрацьованих газах. З огляду на наявність державних стандартів і нормативів держава покладає на підприємства, установи та організації відповідні обов'язки. Так, вони зобов'язані вживати заходів щодо зменшення обсягів шкідливих викидів, підтримувати в належному стані споруди, устаткування та апаратуру для очищення викидів тощо.

Економічний механізм забезпечення охорони атмосферного повітря полягає в лімітуванні, економічному заохоченні та стимулюванні охорони атмосферного повітря.

Законодавство передбачає, що правопорушеннями в сфері охорони атмосферного повітря є: порушення нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин; перевищення нормативів гранично допустимих рівнів шкідливого впливу фізичних і біологічних чинників; використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого призначення без дозволу спеціально уповноважених державних органів тощо.

Закон України «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 р. містить преамбулу та 10 розділів і спрямований на збереження сприятливого стану атмосферного повітря, його відновлення й поліпшення для екологічного забезпечення життєдіяльності людини, відвернення шкідливого впливу на навколишнє природне середовище. Він визначає правові й організаційні основи, екологічні вимоги в сфері охорони та використання атмосферного повітря.

Закон України «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р. регулює відносини в царині охорони, використання і відтворення тваринного світу, об'єкти якого перебувають у стані природної волі, у напіввільних умовах чи в неволі, на суходолі, у воді, ґрунті та повітрі, постійно чи тимчасово населяють територію України або належать до природних

багатств її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. До об'єктів охорони тваринного світу належать:

дикі тварини – хордові, в тому числі хребетні та безхребетні тварини в усьому їх видовому і популяційному розмаїтті та на всіх стадіях розвитку, що перебувають у стані природної волі, утримуються у напіввільних умовах чи в неволі;

частини диких тварин (роги, шкіра тощо);

продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск тощо).

Об'єкти тваринного світу, а також нори, хатки, лігва, мурашники, боброві загати та інше житло і споруди тварин, місця токування, линяння, гніздування колоній птахів, постійних чи тимчасових скупчень тварин, нерестовищ, інші території, що є середовищем їх існування та шляхами міграції.

Об'єкти тваринного світу, які перебувають у стані природної волі і знаходяться в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, є об'єктами права власності Українського народу. Окремі об'єкти тваринного світу в Україні можуть перебувати у державній, комунальній і приватній власності.

Закон передбачає також права і обов'язки громадян у сфері охорони, використання та відтворення тваринного світу. До головних відносить право на:

загальне і спеціальне використання об'єктів тваринного світу;

володіння окремими об'єктами тваринного світу;

компенсацію шкоди, завданої дикими тваринами.

Одночасно громадяни України зобов'язані:

охороняти тваринний світ і середовище перебування диких тварин;

сприяти відтворенню відновлюваних об'єктів тваринного світу;

використовувати об'єкти тваринного світу відповідно до закону;

відшкодовувати шкоду, заподіяну ними тваринному світу внаслідок порушення вимог законодавства про охорону, використання і відтворення тваринного світу.

Державне управління та регулювання у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу здійснюють Кабінет Міністрів України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, спеціально уповноважені органи.

Видами використання об'єктів тваринного світу є: мисливство; рибальство, включаючи добування водних безхребетних тварин; вико-

ристання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях; використання корисних властивостей життєдіяльності тварин; використання диких тварин з метою отримання продуктів їх життєдіяльності; добування (придбання) диких тварин з метою їх утримання і розведення в неволі чи напіввільних умовах.

Охорона тваринного світу забезпечується шляхом:

встановлення правил та науково обґрунтованих норм охорони, раціонального використання і відтворення об'єктів тваринного світу;

встановлення заборони та обмежень при використанні об'єктів тваринного світу;

охорони від самовільного використання та інших порушень встановленого законодавством порядку використання об'єктів тваринного світу;

охорони середовищ існування, умов розмноження і шляхів міграції тварин;

запобігання загибелі тварин під час здійснення виробничих процесів тощо.

За порушення законодавства в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу можлива адміністративна, цивільно-правова чи кримінальна відповідальність.

10.6. Правова охорона водних ресурсів

Водний кодекс України регулює правові відносини з метою забезпечення збереження, науково обґрунтованого, раціонального використання вод для потреб населення і галузей економіки, відтворення водних ресурсів, охорони вод від забруднення, засмічення та вичерпання, запобігання шкідливим діям вод і ліквідації їхніх наслідків, поліпшення стану водних об'єктів, а також охорони прав підприємств, установ, організацій і громадян на водовикористання. При цьому під водами розуміють усі води (поверхневі, підземні, морські), що входять до складу природних ланок кругообігу води.

Водний фонд України включає всі води (водні об'єкти) на території України. До нього належать:

а) поверхневі води (природні водоймища (озера); водотоки (річки, струмки); штучні водоймища (водосховища, ставки) і канали; інші водні об'єкти;

б) підземні води та джерела;

в) внутрішні морські води та територіальне море.

До земель водного фонду належать землі, зайняті:

морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водоймищами, болотами, а також островами;

прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водоймищ;

гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них;

береговими смугами водних шляхів.

Усі водні об'єкти поділяються на загальнодержавні й місцеві. Вони є виключною власністю народу України і надаються тільки у користування. Народ України здійснює правовласність на води (водні об'єкти) через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві ради. Окремі повноваження щодо розпорядження водами можуть надаватися відповідним органам державної виконавчої влади.

Водокористувачами в Україні можуть бути підприємства, установи, організації і громадяни України, а також іноземні юридичні і фізичні особи та особи без громадянства, які здійснюють забір води з водних об'єктів, скидають в них стічні води, або користуються водними об'єктами. Водокористувачі можуть бути первинними і вторинними. *Первинні водокористувачі* – це ті, які мають власні водозабірні споруди і відповідне обладнання для забору води. *Вторинні водокористувачі* – це ті, які не мають власних водозабірних споруд і отримують воду з водозабірних споруд первинних водокористувачів та скидають стічні води в їх системи на умовах, що встановлюються між ними, та за погодженням з органом, який видав дозвіл первинному водокористувачу. При цьому передбачається право загального та спеціального водоко-ристування. Останнє може бути короткостроковим (до трьох років) або довгостроковим (від трьох до двадцяти п'яти років).

Усі води підлягають охороні від забруднення, засмічення, вичерпання та інших дій, які можуть погіршити умови водопостачання, завдати шкоди здоров'ю людей, спричинити зменшення рибних запасів та інших об'єктів водного промислу, погіршення умов існування диких тварин, зниження родючості земель та інші несприятливі явища внаслідок зміни фізичних і хімічних властивостей вод, зниження їх здатності до природного очищення, порушення гідрологічного і гідрогеологічного режиму вод.

Порушення водного законодавства тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову чи кримінальну відповідальність згідно з законодавством України.

10.7. Порядок використання та охорони надр

Надра – це частина земної кори під поверхнею суходолу та дном водоймищ; простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння.

Надра є виключною власністю народу України і надаються лише в користування. Угоди або дії, що в прямій чи прихованій формі порушують право власності народу України на надра, є недійсними. Народ України здійснює право власності на надра через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим, місцеві ради депутатів і місцеві державні адміністрації.

Окремі повноваження щодо розпорядження надрами законодавством України можуть надаватися відповідним органам державної виконавчої влади.

Державний фонд надр охоплює як ділянки надр, що використовуються, так і ділянки надр, що не залучені до використання, в тому числі континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони.

Родовища корисних копалин – це нагромадження мінеральних речовин у надрах, на поверхні землі, у джерелах вод і газів, на дні водоймищ, які за кількістю, якістю та умовами залягання придатні для промислового використання.

Техногенні родовища корисних копалин – це місця, де накопилися відходи видобутку, збагачення та переробки мінеральної сировини, запаси яких оцінені й мають промислове значення. Такі родовища можуть виникнути також внаслідок втрат під час зберігання, транспортування та використання продуктів переробки мінеральної сировини.

Усі родовища корисних копалин, у тому числі техногенні, із запасами, оціненими як промислові, становлять Державний фонд родовищ корисних копалин, а всі попередньо оцінені родовища корисних копалин – резерв цього фонду.

Державний фонд родовищ корисних копалин є частиною Державного фонду надр.

Користувачами надр можуть бути підприємства, установи, організації, громадяни України, а також іноземні юридичні особи та громадяни.

Надра надаються в користування з метою:

- а) геологічного вивчення, в тому числі дослідно-промислової розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення;
- б) видобування корисних копалин;
- в) будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, у тому числі споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод;
- г) створення геологічних територій і об'єктів, які мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення (наукові полігони, геологічні заповідники, заказники, пам'ятки природи, лікувальні, оздоровчі заклади тощо);
- г') задоволення інших потреб.

Надра надаються в постійне або тимчасове користування.

Користувачі надр мають право:

- а) здійснювати на наданій їм ділянці надр геологічне вивчення, комплексну розробку родовищ корисних копалин та інші роботи згідно з умовами спеціального дозволу (ліцензії);
- б) розпоряджатися видобутими корисними копалинами, якщо інше не передбачено законодавством чи умовами спеціального дозволу (ліцензії);
- в) здійснювати на умовах спеціального дозволу (ліцензії) консервацію наданого в користування родовища корисних копалин або його частини;
- г) на першочергове продовження строку тимчасового користування надрами.

Користувачі надр зобов'язані:

- а) використовувати надра відповідно до цілей, для яких їх було надано;
- б) забезпечувати повноту геологічного вивчення, раціональне, комплексне використання та охорону надр;
- в) гарантувати безпеку людей, майна та навколишнього природного середовища;
- г) приводити земельні ділянки, порушені під час користування надрами, у стан, придатний для подальшого їх використання в суспільному виробництві;

г) виконувати інші вимоги щодо користування надрами, встановлені законодавством України.

Користування надрами є платним. Плата здійснюється за користування надрами в межах території України, її континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони.

Родовища, в тому числі техногенні, запаси і прояви корисних копалин підлягають обліку в Державному кадастрі родовищ і проявів корисних копалин і Державному балансі запасів корисних копалин.

Державний облік родовищ, запасів і проявів корисних копалин здійснюється в порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Основні вимоги в сфері охорони надр:

забезпечення повного і комплексного геологічного вивчення надр;

додержання встановленого законодавством порядку надання надр у користування і недопущення самовільного користування надрами;

раціональне вилучення й використання запасів корисних копалин і наявних у них компонентів;

недопущення шкідливого впливу робіт, пов'язаних із користуванням надрами, на збереження запасів корисних копалин, гірничих виробок і свердловин, що експлуатуються чи законсервовані, а також підземних споруд;

охорона родовищ корисних копалин від затоплення, обводнення, пожеж та інших факторів, що впливають на якість корисних копалин і промислову цінність родовищ або ускладнюють їх розробку;

запобігання необґрунтованій та самовільній забудові площ залягання корисних копалин і додержання встановленого законодавством порядку використання цих площ для інших цілей;

запобігання забрудненню надр під час підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод;

додержання інших вимог, передбачених законодавством про охорону навколишнього природного середовища.

У разі порушення цих та інших вимог користування надрами може бути обмежено, тимчасово заборонено (зупинено) або припинено органами Міністерства екології та природних ресурсів України, органами державного гірничого нагляду, державного геологічного контролю або іншими спеціально уповноваженими державними органами в порядку, встановленому законодавством України.

Спори з питань користування надрами розглядаються органами державного геологічного контролю, державного гірничого нагляду, охорони навколишнього природного середовища, місцевими радами депутатів, місцевими державними адміністраціями, судами у порядку, встановленому законодавством України.

10.8. Поняття, предмет земельного права

Земельне право – це галузь права, що регулює земельні відносини з метою забезпечення раціонального використання земель, створення умов для підвищення ефективності цього процесу, охорони прав організацій і громадян як землевласників і землекористувачів. Звідси земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею. *Суб'єктами земельних відносин* є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади. *Об'єктами земельних відносин* є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

Земельні відносини, що виникають при використанні надр, лісів, вод, а також рослинного і тваринного світу, атмосферного повітря, регулюються Земельним кодексом, нормативно-правовими актами про надра, ліси, води, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря, за умови, якщо вони не суперечать Земельному кодексу України.

Отже, *предметом* правового регулювання земельного права є відносини з володіння, користування та розпорядження земельними ресурсами, а також їх охорони та раціонального використання. Земельне право – комплексна галузь права України, оскільки її основу складають норми цивільного права, органічно пов'язані з нормами адміністративного й екологічного права.

Головними джерелами земельного права слід визнати Конституцію України, Земельний кодекс України, що був прийнятий 25 жовтня 2001 р., набрав чинності з 1 січня 2002 р. Цим кодексом встановлено, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, а тому – право власності на землю гарантується. Використання права власності на землю не може завдавати шкоди правам і свободам громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі. А завданням земельного законодавства є регулювання земельних відносин з метою забезпечення

права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель.

Земельний кодекс у галузі земельних відносин первинними вважає повноваження Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Так, до повноважень Верховної Ради України в цій галузі відносять:

- прийняття законів у галузі регулювання земельних відносин;

- визначення засад державної політики в галузі використання та охорони земель;

- затвердження загальнодержавних програм щодо використання та охорони земель тощо.

До повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим у галузі земельних відносин на території республіки належать:

- розпорядження землями, що перебувають у спільній власності територіальних громад;

- забезпечення реалізації державної політики в галузі використання та охорони земель;

- погодження загальнодержавних програм використання та охорони земель, участь в їх реалізації у межах території Автономної Республіки Крим тощо.

Визначаються відповідні повноваження у цій сфері і для органів виконавчої влади. Так, до повноважень Кабінету Міністрів України належать:

- розпорядження землями державної власності;

- реалізація державної політики у галузі використання та охорони земель;

- викуп земельних ділянок для суспільних потреб;

- координація проведення земельної реформи тощо.

До повноважень центрального органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів віднесено:

- внесення пропозицій щодо формування державної політики у галузі земельних відносин і забезпечення її реалізації;

- координація робіт з проведення земельної реформи;

- участь у розробленні та реалізації загальнодержавних, регіональних програм використання та охорони земель;

- ведення державного земельного кадастру, в тому числі державної реєстрації земельних ділянок тощо.

10.9. Право власності на землю, форми власності

Право власності на землю – це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками. Земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності.

Суб'єкти права власності на землю:

- а) громадяни та юридичні особи – на землі приватної власності;
- б) територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, – на землі комунальної власності;
- в) держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, на землі державної власності.

Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі:

придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;

безоплатної передачі із земель державної та комунальної власності;

приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування тощо.

Юридичні особи (засновані громадянами України або юридичними особами України) можуть отримувати у власність земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності у разі:

а) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;

б) внесення земельних ділянок її засновниками до статутного фонду;

в) прийняття спадщини;

г) виникнення інших підстав, передбачених законом.

Територіальні громади отримують землю у комунальну власність у разі:

а) передачі їм земель державної власності;

б) примусового відчуження земельних ділянок у власників із мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;

в) прийняття спадщини;

г) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;

г) виникнення інших підстав, передбачених законом.

Держава набуває права власності на землю у разі:

- а) відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;
- б) придбання за договорами купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- в) прийняття спадщини;
- г) передачі у власність державі земельних ділянок комунальної власності територіальними громадами;
- г') конфіскації земельної ділянки.

Окрім права власності Земельний кодекс передбачає право користування, оренди, сервітуту та інші права відносно землі.

Право постійного користування земельною ділянкою – це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку. Права постійного користування земельною ділянкою із земель державної та комунальної власності набувають лише підприємства, установи та організації, що належать до державної або комунальної власності.

Право оренди земельної ділянки – відповідно до нової редакції Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про оренду землі» від 2 жовтня 2003 р. – це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, що необхідна орендареві для проведення підприємницької та інших видів діяльності. Об'єктами оренди землі є земельні ділянки, що перебувають у власності громадян, юридичних осіб, комунальній або державній власності. Земельна ділянка може передаватися в оренду разом із насадженнями, спорудами, водоймищами, які знаходяться на ній, або без них. Орендована земельна ділянка або її частина може передаватися орендарем у суборенду без зміни цільового призначення, якщо це передбачено договором оренди або за письмовою згодою орендодавця.

Оренда землі ґрунтується на відповідному договорі. Договір оренди землі – це договір, за яким орендодавець зобов'язаний за плату передати орендареві земельну ділянку у володіння і користування на певний строк, а орендар зобов'язаний використовувати земельну ділянку відповідно до умов договору та вимог земельного законодавства. Договір оренди землі укладається у письмовій формі і за бажанням однієї із сторін може бути посвідчений нотаріально. Строк дії договору оренди

землі визначається за згодою сторін, але не може перевищувати 50 років. Він підлягає обов'язковій державній реєстрації.

За оренду землі сплачується орендна плата, під якою розуміють платіж, який орендар вносить орендодавцеві за користування земельною ділянкою. Розмір, форма і строки внесення орендної плати за землю встановлюються за згодою сторін у договорі оренди. Вона може бути у грошовій, натуральній та відробітковій (надання послуг орендодавцю) формах.

При цьому орендодавець має право вимагати від орендаря:

використання земельної ділянки за цільовим призначенням згідно з договором оренди;

дотримання екологічної безпеки землекористування та збереження родючості ґрунтів, додержання державних стандартів, норм і правил, у тому числі місцевих правил забудови населених пунктів;

своєчасного внесення орендної плати тощо.

Орендар земельної ділянки має право:

самостійно господарювати на землі з дотриманням умов договору оренди землі;

за письмовою згодою орендодавця зводити в установленому законодавством порядку жилі, виробничі, культурно-побутові та інші будівлі і споруди та закладати багаторічні насадження;

отримувати продукцію і доходи і т. д.

Зміна умов договору оренди землі здійснюється за взаємною згодою сторін. Він припиняється у випадках чітко визначених діючим законодавством. Договір оренди землі може бути розірваний за згодою сторін. На вимогу однієї із сторін договір оренди може бути достроково розірваний за рішенням суду в порядку, встановленому законом.

Спори, пов'язані з орендою землі, вирішуються у судовому порядку.

Право земельного сервітуту – це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками), при цьому встановлюються такі земельні сервітуту:

право проходу та проїзду на велосипеді;

право проїзду на транспортному засобі наявним шляхом;

право прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій тощо.

10.10. Набуття і реалізація права на землю

Громадяни та юридичні особи набувають права власності та права користування земельними ділянками із земель державної або комунальної власності за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування в межах їх повноважень. Набуття права на землю громадянами та юридичними особами здійснюється шляхом передачі земельних ділянок у власність або надання їх у користування. Безоплатна передача земельних ділянок у власність громадян провадиться у разі:

а) приватизації земельних ділянок, які перебувають у користуванні громадян;

б) одержання земельних ділянок внаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій;

в) одержання земельних ділянок із земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації.

Передача в оренду земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, здійснюється на підставі рішення відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування шляхом укладення договору оренди земельної ділянки. Передача в оренду земельних ділянок, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб, здійснюється за договором оренди між власником земельної ділянки і орендарем.

Право власності та право на постійне користування земельною ділянкою виникає після одержання її власником або користувачем документа, що посвідчує право власності чи право на постійне користування земельною ділянкою, та його державної реєстрації. Право на оренду земельної ділянки виникає після укладення договору оренди і його державної реєстрації. Право власності на земельну ділянку і право на постійне користування земельною ділянкою посвідчується державними актами. Право оренди землі оформляється договором, який реєструється відповідно до закону.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень здійснюють продаж земельних ділянок державної чи комунальної власності громадянам та юридичним особам, які мають право на набуття земельних ділянок у власність, а також іноземним державам відповідно до Земельного кодексу. Продаж земель-

них ділянок державної та комунальної власності громадянам та юридичним особам здійснюється на конкурентних засадах (аукціон, конкурс), крім викупу земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що є власністю покупців цих ділянок.

Фізичні та юридичні особи України, а також територіальні громади та держава мають право отримувати у власність земельні ділянки на підставі міни, дарування, успадкування та інших цивільно-правових угод. Угоди про перехід права власності на Земельні ділянки укладаються в письмовій формі та нотаріально посвідчуються.

Підставами припинення права власності на земельну ділянку є:

- а) добровільна відмова власника від права на земельну ділянку;
- б) смерть власника земельної ділянки за відсутності спадкоємця;
- в) відчуження земельної ділянки за рішенням власника;
- г) звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора;
- г') відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності

та для суспільних потреб;

д) конфіскація за рішенням суду;

є) невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у визначених Земельним кодексом випадках.

Підставами припинення права користування земельною ділянкою є:

а) добровільна відмова від права користування земельною ділянкою;

б) вилучення земельної ділянки у певних випадках;

в) припинення діяльності державних чи комунальних підприємств, установ та організацій;

г) використання земельної ділянки способами, які суперечать екологічним вимогам;

г') використання земельної ділянки не за цільовим призначенням;

д) систематична несплата земельного податку або орендної плати.

Припинення права власності на земельну ділянку у разі добровільної відмови власника землі на користь держави або територіальної громади здійснюється за його заявою до відповідного органу. Припинення права постійного користування земельною ділянкою у разі добровільної відмови землекористувача здійснюється за його заявою до власника земельної ділянки.

Контрольні запитання до теми 10:

1. Співвідношення екологічного права з іншими галузями права.
2. Порядок провадження по справам про порушення екологічного права.
3. Наслідки порушення екологічного законодавства.
4. Порядок купівлі-продажу землі.
5. Порядок приватизації земельної ділянки.
6. Державний земельний кадастр.
7. Контроль за використанням та охороною земель.
8. Вирішення земельних спорів.

Тема 11. Основи фінансового права України

11.1. Фінансове право як галузь права

Суспільні відносини, у яких об'єктом виступають гроші або фінанси, регулюються нормами цивільного права. Але поряд з цим фінансове право створює систему утворення, формування, руху і використання грошових фондів, те, що безпосередньо пов'язано з функціонуванням грошей і фінансів держави загалом. Фінансове право може регулювати саме ті відносини, що і цивільне або господарське право, але у зовсім інших аспектах і зумовлене це саме положенням учасників суспільних відносин. Під час регулювання нормами цивільного права певних суспільних відносин учасники цих відносин завжди мають рівні права та обов'язки відносно один одного. Якщо ті ж самі відносини регулюють норми фінансового права, то у відносини вступає держава як суб'єкт, що наділений державно-владними повноваженнями відносно решти учасників.

Фінанси держави – система грошових відносин між всіма суб'єктами, яка виникає разом з державою й нерозривно пов'язана з її існуванням, тому що фінансова система – це один з найголовніших атрибутів державності, що розподіляє грошові (фінансові) фонди, які створюються у процесі діяльності держави як гаранта суспільних відносин.

Здійснення діяльності, спрямованої на мобілізацію, розподіл та використання *фінансових фондів держави*, вимагає правового регулювання прав, обов'язків, відносин суб'єктів, що беруть у ній участь. У цьому й полягає призначення фінансового права, за допомогою його норм приводиться в дію і використовується фінансова система держави.

Таким чином, *фінансове право* – це публічна галузь права, яка містить сукупність юридичних норм, що регулюють суспільні відносини, виникаючі у процесі утворення, розподілу і використання грошових фондів фінансових ресурсів.

Характеризуючи фінансове право як галузь права, в першу чергу слід розкрити його предмет та метод.

Предмет «Фінансового права» охоплює суспільні відносини між суб'єктами фінансового права, а саме:

відносини між державою і місцевими органами самоврядування та місцевих органів державної влади з приводу формування, використання і розподілу коштів державного бюджету;

відносини між органами фінансового контролю (контролюючими органами) і суб'єктами підприємницької діяльності з приводу виконання фінансових зобов'язань з утворення, розподілу і використання державних грошових фондів, а саме зобов'язань зі сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, виконання порядку витрати державних коштів;

відносини між юридичними та фізичними особами та спеціальними суб'єктами фінансової діяльності (банки, страхові компанії, торговці цінними паперами, фінансові установи) з приводу утворення, використання і розподілу вільних фінансів (часток або фінансів суб'єктів, що господарюють) для подальших цілей поповнення як державного бюджету, так бюджетів юридичних і фізичних осіб. Виходячи з вищеванеденого, *предмет фінансового права* – це суспільні відносини, спрямовані на утворення, розподіл та використання централізованих і децентралізованих грошових фондів держави з метою реалізації його задач в інтересах усього суспільства.

Як і інші галузі права, фінансове право забезпечує економічну, організаційну і виховну діяльність держави, зумовлену примусовою силою держави. Держава здійснює діяльність у сфері утворення, використання і розподілу ресурсів централізованих і децентралізованих фінансових фондів, організує їх кругообіг. Воно утворює і організовує бюджетну систему держави, розподіляє доходи і витрати між її ланками, встановлює обов'язкові податкові та неподаткові платежі, визначає умови фінансування і кредитування, регулює грошовий обіг, визначає заходи для розвитку соціальної сфери.

Зміст предмета фінансового права зумовлює особливості методів правового регулювання, властивих даній галузі права, тобто прийомів і способів юридичного впливу на поведінку учасників фінансових відносин. *Основним методом фінансово-правового регулювання тут виступає метод владних приписів.* За своєю структурою це органічно цілісна система безперервного впливу на учасників фінансово-правових відносин з метою реалізації ними своїх функцій у сфері обігу централізованих і децентралізованих фінансів.

За своїм змістом фінансово-правові владні приписи стосуються: порядку і розмірів стягнення податків, інших обов'язкових платежів і внесків до бюджету, позабюджетних державних централізованих і децентралізованих фондів; напрямків використання державних коштів; порядку і розмірів їх використання і т. д. Метод владних приписів реалізується і під час формування державою своїх ресурсів за рахунок платежів добровільного характеру – державних позик, казначейських зобов'язань, лотерей тощо.

Крім методу владних приписів, фінансово-правовому регулюванню властивий і *метод рекомендації*.

11.2. Джерела фінансового права

Фінансове право можна характеризувати з різних позицій. З одного боку, це самостійна галузь права із визначеним предметом та методами правового регулювання, з іншого – це галузь законодавства, що є сукупністю законів та інших нормативно-правових актів, у яких фінансово-правові норми мають своє зовнішнє вираження і становлять джерело фінансового права.

Система законодавства складається в результаті видання правових норм, закріплення їх в офіційних актах та систематизації цих актів і має складну структуру. Частіше під системою законодавства мається на увазі сукупність нормативно-правових актів, у яких об'єктивуються внутрішні змістові та структурні характеристики права.

Залежно від підстав (критеріїв) виділяють кілька видів систем законодавства: горизонтальну, вертикальну, федеративну, комплексну. Горизонтальна (галузева) побудова системи законодавства обумовлена предметом правового регулювання – фактичними суспільними відносинами. На основі цього критерію відокремлюються галузі законодавства, що відповідають галузям системи права (конституційне право –

конституційне законодавство, трудове право – трудове законодавство, фінансове право – фінансове законодавство тощо).

Вертикальна (ієрархічна) побудова відображає ієрархію органів державної влади та нормативно-правових актів за їх юридичною силою. Серед сучасних тенденцій розвитку системи права можна назвати процес поступового нагромадження нормативного матеріалу та розподіл його за структурними блоками (інститутами, галузями). Наявна тенденція до уніфікації зазначених блоків дає підстави для підвищення ефективності правового регулювання. При цьому зазначений процес тягне за собою утворення нових інститутів (банківське, податкове право). У свою чергу тенденції вдосконалення законодавства пов'язують зі створенням нових комплексних галузей законодавства (зокрема, банківського законодавства, приватизаційного, податкового тощо), що є значним чинником впливу на реальне розв'язання економічних та соціальних питань. У зв'язку з удосконаленням законодавства, яке тягне за собою зменшення розриву між чинним правом та зміненими суспільними відносинами, система законодавства наближається до власного ідеалу – системи права, від чого все чіткішою стає відповідність останньої системи системі суспільних відносин.

До джерел фінансового права належать: Конституція – Основний закон України; загальні та спеціальні закони; постанови Верховної Ради України; укази Президента України; постанови та декрети Кабінету Міністрів України; відомчі нормативно-правові акти (постанови Правління НБУ; накази Міністра фінансів; розпорядження Державного казначейства України тощо); міжнародні правові акти, звичаї та стандарти, що ратифіковані парламентом та входять до національного законодавства.

Фінансове законодавство характеризується системністю, яку, поряд із іншими характеристиками, йому надають правила ієрархії норм, що містяться у правових актах. Використання цих правил дає можливість у разі виникнення колізій між нормативно-правовими актами віддати перевагу одному нормативно-правовому акту над іншим. Різні правила ієрархії нормативних правових актів зводяться до правил вертикальної та горизонтальної ієрархії.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Відповідно, всі акти суб'єктів фінансового права повинні відповідати Основному закону України. Акти або їх положення, що суперечать букві або духу Конституції, не є чинними. Конституція – акт безпосередньої дії (ч. 3 ст.

8): принципи та норми Основного закону України можуть регулювати конкретні суспільні відносини, у тому числі у сфері фінансової діяльності, якщо вони стосуються предмета конституційного регулювання. Будь-яке обмеження регулятивної дії норм Конституції є протизаконним, а винні у цьому органи та посадові особи державної влади й місцевого самоврядування, інші суб'єкти несуть юридичну відповідальність. Конституція України закріплює виключну компетенцію Верховної Ради України у прийнятті фінансового законодавства, у тому числі у сфері бюджету, податків, грошової системи, валютних відносин (ч. 2 ст. 92); закріплює визначальні принципи побудови бюджетної системи (ст. 95); бюджетний період (ст. 96); встановлює компетенцію Рахункової палати України (ст. 98), Національного банку України (статті 99,100). У Конституції України визначено компетенцію уряду як вищого органу в системі органів виконавчої влади у сфері фінансової діяльності (статті 116, 117), компетенцію місцевих державних адміністрацій (статті 118, 119). В Основному законі України (статті 142, 143) закріплено право органів місцевого самоврядування на затвердження й виконання місцевих бюджетів, на власну матеріально-фінансову базу, на встановлення місцевих податків і зборів тощо. Ряд інших статей Конституції безпосередньо або опосередковано пов'язаний зі сферою фінансової діяльності держави та органів місцевого самоврядування, що впливає на якість фінансового законодавства. Зрозуміло, що конституційні норми-принципи визначають у відповідних галузях права чіткішу деталізацію положень, в яких існує інтерес держави.

Важливе місце серед джерел банківського права посідають закони, що мають загальне значення для здійснення господарської діяльності, встановлення загальних засад права власності, визначення правових підстав та порядку здійснення цивільно-правових угод тощо. До загальних можна віднести закони України «Про господарські товариства», «Про цінні папери і фондову біржу» тощо.

Найбільшу увагу конституційне законодавство приділило бюджетній діяльності, що пояснюється значенням бюджету як центральної ланки фінансової системи. У 2001 р. в Україні був прийнятий Бюджетний кодекс України – перше кодифіковане джерело підгалузі фінансового права. Опрацьовується проект Податкового кодексу України.

Низка спеціальних законів у сфері бюджетних, податкових, грошово-кредитних відносин закріплюють високий рівень нормативно-

правового регулювання у сфері фінансової діяльності. Це, в першу чергу, стосується законів України «Про Державний бюджет України», «Про систему оподаткування», «Про банки і банківську діяльність». У сфері фінансів прийнято ряд статусних законів, що визначають правовий статус органів спеціальної фінансової компетенції, у тому числі закони України «Про Рахункову палату України», «Про Державну податкову службу України», «Про Національний банк України» тощо.

Норми фінансового права містяться і в указах Президента України, в актах органів виконавчої влади – постановах та декретах Кабінету Міністрів України (останні видавалися протягом 1992 – 1993 років). Окреме місце належить актам органів місцевого самоврядування та місцевої влади, що стосуються сфери фінансової діяльності.

Велику групу джерел фінансового права становлять акти фінансово-кредитних установ – Міністерства фінансів, Державного казначейства, Державної податкової служби, Національного банку України (накази, інструкції та ін.). Деякі нормативно-правові акти видаються такими органами спільно з іншими державними або економічними органами (наприклад, спільні постанови КМУ і НБУ) залежно від змісту відносин, що регулюються.

Фінансово-правові норми містяться і в актах органів державної виконавчої влади – міністерствах, відомствах тощо, які регулюють питання фінансів у межах відповідної галузі або сфери управління, а також у локальних актах, що приймаються адміністрацією підприємств, установ, організацій (положення про розподіл прибутку, про створення резервного фонду).

Норми підзаконних нормативно-правових актів конкретизують зміст більш загальних фінансово-правових норм, що містяться у законах. Специфічною рисою фінансового законодавства є його постійний динамічний розвиток, який дає змогу державі своєчасно реагувати на швидкі економічні зміни.

11.3. Фінансово-правові відносини, їх зміст, особливості і види

Фінансово-правові відносини є формою вираження і закріплення фінансових відносин.

Фінансово-правові відносини – це урегульовані нормами фінансового права суспільні відносини, учасники яких виступають як носії юридичних прав і обов'язків, що реалізують та утримують в цих нормах

розпорядження з утворення, розподілу та використання державних фінансів. У фінансових правовідносинах реалізуються певні функції, у зв'язку з чим їх можна розділити на:

1) загально-регулятивні (спрямовані на закріплення кола суб'єктів фінансового права, їх загального юридичного статусу);

2) конкретно-регулятивні (спрямовані на закріплення конкретного поведження суб'єктів);

3) комплексні (виникаючі на стику загальнорегулятивних і конкретно-регулятивних);

4) охоронні (спрямовані на реалізацію заходів державно-примусового характеру).

Усі види правових відносин діють у єдності: конкретно-регулятивні правовідносини функціонують лише тоді, коли вступили у дію загально-регулятивні; охоронні відносини передбачають існування регульованих обов'язків, за порушення яких застосовуються заходи юридичної відповідальності.

У фінансових правовідносинах відбиваються суб'єктивні права й обов'язки їх учасників, тобто відбувається безпосередній вплив права на фінанси.

Суб'єктами фінансових правовідносин є юридичні особи і громадяни, які на підставі правових норм можуть бути учасниками фінансових правовідносин, а також держава як державно-владний суб'єкт права.

Суб'єктів фінансових правовідносин можна розділити на три групи учасників фінансових правовідносин.

1. Держава у особі органів влади, які встановлюють і регулюють процес мобілізації, розподілу і використання фінансів держави, шляхи встановлення норм фінансово-правового характеру (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України).

2. Органи фінансового, у тому числі податкового, контролю, які безпосередньо взаємодіють з платниками податків, суб'єктами господарювання та спеціальними суб'єктами фінансової діяльності.

3. Платники податків, суб'єкти господарювання та спеціальні суб'єкти фінансової діяльності.

Об'єктом фінансових правовідносин є фонди фінансів, які формуються, використовуються, розподіляються у процесі фінансової діяльності. Об'єкт фінансових правовідносин завжди пов'язаний з інтересами держави.

11.4. Бюджетне право, бюджетні правовідносини та їх суб'єкти

Для будь-якої держави аналіз ролі і значення питань, пов'язаних із забезпеченням фінансовими ресурсами функцій, які виконує держава, дозволяє пояснити ту увагу, що приділяється правовому регулюванню таких соціальних зв'язків. Фінансово-правові норми, що регулюють бюджетні відносини, утворюють центральний розділ фінансового права – бюджетне право.

Бюджетне право становить систему фінансово-правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають за визначення бюджетного устрою, складу доходів і витрат державного і місцевого бюджетів, принципів їх розмежування, компетенції держави й органів місцевого самоврядування в області відповідних бюджетів у зв'язку з регулюванням складання, затвердження і виконання бюджетів і звітів про їх виконання (у зв'язку зі здійсненням бюджетної діяльності).

Бюджетно-правові норми регулюють відносини зі встановлення бюджетної системи, розподіл витрат і доходів між окремими видами бюджетів у процесі складання, розгляду, затвердження бюджетів, виконання і звітності про їх виконання.

Особливістю юридичного змісту бюджетно-правових норм є те, що вони встановлюють правила поведінки для окремого кола суб'єктів, що відрізняються від суб'єктів інших видів фінансово-правових відносин. Це коло вужче, ніж, скажімо, у податкових або кредитних відносинах.

Під *суб'єктами бюджетно-правових відносин* розуміють їх учасників. Кожен суб'єкт цих відносин бере участь у розподілі доходів і витрат між бюджетами, одержанні бюджетних засобів, складанні, розгляді, затвердженні, касовому виконанні бюджетів, складанні звітності і її затвердженні.

Бюджетні відносини виникають між:

1. Україною в особі Верховної Ради України й Автономною Республікою Крим, територіально-адміністративними одиницями в особі органів влади АРК і органів місцевого самоврядування у зв'язку з розподілом доходів і витрат між державним і місцевим бюджетами, затвердженням нормативів відрахувань від загальнодержавних доходів і податків у місцеві бюджети, складанням, розглядом і встановленням різних видів бюджетів.

2. Між Верховною Радою України, представницькими органами АРК і місцевим самоврядуванням і відповідними органами виконавчої влади з приводу затвердження бюджетів і звітів про їх виконання.

3. Між фінансовими органами, іншими органами державної виконавчої влади і місцевими органами виконавчої влади, державними і кому-нальними підприємствами, установами й організаціями з приводу складання, розгляду і виконання бюджетів.

4. Між фінансовими органами і кредитними установами з приводу касового виконання бюджетів.

Не можуть бути суб'єктами бюджетних правовідносин окремі комерційні підприємства, громадські організації, окремі громадяни. За певних умов вони стають суб'єктами податкових, кредитних правовідносин, але не бюджетних. Вони не беруть участі в утворенні бюджетної системи, розподілі доходів і витрат між ланками бюджетної системи, складанні, розгляді і виконанні бюджетів.

Бюджетні правовідносини як вид фінансових виникають на підставі нормативного акта про бюджет – Закону про Державний бюджет, рішення органу місцевого самоврядування про місцевий бюджет, що відповідно до діючого законодавства всіх країн приймаються на один рік.

Бюджетне право тісно пов'язано з іншими розділами й інститутами фінансового права, особливо розділами правового регулювання державних доходів і витрат.

Бюджетно-правові норми прийнято підрозділяти на матеріальні і процесуальні.

Матеріальні встановлюють матеріальний зміст бюджету, тобто структуру бюджетної системи, перелік доходів і витрат, їх обсяги, розмежування доходів і витрат між окремими видами бюджетів, розміри резервних фондів і т. д.

Процесуальні бюджетно-правові норми регулюють відносини, що виникають при складанні, розгляді проекту бюджету, затвердженні бюджету, складанні і затвердженні звіту про виконання бюджету.

Відносини, що виникають у процесі бюджетної діяльності, регулюються нормами Конституції України, бюджетним постійно діючим і періодичним законодавством, а також спеціальними нормативними актами.

Бюджетні правовідносини мають визначені особливості:

1. Як вид фінансових правовідносин вони виникають на основі нормативного акту (Закон України на поточний рік).

2. Усі бюджетно-правові норми носять періодичний характер (з 1.01 до 31.12).

3. Відрізняються від інших фінансових правовідносин більш вузьким колом суб'єктів (суб'єктів бюджетних відносин).

11.5. Бюджетна система України та її принципи. Бюджетний устрій

Правові засади бюджетної системи становлять Конституція України, виданий на її основі Бюджетний Кодекс України, інші законодавчі акти.

Складовими бюджетної системи є її структура, принципи побудови та організація функціонування. Структура бюджетної системи визначається бюджетним устроєм, який ґрунтується на адміністративно-державному устрої України. Зрозуміло, що у федеративній, конфедеративній та унітарній державах бюджетний устрій є різним. Так, у Федеративній Республіці Німеччини бюджетне законодавство побудоване за головним принципом, викладеним у ст. 109 Основного закону України. Він полягає у тому, що федерація та землі є незалежними і автономними у розв'язанні фінансових питань. Хоч така незалежність, можливо, дещо суперечить потребам в уніфікації й узгодженості бюджетного права, цей принцип розглядають як такий, що повністю відповідає конституційному захистові земельного самоврядування. До бюджетної системи Російської федерації входять три групи видів бюджетів: федеральний бюджет, бюджети суб'єктів РФ та місцеві бюджети адміністративно-територіальних утворень РФ.

Кожна група включає самостійні ланки бюджетної системи РФ у цілому.

Бюджетний устрій України – це визначена правовими нормами система бюджетів України, розмежування доходів і видатків між ними, повноваження органів законодавчої та виконавчої влади у сфері бюджету. Оскільки Україна є унітарною державою, в якій згідно зі ст. 7 Конституції визнається і гарантується місцеве самоврядування, бюджетна система країни є дворівневою і складається з Державного бюджету України та місцевих бюджетів. Слід зазначити, що Закон України «Про бюджетну систему України», що діяв до 2001 р., включав до складу

бюджетної системи України Державний бюджет України, республіканський бюджет Автономної Республіки Крим та місцеві бюджети, закладаючи таким чином колізію щодо незбігу унітарного державного устрою та компетенції органів місцевої влади. Отже, бюджетний устрій являє собою організацію та принципи побудови бюджетної системи, її структури, взаємозв'язок між окремими ланками бюджетної системи. Водночас Бюджетний кодекс України не містить визначення бюджетного устрою.

Бюджетна система України становить врегульовану нормами права сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, що побудована з урахуванням економічних відносин, державного й адміністративно-територіального устрою.

Кожна держава має власну бюджетну систему та встановлює принципи її побудови, щоб згідно з законом закріпити права на витрачання коштів як державною владою за рахунок коштів державного бюджету, так і окремими адміністративно-територіальними одиницями за рахунок місцевих бюджетів. Бюджетний кодекс України, враховуючи норми чинного законодавства, в першу чергу Конституції та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», розмежовує поняття «місцевий бюджет» та «бюджет місцевого самоврядування». Районні та обласні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст. Відповідно, бюджетами місцевого самоврядування визнаються бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань. Місцевими бюджетами визнаються бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування.

Сукупність усіх бюджетів, що входять до складу бюджетної системи України, є *зведеним бюджетом України*. Він використовується для аналізу та прогнозування економічного і соціального розвитку держави. Слід зазначити, що з проголошенням 24 серпня 1991 р. незалежності України було змінено принцип побудови державного бюджету, який до цього об'єднував республіканський бюджет, бюджети областей і міст Києва та Севастополя, тобто був сукупністю усіх бюджетів. Нині, як бачимо, поняття державного бюджету і зведеного бюджету України не тотожні.

Зведений бюджет України включає показники Державного бюджету України, зведеного бюджету Автономної Республіки Крим та зведених бюджетів областей і міст Києва та Севастополя, всього – 28 суб'єктів. Зведений бюджет не затверджує Верховна Рада України, оскільки кожний з видів бюджетів, що існують в Україні, затверджує відповідний орган місцевого самоврядування або місцевої влади. Призначення зведеного бюджету полягає в тому, щоб на підставі ведених показників доходів та видатків, які отримує вся бюджетна система країни, здійснити аналіз та визначити засади державного регулювання економічного і соціального розвитку України.

Бюджетний кодекс визначає основні принципи бюджетної системи (ст. 7) та запроваджує систему єдиних процедур – ухвалення рішень учасниками бюджетного процесу на засадах єдиної загальнодержавної бюджетної політики. Як зазначають фахівці, забезпечуючи вимоги економічної безпеки держави, ці принципи базуються на відповідності бюджетної політики національним інтересам.

Бюджетна система ґрунтується на принципах єдності, збалансованості, самостійності, повноти, обґрунтованості, ефективності, субсидіарності, цільового використання бюджетних коштів, справедливості й неупередженості, публічності та прозорості, відповідальності учасників бюджетного процесу.

Принцип єдності бюджетної системи є одним з визначальних принципів унітарного бюджетного устрою країни, що забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиними регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності.

Єдність бюджетної системи виявляється у взаємодії бюджетів усіх рівнів з питань формування доходної бази. Взаємодія відбувається шляхом розподілу між бюджетами регулюючих доходних джерел, утворення і часткового перерозподілу цільових фондів. Єдність бюджетної системи дає можливість уряду держави проводити єдину фінансову та податкову політику. У свою чергу казначейська форма виконання бюджету, яка є основною для всієї бюджетної системи України, базується на принципі роботи єдиного казначейського рахунку. Єдиний казначейський рахунок становить систему бюджетних рахунків органів Державного казначейства, відкритих в установах банків за відповідним

балансовим рахунком, на які зараховуються податки, збори, інші обов'язкові платежі державного бюджету та надходження з інших джерел, встановлених законодавством України, з яких органи Державного казначейства здійснюють платежі безпосередньо на користь суб'єктів господарської діяльності, які виконали роботи та/або надали послуги розпорядникам бюджетних коштів. Зазначені рахунки діють у єдиному режимі, створюючи таким чином загальнодержавну інформаційно-обчислювальну систему єдиного казначейського рахунку, яка враховує всі здійснювані на ньому операції.

Виконання місцевих бюджетів здійснюється через Державне казначейство, відповідно на них також поширюється правило єдності каси. Суть принципу збалансованості бюджетної системи полягає в тому, що повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягові надходжень до бюджету на відповідний період, тобто плановані на майбутній бюджетний період видатки бюджету будь-якого рівня мають бути підтверджені реальними доходами.

Принцип самостійності бюджетної системи ґрунтується на нормах Конституції України і закріплює самостійність Державного бюджету України та місцевих бюджетів. Бюджети затверджуються представницькими органами відповідного рівня, виконуються органами виконавчої влади в межах відповідної компетенції. Принцип самостійності також розмежовує відповідальність учасників бюджетних відносин у сфері фінансової діяльності. Зокрема, держава коштами державного бюджету не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади АРК та органів місцевого самоврядування, які в свою чергу коштами відповідних бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів, правом відповідних органів державної влади, органів влади АРК та органів місцевого самоврядування визначати напрями використання коштів відповідно до законодавства України.

Бюджетний кодекс встановив нові засади взаємовідносин державного і місцевого бюджетів та відобразив новий підхід до питань незалежності і самостійності місцевих бюджетів. Це такі засади:

право законодавчих (представницьких) органів державної влади і органів місцевого самоврядування самостійно здійснювати бюджетний процес відповідно до засад Бюджетного кодексу;

стимулювання органів місцевого самоврядування до збільшення їх доходів, що не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів;

закріплення права за органами державної влади і органами місцевого самоврядування відповідно до Бюджетного кодексу визначати напрями витрат за рахунок коштів відповідного бюджету;

неприпустимість вилучення доходів, отриманих додатково у ході виконання рішення про бюджет, сум перевищення доходів над витратами бюджетів і сум економії за витратами бюджету.

Слід зазначити, що надмірна централізація у витрачаннях бюджетних коштів, як і звуження фінансових можливостей органів місцевого самоврядування, мають для держави однакові негативні наслідки. Тут потрібна науково обґрунтована концепція розмежування доходів і витрат різних ланок бюджетної системи. Визначальними при її обґрунтуванні мають стати фактори ефективного витрачання коштів, посилення контролю з боку держави за господарською діяльністю суб'єктів підприємництва, встановлення залежності між розміром бюджетних витрат і результатами економічної діяльності в регіонах.

Принцип повноти бюджетної системи відображає демократичні і правові засади побудови громадянського суспільства, оскільки, по суті, обмежує видатки органів виконавчої влади виключно тими коштами, що надійшли до відповідного централізованого фонду. Уряд не повинен мати будь-яких доходів і видатків, крім тих, що передбачені бюджетом. За законодавством, до складу бюджетів мають включатися всі надходження до бюджетів та витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади АРК, органів місцевого самоврядування. Цей принцип повинен реалізовуватися на всіх стадіях бюджетного процесу, він передбачає встановлену на рівні законодавства заборону витрачання бюджетних коштів поза бюджетом. З принципами повноти і збалансованості пов'язаний принцип обґрунтованості бюджетної системи. Бюджет формується на реалістичних макроекономічних показниках економічного і соціального розвитку держави та розрахунках надходжень до бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методів та правил. Як свідчить практика бюджетного процесу України, принцип обґрунтованості є одним з недосяжних, що підтверджує звітність про виконання державних бюджетів країни попередніх періодів. Слід

зазначити, що обґрунтованість бюджету може бути підвищена за рахунок застосування середньо- та довгострокового бюджетного планування.

Принцип ефективності полягає у тому, що при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягти запланованих цілей при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів та досягти максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів. Ефективність використання бюджетних ресурсів контролюється на всіх стадіях бюджетного процесу, що пояснюється постійним невивантаженням фінансових ресурсів для необхідних витрат, передбачених бюджетом. Формування Державного бюджету України на 2002 та 2003 роки відбувалося за програмно-цільовим методом, суть якого полягає у тому, що всі видатки державного бюджету повинні здійснюватися виключно відповідно до програм, які мають конкретну мету, завдання та критерії їх оцінки. Застосування програмно-цільового методу дає змогу визначити чіткі функції усіх розпорядників бюджетних коштів, види програм, що забезпечуватимуть функції держави, та конкретні цілі, на які спрямовуватимуться видатки у межах цих програм. Принцип субсидіарності передбачає, що розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами повинен ґрунтуватися на максимально можливому наданні суспільних послуг їх безпосередньому споживачеві. Принцип субсидіарності введений Кодексом для підкріплення нормативного планування бюджетів. Чинне законодавство визначає перелік доходів та видатків, що здійснюватимуться через відповідні місцеві бюджети, і таким чином підвищуватимуть рівень конкретизації прав та обов'язків, а також відповідальності учасників бюджетних відносин.

Принцип цільового використання бюджетних коштів є одним з основоположних принципів кошторисно-бюджетного фінансування, що полягає у тому, що всі бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями. Нецільове використання бюджетних коштів є бюджетними правопорушеннями і однією з підстав застосування юридичної відповідальності у вигляді призупинення бюджетних асигнувань. Принцип цільового використання бюджетних коштів означає, що кошти з бюджету спрямовуються за відповідним напрямом та витрачаються розпорядниками та одержувачами бюджетних коштів на чітко визначені цілі відповідно до бюджетних призначень.

Принцип справедливості і неупередженості, закріплений Конституцією України (ст. 95), – бюджетна система України побудована на засадах справедливого й неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами. Цей принцип забезпечує рівний доступ громадян країни до основних бюджетних послуг та соціальних гарантій і реалізується через встановлені Бюджетним кодексом норми у частині визначення фінансових нормативів бюджетної забезпеченості та дотацій вирівнювання. Суть принципів публічності та прозорості, які базуються на нормах Конституції України, закріплених, зокрема, у статтях 3, 8 і 19, полягає в тому, що Державний бюджет України та місцеві бюджети затверджуються, а рішення щодо звіту про їх виконання приймаються відповідно Верховною Радою України, Верховною Радою АРК та відповідними радами.

Інформація про бюджет має бути оприлюднена. У межах встановленої компетенції (ст. 28 БК) Міністерство фінансів України забезпечує доступність для публікації: 1) проекту Закону про Державний бюджет; 2) Закону про Державний бюджет України на відповідний період з додатками, що є його невід'ємною частиною; 3) інформації про виконання Державного бюджету України за підсумками кварталу та року; 4) інформації про показники виконання зведеного бюджету України; 5) іншої інформації про виконання Державного бюджету України.

Принцип відповідальності учасників бюджетного процесу – кожен учасник бюджетного процесу несе відповідальність за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу. Бюджетний кодекс встановлює, що особи, винні у порушенні бюджетного законодавства, несуть цивільну, дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно з законами України. Бюджетним правопорушенням визнається недодержання учасником бюджетного процесу встановлених законодавством порядку складання, розгляду, затвердження, внесення змін, виконання бюджету чи звіту про виконання бюджету. Слід зазначити, що закріплення на рівні Бюджетного кодексу принципу відповідальності за порушення бюджетного законодавства учасниками бюджетного процесу свідчить про підвищення значення фінансового контролю на всіх стадіях бюджету та розуміння принципів побудови бюджетної системи законодавцем.

11.6. Бюджетний процес

Стаття 2 (п.11) Бюджетного кодексу визначає поняття бюджетного процесу, згідно з якою *бюджетний процес* – це регламентована нормами права діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що складають бюджетну систему України. Правовий механізм бюджетного процесу зумовлено такими елементами:

- бюджетний рік;
- бюджетний період;
- стадії бюджетного процесу.

Як вже було зазначено у темі 5, бюджетний рік триває 1 рік, але бюджетний період, який охоплює усі стадії бюджетного процесу згідно з нормами Бюджетного кодексу України, повинен тривати 2 роки. У сучасних умовах цей період триває більше двох років.

Стадія бюджетного процесу становить етап діяльності держави чи місцевого органу, внаслідок якого бюджет набуває нових якостей. Як правило, цей етап закінчується прийняттям правового акту.

Бюджетний кодекс (ст. 19) виділяє чотири стадії бюджетного процесу:

- 1) складання проектів бюджетів;
- 2) розгляд та прийняття Закону про Державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети;
- 3) виконання бюджету, у тому числі у разі необхідності внесення змін до Закону про Державний бюджет України, рішення про місцеві бюджети;
- 4) підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

На всіх стадіях бюджетного процесу здійснюється фінансовий контроль і аудит та оцінка ефективності використання бюджетних коштів. Усі стадії бюджетного процесу ґрунтуються на правових засадах, які повинні гарантувати чітке планування, додержання бюджетної дисципліни і постійний контроль за виконанням усіх видатків.

Усі стадії бюджетного процесу ґрунтуються на єдиних принципах організації бюджетної діяльності і мають відповідну правову регламентацію. Основними принципами є такі:

принцип розподілу повноважень ВРУ, ВР АПК, органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування. Цей принцип озна-

чає, що кожному органу, який бере участь у бюджетному процесі, належить певна компетенція, за межі якої він не може виходити. Втручання інших органів і організацій у процес складання, затвердження і виконання бюджету не допускається, крім випадків, зазначених у законодавстві.

принцип реальності включення показників доходів і видатків. Доходи мають включатися до бюджету за джерелами, видатки – за цільовим призначенням.

принцип гласності. Він полягає у тому, що показники бюджету (у тому числі і зведеного) і звіту про його виконання можуть і повинні оприлюднюватися через засоби масової інформації.

принцип наочності, який означає, що відображення показників бюджету у взаємозв'язку із загальноекономічними показниками в Україні і за її межами відбувається шляхом використання засобів максимальної інформативності результатів порівняльного аналізу, визначення темпів і пропорцій економічного розвитку.

принцип порівняльності полягає в систематизації доходів і видатків бюджету за певними ознаками, які дають можливість здійснити загальнодержавне і міжнародне зіставлення бюджетних даних.

принцип повноти обсягу в бюджеті означає, що до кожного бюджету включаються всі кошти, що направляються з прибутково-видаткової частини.

принцип застосування балансового методу спрямований на встановлення правильного співвідношення між доходами і видатками всіх бюджетів, а також між натуральними і фінансовими показниками.

З напрямом бюджетного процесу пов'язане й поняття бюджетного циклу. Бюджетний цикл охоплює діяльність органів державної влади й місцевого самоврядування починаючи з розробки й складання проекту акту про бюджет, його розгляду і затвердження, виконання та закінчуючи складанням, розглядом і затвердженням звітності про виконання відповідного бюджету, тобто бюджетний цикл охоплює всі стадії бюджетного процесу, у тому числі бюджетний період, і триває більше двох років. Слід зазначити, що ряд країн має триваліший термін бюджетного циклу. Зокрема, у США він триває три роки, оскільки перша стадія (складання проекту бюджету) займає 1,5 року. У ФРН процес складання проекту державного бюджету починається за 6 місяців до бюджетного періоду, в Японії – за 7, у Франції – за 14 місяців.

У ході здійснення окремих етапів діяльності з бюджетом реалізуються бюджетні повноваження всіх суб'єктів бюджетних правовідносин. Отже, бюджетний процес є формою здійснення матеріальних бюджетних прав, що надані учасникам бюджетного процесу.

11.7. Поняття і предмет податкового права України

Податкове право є складним фінансово-правовим інститутом, що регулює основи формування доходної частини бюджетної системи країни, тобто регулює лише відносини, що пов'язані з рухом грошових коштів від платників податків та зборів до бюджетів відповідного рівня. Податкове право взаємодіє з усіма інститутами фінансового права. Його норми зумовлені публічністю державних фінансів та регулюють діяльність зі стягування податкових платежів для загальнодержавних та регіональних потреб. Отже, можна сказати, що податкове право – це один з основних інститутів фінансового права.

Податкове право як фінансово-правовий інститут становить сукупність норм, що регулюють суспільні відносини у сфері справляння податків та обов'язкових платежів до бюджетів та державних цільових фондів, встановлюючи при цьому права, обов'язки та відповідальність сторін.

Інститут податкового права є відокремленим комплексом юридичних норм, що забезпечують цільове регулювання різновиду відносин, пов'язаних з надходженням до бюджетів податків та зборів. Податкове право – відносно самостійний сектор фінансового права і займає автономне становище щодо інших інститутів цієї галузі.

Предметом податкового права є група однорідних суспільних відносин, що визначають надходження грошових коштів від платників до бюджетів у формі податків та зборів. Характерною рисою податкових відносин є їх чітко виражений владно-майновий характер. Щодо методу правового регулювання, то він є характерним для фінансового права в цілому, тобто метод державно-владних приписів, що підкріплюється можливістю застосувати санкції з боку держави.

Водночас зазначений метод має особливий механізм регулювання, взаємозв'язок норм, юридичний режим. Імперативний метод регулювання чітко встановлює межі поведінки підпорядкованих суб'єктів.

Складна природа податку, що об'єднує економічні та правові його характеристики, зумовлює юридичну природу податкових норм, характер

їх взаємодії. Оскільки податкова система держави за своєю сутністю є системою розподільних та перерозподільних відносин у суспільстві, вона детермінує юридичну природу податково-правової норми. Подібно до інших правових норм, податково-правові норми містять правила поведінки, встановлені державою та забезпечені силою її примусу. З іншого боку, специфіка предмета податкового права визначає й специфіку юридичної природи податково-правових норм. Їх змістом є встановлення правил поведінки учасників особливого виду суспільних відносин податкових відносин, тобто поведінки, яка завжди пов'язана з розподілом чи перерозподілом державою в її інтересах частини власності інших юридичних та фізичних осіб.

Залежно від змісту податково-правові норми поділяються на матеріальні і процесуальні. У свою чергу залежно від характеру впливу на поведінку суб'єктів податкових правовідносин усі матеріальні податково-правові норми поділяються на зобов'язуючі, забороняючі та уповноважуючі. На думку фахівців, об'єктивний поділ фінансово-правових норм на зазначені види зумовлюють такі фактори:

- а) функції податкових норм;
- б) спеціалізація податкових норм;
- в) способи правового регулювання.

Інститут податкового права визначається багатьма елементами, що зводяться до ряду загальних принципів:

наявність комплексу рівних норм, що регулюють однорідні відносини;

різносторонній вплив податкових норм, що забезпечує єдиний підхід;

об'єднання всіх норм інституту податкового права стійкими зв'язками.

Принципи податкового права охоплюють керівні положення права, визначають суть системи та інституту. Можна виділити матеріальні (що охоплюють суть категорії), процесуальні (що регулюють сфери компетенції суб'єктів податкових правовідносин) та розрахункові (що регулюють функціонування конкретного податкового механізму) принципи.

Податкові правовідносини – це відносини, що виникають на підставі податкових норм, які встановлюють, змінюють чи скасовують податкові платежі, та у зв'язку з юридичними фактами, учасники яких наділені суб'єктивними правами та несуть юридичні обов'язки, пов'язані зі спла-

тою податків і зборів до бюджетів і цільових фондів та поданням податкової звітності. Ці відносини існують лише після оформлення їх у відповідну правову форму.

Податковим правовідносинам властиві загальні характерні риси, що притаманні будь-яким іншим правовим відносинам. Водночас правовідносини кожної галузі права мають власну неповторну специфіку. Так, найголовніша особливість фінансових, у тому числі й податкових правовідносин полягає у тому, що вони виникають у процесі фінансової діяльності держави. Важливою галузевою особливістю фінансових правовідносин, зокрема податкових, є також те, що однією зі сторін завжди виступає держава. Особливості податкових правовідносин найповніше характеризуються їх специфікою, яка проявляється насамперед у:

а) цільовій системності – система податкових правовідносин підпорядкована встановленню податків та зборів;

б) формальній визначеності – за допомогою норм регулюють чітко визначені зв'язки, що встановлюються між суб'єктами податкових правовідносин;

в) забезпеченні державним примусом.

Об'єктом регулювання у податкових правовідносинах виступають грошові кошти платників, які надходять до бюджетів.

Суб'єктом податкових правовідносин може бути будь-яка особа, поведінка якої регулюється нормами податкового права і яка може виступати учасником податкових правовідносин, носієм суб'єктивних прав та обов'язків. Суб'єкти повинні мати податкову правосуб'єктність, що передбачена нормами права.

Виділяють три групи суб'єктів: державу (в особі представницьких органів, що приймають нормативно-правові акти у сфері оподаткування), податкові органи та платників податків. Деякі вчені до суб'єктів податкових відносин включають також і кредитно-фінансові установи, через які здійснюються платежі з перерахування податків до бюджетів відповідних рівнів.

Відносини з приводу оподаткування набувають певної правової форми, внаслідок чого податкова система становить систему нормативно-правових актів, зокрема податкових законів, що регулюють відносини:

між державою і платниками – стосовно визначення основних елементів оподаткування, порядку обчислення і справляння податків;

між державою і органами місцевого самоврядування – щодо розмежування їх прав законодавчої компетенції у податковій сфері, законодавчого закріплення за бюджетами кожного рівня влади власної доходної бази;

між державою і органами, що забезпечують справляння податків – з приводу визначення правового статусу цих органів, порядку адміністрування податків, відповідальності за забезпечення своєчасного надходження податків до бюджетів;

між органами податкової служби і платниками – стосовно взаємних прав та обов'язків і механізму їх реалізації.

Податкові органи розглядаються в широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні до їх складу входять Державна податкова служба України, у тому числі податкова міліція, органи Державного казначейства та Державної митної служби України, які забезпечують фінансовий контроль за справлянням податків як безпосередньо, так і опосередковано під час здійснення основної діяльності (наприклад, при справлянні мита та непрямих податків під час здійснення експортно-імпортних операцій). У вузькому розумінні податкові органи обмежуються виключно податковими адміністраціями й інспекціями, а також відповідними підрозділами податкової міліції. Їх повноваження визначені законами України «Про систему оподаткування», «Про державну податкову службу України», указами Президента України, чинними податковими законами, а також актами Державної податкової служби України. Платник податку – це фізична або юридична особа, яка несе юридичну відповідальність за сплату податку або безпосередньо його сплачує, при цьому не несе юридичної відповідальності. Податок сплачується за рахунок власних коштів суб'єкта оподаткування, тобто податок має скорочувати доходи платника податку. У деяких випадках між державою та платником перебуває уповноважена особа (податковий агент), яка відраховує податок, перераховує його до бюджету та несе за це відповідальність. Платник може реалізовувати свої обов'язки зі сплати податку безпосередньо або через представника. Представництво виступає в трьох формах – законне, уповноважене, офіційне представництво.

Законними представниками є юридичні та фізичні особи, уповноважені представляти інтереси платника податків. Такими представниками виступають:

а) для підприємства – його керівник та головний бухгалтер, які уповноважені від імені підприємства ставити свій підпис на фінансових документах;

б) для консолідованої групи платників податків – законні представники головного підприємства, що входить до складу цієї групи;

в) для фізичної особи – батьки, усиновителі, опікун або інші особи за наявності у них документів, які засвідчують їх родинні зв'язки чи відповідні повноваження.

Уповноваженими представниками є особи (юридичні або фізичні), уповноважені платником податків представляти його інтереси в податкових органах на основі угоди між платником податків і представниками у формі нотаріально засвідченого договору чи довіреності. Офіційні представники призначаються за ініціативою податкового органу, суду у випадках, коли особа через об'єктивні причини не може бути законним представником або майно, що є предметом розгляду справи, не має власника.

Офіційними та уповноваженими представниками не можуть бути судді, слідчі або прокурори, посадові особи податкових органів. Правовідносини платника податку і держави визначаються за принципом резидентства, згідно з яким платників податків – фізичних осіб поділяють на таких, що:

мають постійне місце проживання або місцеперебування в даній державі (183 дні в календарному році сумарно) – резиденти;

не мають постійного місця проживання або місцеперебування на даній державній території – нерезиденти.

Для юридичних осіб визначальними факторами, що встановлюють їх резидентство, є: місце державної реєстрації; місце розташування апарату управління (офісний центр); місце здійснення основної діяльності.

Платниками податків, зборів та інших обов'язкових платежів є юридичні та фізичні особи, на яких згідно з чинним законодавством в Україні покладено обов'язки сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів.

Обов'язки платників податків і зборів (обов'язкових платежів) законодавчо визначені.

1. Платники податків і зборів (обов'язкових платежів) зобов'язані:

1) вести бухгалтерський облік, складати звітність про фінансово-господарську діяльність і забезпечувати її зберігання у терміни, встановлені законами; 2) подавати до державних податкових органів та інших державних органів відповідно до законів декларації, бухгалтерську звітність та інші документи й відомості, пов'язані з обчисленням і сплатою податків і зборів (обов'язкових платежів); 3) сплачувати належні суми податків і зборів (обов'язкових платежів) у встановлені законами терміни; 4) допускати посадових осіб державних податкових органів до обстеження приміщень, що використовуються для одержання доходів чи пов'язані з утриманням об'єктів оподаткування, а також для перевірок з питань обчислення і сплати податків і зборів (обов'язкових платежів).

2. Керівники й уповноважені посадові особи юридичних осіб та фізичні особи під час перевірки, що проводиться державними податковими органами, зобов'язані давати пояснення з питань оподаткування у випадках, передбачених законом.

3. Обов'язок щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) припиняється зі сплатою податку, збору (обов'язкового платежу) або його скасуванням.

Права платників податків і зборів (обов'язкових платежів) передбачені ст. 10 Закону України «Про систему оподаткування». Платники податків і зборів (обов'язкових платежів) мають право: 1) подавати державним податковим органам документи, що підтверджують право на пільги щодо оподаткування у порядку, встановленому законами України; 2) одержувати та ознайомлюватися з актами перевірок, проведених державними податковими органами; 3) оскаржувати у встановленому законом порядку рішення державних податкових органів та дії їх посадових осіб.

Особливості реалізації встановлених законодавством прав платників податків конкретизуються у нормативно-правових актах, прийнятих Державною податковою службою України.

11.8. Поняття податку та види податків

Податок становить з одного боку філософську й економічну категорію, а з іншого – одночасно вступає конкретною формою правових взаємовідносин, що закріплюються законодавством при наповненні доходами бюджетної системи. Аналіз сутності податку як економічної категорії базується на дослідженні закономірностей розширеного

відтворення, його окремих фаз, особливо розподілу та перерозподілу грошової форми вартості.

Податкам властиві такі риси, як обов'язковість платежу, переважно перехід права власності при сплаті податку, індивідуальна безоплатність, регулярність стягнення.

Податки виконують ряд функцій, які впливають з їх економічної природи і які у свою чергу є визначальними при формуванні податкової системи країни. Функції податків та податкової системи в цілому як фінансової категорії впливають із функцій фінансів – розподільчої і контрольної. Податки безпосередньо пов'язані з розподільчою функцією в частині перерозподілу вартості створеного ВВП між державою і юридичними та фізичними особами. Водночас вони виступають методом централізації ВВП у бюджеті на загальносуспільні потреби, виконуючи таким чином фіскальну функцію.

До функцій податків можна віднести такі:

фіскальна – ця функція є визначальною для податків і полягає в тому, що податки виконують своє головне призначення – наповнення доходної частини бюджету, доходів держави для задоволення потреб суспільства, фіскальна функція є важливою у характеристиці сутності податкової системи, вона визначає її суспільне призначення;

регулююча – через неї здійснюється регулювання державою виробництва та споживання, у першу чергу шляхом справляння непрямих податків, що є податками на споживання;

розподільча – її завданням є наповнення доходної частини бюджетної системи країни з метою подальшого розподілу отриманих коштів для здійснення завдань і функцій держави та муніципальних органів;

стимулююча – ця функція визначає орієнтири для розвитку та розгортання виробничої діяльності. Шляхом запровадження пільг окремим категоріям платників податків або пільгових режимів на певних територіях, держава стимулює розвиток певних галузей національної економіки або здійснює політику підтримки певних верств населення;

контролююча – за її допомогою держава регламентує фінансово-господарську діяльність підприємств та організацій, отримання доходів громадянами, використання ними свого майна та коштів, додержання фінансової дисципліни тощо. Чинне законодавство не розмежовує поняття податку, збору, плати, обов'язкового платежу тощо. Зокрема, Закон

України «Про систему оподаткування» у редакції від 18 лютого 1997 р. трактує поняття податку і збору (обов'язкового платежу) до бюджетів та цільових фондів у ст. 2: «Під податком і збором (обов'язковим платежем) до бюджетів та цільових фондів слід розуміти обов'язковий внесок до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, який здійснюється платниками у порядку і на умовах, що визначаються законами України про оподаткування». Проте, за своєю правовою формою та економічним змістом ці платежі не є тотожними. Податок є узаконеною формою відчуження власності юридичних та фізичних осіб до бюджету відповідного рівня (у розмірах і в строки, передбачені в законі) на принципах обов'язковості, безповоротності, індивідуальної безоплатності. Збори – це платежі, які стягуються з платника державними органами за надання права брати участь або використовувати як матеріальні, так і нематеріальні об'єкти.

Податок завжди сплачується до бюджету – загальнодержавного або місцевого, а також може розподілятися між ними. Він не призначений для конкретних витрат. Всі надходження від податків змішуються у бюджеті у вигляді грошових сум і звідси можуть піти на фінансування будь-яких цілей, що становлять загальний інтерес.

Отже, податок – це встановлений законом для досягнення загальнодержавних або місцевого значення цілей обов'язковий індивідуально безвідплатний грошовий платіж, який вноситься юридичними та фізичними особами до державного чи місцевого бюджету за наявності матеріальних передумов (доходу, прибутку чи майна) у чітко визначені строки та у передбачених законодавством розмірах і не призначений для конкретних витрат.

Податки класифікують за кількома ознаками: формою оподаткування; економічним змістом об'єкта оподаткування; залежно від рівня державних структур, які їх встановлюють; способом стягнення.

За формою оподаткування всі податки поділяються на прямі й непрямі. Прямі податки встановлюються безпосередньо щодо платників, їх розмір залежить від масштабів об'єкта оподаткування, непрямі – в цінах товарів і послуг, їх розмір для окремого платника прямо не залежить від його доходів.

За економічним змістом об'єкта оподаткування податки поділяються на три групи: податки, на доходи, споживання і майно. За суб'єктом оподаткування податки поділяються на такі, що справляються

з юридичних осіб, з фізичних осіб та змішані (справляються як з юридичних, так і з фізичних осіб).

Залежно від рівня державних структур податки поділяються на загальнодержавні та місцеві. Згідно з чинним законодавством до загальнодержавних податків належать прибуткові податки з юридичних та фізичних осіб, податок на додану вартість та акцизний збір, податок з власників транспортних засобів та плата за землю, єдиний податок тощо.

До місцевих податків належать податок з реклами та комунальний податок. Закон України «Про систему оподаткування» містить також перелік чотирнадцяти місцевих зборів, у тому числі збір за припаркування автотранспорту; ринковий збір; збір за видачу ордера на квартиру; курортний збір тощо. Законодавство більшості країн світу, в тому числі і в Україні, забороняє використовувати у фіскальній сфері інструменти безпосередньої демократії. Конституція України прямо забороняє референдум щодо законопроектів з питань податків.

11.9. Правові основи банківської діяльності

Правове регулювання банківської діяльності здійснюється Законом України «Про банки і банківську діяльність», прийнятим Верховною Радою України 7 грудня 2000 р. Законодавство визначає банк як юридичну особу, яка має виключне право на підставі ліцензії Національного банку України здійснювати у сукупності такі операції: залучення до вкладів грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб (ст. 2). З цього визначення випливає суть банківської діяльності та її характерні риси, розроблені теорією банківського права.

Банківська діяльність, яка є досить широким поняттям, має розглядатися як один з елементів фінансової діяльності держави. Слід зазначити, що в останні роки відбувся значний розвиток розуміння банківської діяльності теоретиками, що викликане, в першу чергу, новими економічними умовами розвитку суспільства, в тому числі відтворенням права приватної власності та розгляду її як повноцінної форми власності поряд із державною. Якщо свого часу Є. А. Ровинський ототожнював поняття фінансових органів та кредитних установ, то сьогодні вже не виникає проблем з поділом категорій «фінансова установа» і «кредитна органі-

зація». Складний комплексний характер відносин, що виникають у сфері банківської діяльності, застосування імперативного та диспозитивного методів правового регулювання спричиняють і теоретичні проблеми у дослідженні її правової природи та віднесенні до конкретної галузі права. Широкий спектр наукових теорій відносить правовідносини, що виникають у сфері банківської діяльності, і до фінансових, і до господарських, і до цивільних. У той же час доцільно розглядати банківські відносини, що регулюються нормами права, саме як комплексний правовий інститут. До банківської діяльності належить комплекс із трьох основних операцій: 1) прийняття грошових вкладів від клієнтів; 2) надання клієнтам позичок і створення нових платіжних засобів; 3) здійснення розрахунків між клієнтами. Зазначені операції є базовими і утворюють первинну сферу банківської діяльності. Спираючись на поняття "базова операція", банки можна класифікувати на: а) універсальні, що виконують усі базові операції на грошовому ринку та будь-які інші; б) спеціалізовані, що виконують лише частину базових операцій на грошовому ринку.

Чинне законодавство України, зокрема Закон України «Про банки і банківську діяльність», дає нормативне закріплення поняття спеціалізованого банку. Відповідно до ст. 4 Закону банки в Україні можуть функціонувати як універсальні або як спеціалізовані, зокрема ощадні, інвестиційні, іпотечні, розрахункові (клірингові). За банком закріплено право самостійно визначати напрями своєї діяльності і спеціалізацію за видами операцій. Відповідно НБУ регулює діяльність спеціалізованих банків через економічні нормативи та нормативно-правове забезпечення здійснюваних цими банками операцій. У правовому розумінні банківська діяльність є сукупністю правових дій, що здійснюються певними суб'єктами в формі, яку вимагає закон або договір. У даному аспекті банківська діяльність становить систему постійно здійснюваних угод і операцій, що спрямовані на отримання прибутку.

Банк також слід розглядати як підприємство, але підприємство особливого виду. Якщо в діяльності звичайного підприємства гроші виконують головним чином роль засобу платежу, то в банківській діяльності самі гроші виступають у ролі товару. Ця особливість банківського підприємства робить його настільки своєрідним, що вона об'єктивно потребує спеціального правового регулювання, яке відрізняється від загального законодавства про підприємства.

Відповідно комерційні банки мають право здійснювати три групи угод:

1) банківські операції, які становлять безпосередній предмет діяльності;

2) угоди, які мають допоміжне значення та служать для забезпечення організаційних і матеріальних передумов роботи банку (придбання паперу, оренда приміщень тощо);

3) ряд інших небанківських угод, не заборонених законодавством, але не включених у другу групу (наприклад, заснування інших підприємств та організацій).

У сучасній теорії банківської справи при характеристиці банківських угод, як правило, застосовується поділ банківських операцій на три групи: активні, пасивні та комісійні.

Активні операції спрямовані на використання ресурсів банку (наприклад, надання кредитів, здійснення лізингових операцій).

Пасивні операції спрямовані на залучення коштів. Власний капітал банку, наявний під час його утворення, становить незначну частину його ресурсів. Головна частина – депозити клієнтів. Депозити поділяються на поточні (гроші видаються на вимогу вкладника у будь-який час) та строкові (гроші можуть бути зняті з рахунків лише через встановлений строк).

Комісійні операції – це посередницька діяльність банку: обслуговування платежів клієнтів, отримання грошей за борговими зобов'язаннями (векселями, чеками), за дорученням своїх клієнтів, інкасація, зберігання валютних цінностей та цінних паперів тощо. Банківська діяльність може мати лише професійний характер і є виключною. Водночас її слід розглядати як підприємницьку діяльність, що має певну специфіку і певні, притаманні лише їй, особливі риси. Враховуючи те, що банки є суб'єктами підприємницької діяльності, вони підпадають під дію загальних правових принципів, що визначають статус суб'єкта підприємницької діяльності, у тому числі встановлених Конституцією України, Цивільним кодексом України, законами України «Про господарські товариства» тощо.

Банківське законодавство повинно забезпечувати на належному рівні регулювання банківських правовідносин, які мають цілу низку особливих ознак. Зокрема, банківським правовідносинам притаманна наявність спеціального суб'єкта – банку або кредитної організації та

спеціального об'єкта – фінансових інструментів (грошей у безготівковому та готівковому вигляді, цінних паперів, валютних цінностей). У банківських правовідносинах завжди прямо або опосередковано бере участь держава. І ще одна риса – відсутність вільного вибору у сторін щодо визначення форм правовідносин та правил їх реалізації, що дає підстави стверджувати про наявність імперативного методу правового регулювання у зазначених суспільних відносинах.

Підставами для виникнення, зміни або припинення банківських правовідносин є правові норми, що містяться у законодавчих актах, підзаконних актах (у першу чергу, це нормативні акти центрального банку); адміністративних актах (зокрема, ліцензії на банківські операції); договорах або угодах кредитно-фінансових установ як між собою, так і з клієнтами (юридичними та фізичними особами). Аналізуючи нормативно-правову базу, можна визначити низку особливостей, які характерні саме для банківського законодавства. По-перше, йдеться про міжгалузевий характер законодавства, що регулює банківську діяльність. До норм банківської сфери діяльності належать також норми публічного (конституційне, фінансове, адміністративне, господарське, кримінальне) та приватного (цивільне, цивільно-процесуальне) права. Отже, можна говорити про комплексність банківського законодавства.

Банківське законодавство – це система всіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері банківської діяльності. Воно є зовнішньою формою банківського права, що відображає його внутрішню сутність (структуру).

Основні джерела банківського права можна викласти в такій послідовності: Конституція (Основний закон) України; загальні закони; спеціальні закони; укази Президента України та постанови Кабінету Міністрів України; нормативні акти Національного банку України; локальні акти кредитно-фінансових установ; міжнародні правові акти, звичаї та стандарти; банківські правила та звичаї. Свою дію нормативно-правові акти у сфері банківського права спрямовують на регулювання відносин, одним з учасників яких обов'язкового виступають банківські установи, що є елементом банківської системи країни.

Банківська система – складова фінансової системи країни, що підпадає під загальну дію економічних законів, які діють у громадянському суспільстві. Вона є внутрішньо організованою, взаємопов'язаною, має загальну мету та завдання.

Банківська система виступає складовою кредитної системи держави й становить сукупність різних за організаційно-правовою формою та спеціалізацією національних банківських установ, що існують у межах єдиної фінансової системи та єдиного грошово-кредитного механізму в певний проміжок часу (певний історичний період).

В Україні побудовано дворівневу банківську систему, яка основана на взаємовідносинах між банками у двох площинах – по вертикалі та по горизонталі. По вертикалі – відносини підлеглості між центральним банком як таким, що керує, управляє і низовими ланками – комерційними банками; по горизонталі – відносини рівного партнерства між будь-якими низовими ланками. Розподіл адміністративних функцій і операцій, пов'язаних з обслуговуванням центральним банком грошового обігу, дає можливість враховувати інтереси двох категорій клієнтів – комерційних банків і урядових структур, причому перевага віддається функціям "банк банків" та управлінню діяльністю банківських установ з метою регулювання та контролю за функціонуванням ринку кредитно-фінансових послуг.

Банківська система України складається з Національного банку України та інших банків, що створені і діють на території України відповідно до положень Закону України «Про банки і банківську діяльність». Банки в Україні функціонують як універсальні або як спеціалізовані. За спеціалізацією банки можуть бути ощадними, інвестиційними, іпотечними, розрахунковими (кліринговими).

Банки в Україні створюються у формі акціонерного товариства, товариства з обмеженою відповідальністю або кооперативного банку. За формою власності банки можуть бути державними або такими, що основані на приватній формі власності. Зокрема, державний банк – це банк, 100 % статутного капіталу якого належать державі. Державний банк створюється за рішенням Кабінету Міністрів України, його статут затверджується відповідною постановою уряду. При цьому в Законі про Державний бюджет України на відповідний рік передбачаються витрати на формування статутного капіталу державного банку. Кабінет Міністрів України зобов'язаний отримати позитивний висновок Національного банку України з приводу наміру заснувати державний банк. Висновок Національного банку України також обов'язковий у разі ліквідації (реорганізації) державного банку, за винятком його ліквідації внаслідок неплатоспроможності. Держава здійснює та реалізує повноваження

власника щодо акцій (паїв), які їй належать у статутному капіталі державного банку, через органи управління державного банку. Органами управління державного банку є наглядова рада та правління банку. Органом контролю державного банку є ревізійна комісія, персональний та кількісний склад якої визначається наглядовою радою державного банку. В Україні, крім Національного банку України, державними банками є Ощадний банк України та Український експортно-імпорتنний банк. Відповідно до чинного законодавства в Україні можуть засновуватися і кооперативні банки. Вони створюються за принципом територіальності і поділяються на місцеві та центральні кооперативні банки.

Мінімальна кількість учасників місцевого (у межах області) кооперативного банку має бути не менше 50 осіб. У разі зменшення кількості учасників і неспроможності кооперативного банку протягом одного року збільшити їх кількість до мінімально необхідної діяльність такого банку припиняється шляхом зміни організаційно-правової форми або ліквідації. Учасниками центрального кооперативного банку є місцеві кооперативні банки. В Україні у 2002 р. був створений перший кооперативний банк із місцевим статусом.

Всі інші банки, що діють в Україні, створені або у вигляді акціонерних товариств, або товариств з обмеженою відповідальністю і діють як комерційні банки. Вони можуть засновуватися резидентами України, за участю нерезидентів або лише нерезидентами (таких банків у країні нині налічується 7).

Порядок створення, реєстрації та ліцензування банківських установ визначається Законом України "Про банки і банківську діяльність", а також положеннями НБУ, зокрема Положенням про порядок створення і державної реєстрації банків, відкриття їх філій, представництв, відділень; Інструкцією про порядок регулювання діяльності банків в Україні; Положенням про порядок видачі банками банківських ліцензій, письмових дозволів та ліцензій на виконання окремих операцій тощо.

Контрольні запитання до теми 11:

- 1. Суб'єкти та об'єкти податкових правовідносин.*
- 2. Правовий статус Національного банку України та комерційних банків.*
- 3. Правові основи банківських операцій.*

Тема 12. Основи адміністративного права України.

12.1. Поняття державного управління, статус державних службовців

Адміністративне право є системою правових норм, покликаних регулювати суспільні відносини управлінського характеру в сфері державно – управлінської діяльності органів виконавчої влади. У широкому сенсі під терміном «управління» розуміють цілеспрямовану дію системи, що управляє, на керовану з метою впорядкування останньої, тобто забезпечення її функціонування в належному порядку.

У широкому сенсі державне управління є частиною соціального управління, тобто управління людьми і їх колективами з боку державних органів, оскільки органи всіх гілок державної влади (законодавчої, виконавчої, судової) надають певну управлінську дію. У вузькому сенсі (як предмет адміністративного права) державне управління здійснюється органами державної виконавчої влади.

Державному управлінню властиві такі риси:

діяльність з реалізації завдань і функцій держави;

здійснення такої діяльності спеціально створеними для цього державними органами і посадовцями;

державні органи діють за дорученням держави, від її імені мають державно-владні повноваження;

форми і методи роботи державних управлінських органів регламентуються нормами права.

Таким чином, *державне управління – це підзаконна виконавча і розпорядлива діяльність органів державного управління, направлена на практичне виконання законів у процесі повсякденного і безпосереднього управління господарським, соціально-культурним і адміністративно-політичним будівництвом.*

Державна влада реалізує свої функції через відповідні органи господарчого управління. У свою чергу ці органи реалізують свої повноваження шляхом використання різних форм і методів державного управління.

Визначаючи предмет такої самостійної галузі як *адміністративне право* необхідно відзначити наступні його *ознаки*:

1. Регульовані відносини охоплюють будь-які аспекти державно-управлінської діяльності.

2. Вони здійснюються суб'єктами виконавчої влади.

3. Регульовані відносини зв'язані з практичною реалізацією повноважень, наданих суб'єктам виконавчої влади відповідними нормативно-правовими актами для здійснення ними державно-управлінської діяльності.

Державною службою в Україні є професійна діяльність осіб, що займають посади в державних органах і їх апараті на яких покладено практичне виконання завдань і функцій держави.

Виходячи з принципу розподілу влади, розрізняють державну службу в органах законодавчої, виконавчої і судової влади.

Право на проходження державної служби надається громадянам України незалежно від їх походження, соціального і майнового стану, расової і національної приналежності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань і місця мешкання; для її проходження вони повинні здобути відповідну освіту і професійну підготовку, пройти в установленому порядку конкурсний відбір або іншу процедуру, передбачену чинним законодавством і іншими нормативно-правовими актами.

Основними обов'язками державних службовців є:

додержання Конституції України і інших законодавчих актів;

забезпечення ефективної роботи і виконання завдань державних органів відповідно до їх компетенції;

недопущення порушень прав і свобод людини і громадянина;

безпосереднє виконання покладених на них службових обов'язків, своєчасне і точне виконання рішень державних органів або посадовців, розпоряджень і вказівок керівництва;

забезпечення державної таємниці, нерозголошення конфіденційної інформації громадян, яка стала їм відома під час виконання обов'язків державної служби, а також іншої інформації, яка, відповідно до діючого законодавства, не підлягає розголошенню.

Державний службовець, згідно з законодавством, має право:

користуватися правами і свободами, гарантованими Конституцією і законами України;

брати участь у розгляді питань і винесенні рішень з цих питань у межах своїх повноважень;

одержувати від державних органів, підприємств і організацій, органів місцевого і регіонального самоврядування необхідну інформацію з питань, які входять в його компетенцію;

на шанобливе ставлення до своєї особи, справедливе і коректне відношення до себе з боку керівників, співробітників і громадян;

вимагати виконання визначеного керівництвом об'єму службових повноважень на певній посаді;

на оплату праці залежно від посади, привласненого рангу, якості, досвіду і стажу роботи;

на просування службовими сходами з урахуванням кваліфікації і здібностей, добросовісного виконання службових обов'язків, участь у конкурсах на заміщення посад вищої категорії;

вимагати службового розслідування з метою зняття безпідставних, на думку службовця, звинувачень або підозр;

на соціальний і правовий захист відповідно до його статусу;

захищати свої законні права і інтереси в найвищих державних органах і в судовому порядку.

12.2. Поняття адміністративного права України, адміністративні правовідносини.

Адміністративне право – галузь права України, регулююча суспільні відносини у сфері державного управління.

Адміністративно-правові відносини – це управлінські відносини, врегульовані нормою адміністративного права. Специфіка цього виду правових відносин полягає в тому, що вони носять *владний характер*: ці відносини виникають між владним і підвладним, між суб'єктами нерівними один одному. Такі, наприклад, правовідносини між водієм автотранспортного засобу і інспектором дорожно-патрульної служби ДАІ, який зупинив його.

Структура адміністративно-правових відносин:

1) *суб'єкти*. Один з учасників адміністративно-правових відносин – посадова особа або орган державної виконавчої влади, що діє в межах своєї компетенції. Другим учасником може виступати фізична або юридична особа.

Адміністративна правоздатність фізичної особи (громадянина України, іноземного громадянина або підданого, особи без громадянства) виникає з моменту народження і припиняється його смертю.

Адміністративна *дієздатність* фізичної особи залежить від віку. Часткова дієздатність громадян України виникає з досягненням шкільного віку. Громадяни України, що досягли 16 років, зобов'язані мати паспорт. Повна адміністративна дієздатність виникає з досягненням 18 років.

Адміністративна *деліктоздатність* (здатність нести юридичну відповідальність за порушення норм адміністративного законодавства) залежить від віку і осудності. Загальний вік, з якого можливо настання адміністративної відповідальності, визначений Кодексом про адміністративні правопорушення і складає 16 років. Осудність – це такий психічний стан, при якому особа у момент здійснення провини здатна усвідомлювати свої дії і керувати ними.

Адміністративна правосуб'єктність юридичної особи виникає у момент його державної реєстрації;

2) *об'єкт*. Об'єктом адміністративних правовідносин є те соціальне благо, з приводу якого виникли дані відносини. Наприклад, нормальне функціонування органів державної влади, правопорядок і громадський порядок;

3) *зміст*. Змістом адміністративних правовідносин є права і обов'язки його учасників.

Проаналізуємо структуру правовідносин, що виникли між інспектором дорожно-патрульної служби ДАІ і водієм автомобіля, що перевищив допустиму швидкість руху. Суб'єктами виступають представник державної влади і підвладна особа. Об'єктом є – безпека дорожнього руху, його учасників. Змістом є право інспектора ДПС ДАІ вимагати припинення правопорушення і обов'язок водія підкорятися законній вимозі.

12.3. Поняття адміністративної провини

Адміністративна провинна – це протиправна, винна дія або бездіяльність фізичної або юридичної особи, яка скоює замах на соціальні блага, які охороняються адміністративним законодавством.

Ознаки адміністративної провини:

1) *протиправність*. Дія або бездіяльність визнається адміністративною провинною тільки тоді, коли вони прямо порушують конкретну норму адміністративного законодавства;

2) *антигромадський характер*. Адміністративна провина або завдає реального збитку особі, суспільству, державі, або створює загрозу нанесення такої шкоди;

3) *винність*. Провиною визнається тільки винне діяння. Провина – психічне відношення особи до здійснюваного ним діяння і його наслідків. Провина існує у формах наміру і необережності;

4) *караність*. Адміністративне законодавство встановлює вигляд і міру стягнення за здійснення адміністративної провину.

Адміністративна провина може бути здійснена у формі *дії* (наприклад, розпивання спиртних напоїв на виробництві) або *бездіяльності* (невиконання батьками або особами, що їх заміняють, обов'язків з виховання дітей).

12.4. Види адміністративних стягнень

Адміністративне стягнення – це міра державного примушення відносно до особи, що скоїла адміністративну провину. Стягнення застосовується з метою правового виховання такої особи, а також для попередження здійснення нової провину.

Види і порядок застосування адміністративних стягнень визначаються Кодексом України про адміністративні правопорушення:

1) *попередження*. Виноситься у письмовій формі;

2) *штраф*. Штрафом називають грошове стягнення на користь держави;

3) *оплатне вилучення предмету*, що є знаряддям скоєння, або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення. Примусово вилучений предмет підлягає подальшій реалізації. Виручена від реалізації грошова сума передається колишньому власнику предмета за вирахуванням витрат з реалізації предмета;

4) *конфіскація предмета*, що є знаряддям скоєння, або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення або грошей, одержаних унаслідок здійснення адміністративного правопорушення. Конфіскація – це безвідплатний обіг предмета у власність держави;

5) *позбавлення спеціального права на строк до 3 років*. Цей вид стягнення застосовується за грубе або систематичне порушення порядку користування правом управління транспортними засобами, правом полювання;

б) *виправні роботи на строк до 2 місяців*. Цей вид стягнення виконується за місцем постійної роботи правопорушника з утриманням до 20% заробітку в дохід держави;

7) *адміністративний арешт на строк до 15 діб*.

До іноземних громадян і підданих, особам без громадянства може бути застосована така міра адміністративного примушення як видворення за межі України.

Контрольні запитання до теми 12:

1. *Органи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення.*
2. *Проведення в справах про адміністративні правопорушення.*
3. *Адміністративна відповідальність неповнолітніх.*

Тема 13. Основи кримінального права України

13.1. Поняття кримінального права України

Кримінальне право – галузь права, що представляє сукупність юридичних норм, затверджених найвищим органом державної влади, – Верховною Радою України, що встановлюють принципи кримінальної відповідальності, а також визначають, які суспільно небезпечні діяння визнаються злочинами і якому покаранню підлягають особи, винні в їх здійсненні.

Основними завданнями кримінального права є забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, громадського порядку і суспільної безпеки, конституційного ладу України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також попередження злочинів. Таким чином, кримінальне право, на відміну від інших галузей права, безпосередньо не регулює суспільні відносини, в процесі яких створюються матеріальні або інші блага або задовольняються потреби людей. Його основним призначенням є охорона суспільних відносин від злочинних посягань, що сприяє нормальному функціонуванню цих відносин. Рішення такої задачі здійснюється в процесі регулювання кримінальним правом інших, багато в чому специфічних відносин – кримінально-правових. Вони виникають між державою і суб'єктом з приводу здійсненого останнім злочину. Регулюються кримінальні правовідносини шляхом притягнення суб'єкта до кримінальної відповідальності.

Законодавство України про кримінальну відповідальність складає Кримінальний кодекс України, що вступив в дію з 1 вересня 2001р., який ґрунтується на Конституції України і загальноєвропейських принципах і нормах міжнародного права. Закони України про кримінальну відповідальність, прийняті після вступу у силу Кримінального кодексу, включаються в нього після вступу їх у силу.

Закон про кримінальну відповідальність, що усуває злочинність діяння або пом'якшує кримінальну відповідальність, має зворотню дію в часі, тобто розповсюджується на осіб, що скоїли відповідні діяння до вступу такого закону в силу, зокрема на осіб, що відбули покарання, але що мають судимість. Закони про кримінальну відповідальність, що встановлюють злочинність діянь або, що підсилюють кримінальну відповідальність, не мають зворотної дії в часі.

Особи, що скоїли злочини на території України, підлягають кримінальній відповідальності згідно з Кримінальним кодексом України. Злочин визнається здійсненим на території України, якщо його скоєння було почато, продовжено, закінчено або присічено на території України, або якщо його виконавець (або хоч би один із співучасників) діяв на території України.

Громадяни України і особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, такі, що зробили злочини за її межами, підлягають кримінальній відповідальності згідно з Кримінальним кодексом України, якщо інше не передбачене міжнародними договорами України.

Громадяни України і особи без громадянства, постійно проживаючі в Україні, скоїли злочини за її межами, не можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності і передачі до суду.

Кримінальне законодавство України складається з двох частин – загальної і особливої. У загальній частині формуються завдання і принципи кримінального права, визначаються межі дії кримінального закону, формулюються підстави кримінальної відповідальності, а також основні кримінально-правові поняття про злочин; обставини, що виключають злочинність діяння; стадії скоєння злочину; співучасть та ін. У ній визначаються цілі і види покарання, порядок звільнення від кримінальної відповідальності та ін.

Особлива частина кримінального законодавства містить опис вичерпного переліку злочинів і покарань за їх здійснення. Кримінально-правові норми загальної і особливої частин нерозривно пов'язані між собою, утворюючи в цілому єдине кримінальне право.

13.2. Поняття і ознаки злочину

Злочин – це передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), здійснене суб'єктом злочину.

Злочинне діяння може бути здійснено у формі дії або бездіяльності. *Злочинна дія – це вид активної поведінки особи, коли вона здійснює дії, прямо заборонені кримінальним законом.* Наприклад, крадіжка, розбій, вимагання – це злочини, здійснені у формі дії. *Злочинна бездіяльність – це вид пасивної поведінки особи, коли вона не здійснює дій, прямо наказаних законом.* Наприклад, злочином, здійсненим у формі бездіяльності, є ненадання допомоги хворому медичним працівником (ст. 139).

Суб'єктом злочину визнається *фізична осудна особа*, що скоїла злочин у віці, з якого може наступати кримінальна відповідальність. *Осудною* визнається особа, яка під час скоєння злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до скоєння злочину виповнилося 16 років. *Кримінальній* відповідальності підлягають також особи, які досягли 14 років, що скоїли злочини, соціальну небезпеку яких вони в змозі усвідомлювати. Вичерпний перелік таких злочинних діянь визначений Кримінальним кодексом (ч.2 ст.22).

Не є злочином діяння, хоч і передбачене Кримінальним кодексом, але через малозначність не представляє суспільної небезпеки, тобто не заподіяло істотної шкоди, наприклад, крадіжка пачки масла, буханця хліба, пляшки води. Ці діяння є адміністративною провиною.

Ознаки злочину:

1) *кримінальна протиправність.* Ця ознака злочину вказує на те, що дане діяння передбачене кримінальним законом і заборонено ним під загрозою покарання;

2) *суспільна небезпека.* Злочин наносить або створює загрозу нанесення значної шкоди фізичній або юридичній особі, суспільству або державі;

3) *винність*. Злочинним визнається тільки винне діяння. *Провина* – психічне відношення особи до здійснюваного ним діяння і його наслідків. *Провина існує у формах наміру і необережності*.

Намір ділиться на прямий і непрямий. *Прямим* признається намір, при якому особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. Непрямим визнається намір, при якому особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо допускала їх настання.

Необережність ділиться на *злочинну самовпевненість* і *злочинну недбалість*. Необережність визнається злочинною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх запобігання. Необережність визнається злочинною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, хоча повинна було і могла їх передбачити.

Відсутність провини не дає можливості розглядати діяння як злочин;

4) *караність*. Дана ознака злочину означає, що за скоєння конкретного злочину Кримінальним кодексом встановлено відповідне покарання.

13.3. Класифікація злочинів

Класифікація злочинів проводиться залежно від ступеня їх тяжкості:

1) злочином *невеликої тяжкості* є злочин, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на термін не більше двох років або інше, м'якше покарання. Наприклад, до таких злочинів належить незаконне розголошення лікарської таємниці (ст.145), незаконне використання товарного знаку (ст.229), жорстоке поводження з тваринами (ст.209);

2) злочином *середньої тяжкості* є злочин, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на термін не більше п'яти років. Прикладами таких злочинів можуть бути підміна дитини (ст.148), виготовлення, збут і використання підроблених недержавних цінних паперів (ч.1ст.224), свідомо незаконне затримання або незаконний привід (ч.1ст.371);

3) *тяжким* є злочин, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на термін не більше десяти років. Приклади тяжких злочинів – умисне тяжке тілесне ушкодження (ч.1 ст.121), розбій (ч.1-2 ст.137);

4) *особливо тяжким* є злочин, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на термін понад десять років або довічне позбавлення волі. Наприклад, до особливо тяжких злочинів належать державна зрада (ст. 111), умисне вбивство з обтяжливими обставинами (ч.2 ст.115).

13.4. Стадії скоєння злочину

Стадії скоєння злочину – це етапи підготовки і здійснення умисного злочину. Злочин з необережності стадій не має.

Кримінальний кодекс розрізняє наступні стадії злочинної діяльності:

1) *приготування до злочину*. Під приготуванням розуміється пристосування засобів або знарядь, пошук співучасників або змова на скоєння злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для скоєння злочину. Наприклад, особа пристосовує інструменти для злому дверей, підшукує транспортний засіб для вивозу краденого майна, проводить спостереження за квартирою, яку збирається обікрасти;

2) *замах на злочин*. Замахом на злочин визнаються умисні дії (бездіяльність) особи, безпосередньо направлені на скоєння злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця через незалежні від особи причини. Наприклад, злодій проник в квартиру з метою викрадання майна, але був застигнутий і затриманий господарем;

3) *закінчений злочин*. Закінченим злочином визнається діяння, що містить всі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу. Наприклад, злодій виніс викрадені речі із зламаної ним квартири, і укрит їх у заздалегідь підготовленому місці. Таким чином, він оволодів чужим майном і дістав можливість розпорядитися ним.

Кримінальна відповідальність за приготування до злочину і замах на злочин наступає по статті закону, яка передбачає відповідальність як за закінчений злочин. При цьому слід враховувати, що приготування до злочину невеликої тяжкості не несе кримінальної відповідальності. При призначенні покарання суд враховує характер і ступінь суспільної

небезпеки дій, здійснених винним, ступінь здійснення злочинного наміру і причини, через які злочин не було доведено до кінця.

13.5. Співучасть в злочині

Досить часто трапляються випадки, коли умисний злочин скоюється двома і більше особами, інакше кажучи – має місце *співучасть у злочині*. Скоєння злочину в співучасті підвищує його суспільну небезпеку і тому визнається кримінальним законом обставиною, обтяжуючою відповідальність.

Співучасть має ряд ознак:

1) учасниками злочину є *не менше двох деліктоздатних осіб*. Не є співучастю скоєння злочину однією деліктоздатною особою за допомогою неосудної особи, або особи, що не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність;

2) злочин скоюється *загальними зусиллями* всіх співучасників;

3) всі співучасники діють *умисне*.

Відповідно до ролі, яку виконують співучасники злочину, розрізняють *просту співучасть* (співвинність), коли дії всіх співучасників однотипні, і *складна співучасть*, коли всі співучасники виконують різні ролі.

Види співучасників:

1) *виконавець* – особа, що безпосередньо скоїла злочин або що скоїла його шляхом використання осіб, що не підлягають кримінальній відповідальності (неосудних, таких, що не досягли віку кримінальної відповідальності);

2) *організатор* – особа, що організувала скоєння злочину чи керувала його здійсненням, або створила організовану групу чи злочинну організацію, або керувала нею, або забезпечувала фінансування або організоване приховування злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації;

3) *підбурювач* – особа, яка домовленостями, підкупом, загрозою, примушенням або іншими способами схилила іншого співучасника до скоєння злочину;

4) *посібник* – особа, яка радами, вказівками, наданням засобів або знарядь, або усуненням перешкод сприяла скоєнню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка наперед обіцяла приховати злочинця, знаряддя або засоби скоєння злочину, сліди злочину або предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати або збути такі предмети.

13.6. Покарання і його види

Покарання – міра примушення, яка вживається від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною в скоєнні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Покарання є найбільш суворим видом кримінальної відповідальності.

Суть покарання полягає в тому, що засуджений зазнає певних позбавлень і страждань (наприклад, обмеження пересування, особистої недоторканності, таємниці листування – при позбавленні волі). Проте кара – не єдина і навіть не головна мета покарання. Покарання має на меті виправлення засуджених, попередження скоєння нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Кримінальний кодекс передбачає 12 видів покарань, які поділяють на: *основні покарання; додаткові покарання; покарання, які можуть призначатися як основні і додаткові.*

Види *основних* покарань:

1) *суспільні роботи* (на термін від 60 до 240 годин при відбуванні не більше ніж по 4 години на день). Це покарання полягає у виконанні у вільне від роботи або навчання час суспільно корисних робіт;

2) *виправні роботи* (від 6 місяців до 2 років). З суми заробітку засудженого проводиться утримання в дохід держави від 10 до 20 %;

3) *службові обмеження для військовослужбовців* (на термін від 6 місяців до 2 років). З суми грошового забезпечення засудженого проводиться утримання в дохід держави від 10 до 20 %. Під час відбування засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, термін покарання не зараховується в строк вислуги років для привласнення чергового звання;

4) *арешт* (на термін від 1 до 6 місяців);

5) *обмеження свободи* (на термін від 1 до 5 років). Покарання полягає у перебуванні особи в кримінально-виконавчій установі відкритого типу без ізоляції від суспільства під наглядом і з обов'язковим залученням до праці;

6) *перебування в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців* (на термін від 6 місяців до 2 років). Цей вид покарання застосовується тільки відносно до військовослужбовців термінової служби;

7) *позбавлення волі на певний термін* (від 1 до 15 років);

8) *довічне позбавлення волі.*

Основні покарання можуть призначатися лише як самостійні види. Не можна, наприклад, призначити одночасно арешт і виправні роботи. Саме з цими видами покарань пов'язане досягнення мети покарання. До основних покарань можуть приєднуватися додаткові покарання.

Види *додаткових* покарань:

1) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;

2) конфіскація майна.

Ці покарання не можуть призначатися як самостійні, вони приєднуються до основних покарань.

Види покарань, які можуть призначатися як *основні і додаткові*:

1) штраф (від 30 до 1000 не оподатковуваних мінімумів доходів громадян);

2) позбавлення права посідати певні посади або займатися певною діяльністю (на термін від 2 до 5 років – як основне покарання і на термін від 1 року до 3 років – як додаткове покарання).

Цю групу покарань можна застосовувати як самостійно, так і приєднувати їх до основних покарань.

Контрольні запитання до теми 13:

1. *Поняття осудності, неосудності та обмеженої осудності.*
2. *Поняття та ознаки кримінального покарання.*
3. *Характеристика деяких злочинів.*

Тема 14. Основи цивільного процесуального права України

14.1. Цивільне процесуальне право і цивільний процес

Відповідно до ст. 55 Конституції України права та свободи людини і громадянина захищаються судом. У демократичній правовій державі він є головним суб'єктом захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів осіб.

Отже, *суд* – це орган державної влади, до компетенції якого входить здійснення правосуддя у вигляді розгляду адміністративних, кримінальних, господарських і цивільних справ та прийняття по цих справах законних рішень.

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст.124 Конституції України).

Особисті немайнові та майнові права й інтереси осіб можуть бути захищені судом будь-яким способом, передбаченим законом чи встановленим договором. При цьому, право на судовий захист не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст.64 Конституції України).

Відповідно до ч.2 ст.16 ЦК України способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути: визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна або припинення правовідносин; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дії чи бездіяльність органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. Суд може захистити цивільне право або інтерес також іншим способом, що встановлений договором або законом.

Визначені Конституцією України основи організації і здійснення правосуддя по цивільних справах потребують деталізації його здійснення в окремих нормативно-правових актах, норми яких у сукупності створюють окрему галузь права – цивільне процесуальне право, яке є складовою частиною системи права України.

Цивільне процесуальне право врегульовує процесуальний порядок провадження у цивільних справах, тобто порядок розгляду і вирішення справ про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових та інших правовідносин.

Отже, *цивільне процесуальне право* – це галузь права, яка регулює суспільні відносини, що виникають між учасниками цивільного процесу і судом при здійсненні правосуддя в цивільних справах.

Цивільне процесуальне право як самостійна галузь права має генетичний і функціональний зв'язок з іншими галузями права. Генетично воно пов'язане, наприклад, з конституційним правом, кримінальним процесуальним правом.

Функціональний зв'язок цивільне процесуальне право має з цивільним, житловим, сімейним, трудовим, земельним, адміністративним, фінансовим правом тощо.

Цивільне процесуальне право України як окрему галузь права, крім предмета, характеризує ще одна категорія – метод правового регулювання.

Метод цивільного процесуального права – це сукупність правових прийомів регулювання суспільних відносин у процесі здійснення правосуддя у цивільних справах.

Він характеризується: а) особливістю правового становища суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин; б) специфікою юридичних фактів; в) закріпленими правилами формування змісту процесуальних правовідносин та характером участі в них суб'єктів; г) особливістю процесуальних санкцій; д) специфікою процесуальної форми.

За змістом метод правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин є імперативно-диспозитивним.

Імперативність методу цивільного процесуального права визначається необхідністю учасників цивільної справи підкорятися судовій владі, сумлінно виконувати покладені на них обов'язки, оскільки до них можуть бути застосовані заходи процесуального примусу.

Диспозитивність, навпаки, дозволяє суб'єктам вільно використовувати надані їм права у межах, встановлених законом.

Система цивільного процесуального права – це сукупність обумовлених предметом правового регулювання норм та інститутів, розташованих у певній послідовності.

В основу побудови системи цивільного процесуального права покладено структуру ЦПК України, який ґрунтовно розвиває конституційні принципи судової системи і правосуддя в державі.

Визначена структурою ЦПК України система цивільного процесуального права складається з двох частин – загальної та особливої.

Загальна частина містить норми й інститути, що мають значення для всієї галузі цивільного процесуального права, всіх видів провадження і стадій цивільного процесу, наприклад, норми, які встановлюють компетенцію судів щодо розгляду цивільних справ (статті 15–17 ЦПК України); передбачають склад суду, підстави та порядок відводу (статті 18–25 ЦПК України); присвячені доказам і доказуванню (статті 57–66 ЦПК України).

Особлива частина включає норми та інститути, які врегульовують порядок розгляду і вирішення цивільних справ за видами провадження та стадіями цивільного процесу, скажімо, норми, що визначають особливості наказного провадження (статті 95–106 ЦПК України), встановлюють порядок розгляду судом справ про усиновлення (статті 251–255 ЦК України), порядок провадження у зв'язку з винятковими обставинами (статті 353–360 ЦПК України).

Цивільно-процесуальне законодавство – це сукупність нормативних актів, у яких містяться норми, що врегульовують порядок організації та здійснення правосуддя в цивільних справах.

Основу цивільно-процесуального законодавства, як і всього законодавства України, становить Конституція України. У ній закріплені норми, що гарантують право громадян на судовий захист (ст. 8), визначають їх правовий статус у цивільному судочинстві (статті 24, 29, 30, 31, 32, 55, 59), передбачають принципи організації і діяльності суду (статті 124–131).

Найважливішим нормативно-правовим актом після Конституції України в системі цивільно-процесуального законодавства є Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. Він детально врегульовує порядок судочинства в цивільних справах і складається з 415 статей, згрупованих у 10 розділів (11 розділ – це прикінцеві та перехідні положення):

- 1) загальні положення (статті 1–94);
- 2) наказне провадження (статті 95–106);
- 3) позовне провадження (статті 107–233);
- 4) окреме провадження (статті 234–290);
- 5) перегляд судових рішень (статті 291–366);
- 6) процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів (посадових осіб) (статті 367–382);
- 7) судовий контроль за виконанням судових рішень (статті 383–389);
- 8) про визнання та виконання рішень іноземних судів в Україні (статті 390–401);
- 9) відновлення втраченого судового провадження (статті 402–409);
- 10) провадження у справах за участю іноземних осіб (статті 410–415).

До системи цивільно-процесуального законодавства входить також низка інших кодексів і законів, в яких закріплені окремі положення цивільного процесуального права. Так, Цивільний кодекс України містить норми, в яких закріплено гарантію права особи на звернення до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу (ст. 16), правила щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи (ст. 36), визнання фізичної особи безвісно відсутньою (ст. 43), оголошення фізичної особи померлою (ст. 46) та ін.

Сімейний кодекс України визначає підстави для надання судом права на шлюб (ст. 23, 26), визнання його недійсним і неукладеним (статті 40 п.3, 48), зміни, розірвання та визнання недійсним шлюбного договору (статті 100, 102, 103), розірвання шлюбу (статті 109–112) тощо.

Кодекс законів про працю України передбачає перелік підвідомчих суду трудових справ (ст. 232), правила відшкодування власником або уповноваженим ним органом моральної шкоди (ст. 237–1), підстави обмеження повороту виконання рішень по трудових спорах (ст. 239).

Серед законів можна виділити, наприклад, Закон України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. визначає правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в нашій державі, систему судів загальної юрисдикції, основні вимоги щодо формування корпусу професійних суддів тощо; Закон України «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 р. обумовлює умови і порядок виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), що відповідно до закону підлягають примусовому виконанню у разі невиконання їх у добровільному порядку; Закон України «Про державну виконавчу службу» від 24 березня 1998 р. встановлює основи організації та діяльності державної виконавчої служби, її завдання, правовий статус державних виконавців; Закон України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. визначає порядок урегулювання приватноправових відносин, які хоча б через один із своїх елементів пов'язані з одним або кількома правопорядками, іншими, ніж український правопорядок; Закон України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р. закріплює норми, що регламентують участь прокурора в цивільному судочинстві; Закон України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р. формулює правові, організаційні та фінансові основи судово-експертної діяльності з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки.

До системи цивільного процесуального законодавства також входять Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, інструкції міністерств і відомств тощо. Так, Інструкція про порядок фіксування судового процесу технічними засобами в загальних судах України, затверджена наказом Державної судової адміністрації України від 21 липня 2005 р. № 84, встановлює єдиний порядок фіксування судового процесу технічними засобами та вимоги до комплексів з фіксування судового процесу.

14.2. Принципи цивільного процесуального

Принципи цивільного процесуального права – це основоположні ідеї, в яких зафіксовані необхідні і суттєві зв'язки, що панують у суспільстві та праві, та які сприяють здійсненню правосуддя у цивільних справах.

Принципів цивільного процесуального права дуже багато, тому важливо їх класифікувати:

1) загальноправові принципи, тобто такі, що притаманні будь-якій галузі права, наприклад, принципи законності, гуманізму;

2) принципи правосуддя, а саме ті, які відображають основні ідеї та засади судочинства в Україні: принцип здійснення правосуддя виключно судами, принцип здійснення судочинства державною мовою, принцип змагальності тощо;

3) галузеві принципи цивільного процесуального права, зокрема принципи диспозитивності та процесуальної рівності сторін.

Кожний принцип, навіть загальноправовий, втілюючись в окремі правовідносини, набуває певних особливостей. На таких особливостях деяких принципів цивільного процесуального права ми і зупинимося в наступних параграфах.

Загальноправові принципи. До загальноправових принципів, що притаманні, звичайно, і цивільному процесуальному праву, можна віднести принципи:

- 1) верховенства права;
- 2) гуманізму;
- 3) законності;
- 4) справедливості;
- 5) етичності.

Отже, принцип верховенства права органічно пов'язаний із справедливістю, демократією та законністю. У цивільному процесуальному праві в центрі його уваги знаходиться судова процедура. Принцип верховенства права забезпечує ясність і прозорість, беззастережність і об'єктивність судового захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів.

Принцип гуманізму полягає в тому, що кожен державний орган (в цивільному процесі – суд) свою діяльність повинен спрямовувати на здійснення належного захисту прав, свобод та інтересів людини, її особистості.

Термін «гуманізм» можна розтлумачити як систему ідей і поглядів на людину як на найвищу цінність. Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Принцип законності закріплений в ст. 19 Конституції України. Так, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Це положення вказує на те, що законність як принцип розповсюджує свою дію на всіх суб'єктів і на всі сфери діяльності, навіть на правосуддя. Відповідно до цього суд організовує свою діяльність виключно дотримуючись закону, тобто точно дотримується норм процесуального права і застосовує до певних правовідносин норми матеріального права.

Принцип законності не закріплений у ЦПК України в окремій нормі, але його впливу зазнали всі врегульовані цивільні процесуальні правовідносини. Наприклад, у ст. 213 ЦПК України встановлено, що рішення суду повинно бути законним і обґрунтованим. Законним є рішення, яким суд, виконавши всі вимоги цивільного судочинства, вирішив справу згідно з законом.

Здійснення правосуддя у цивільних справах нерозривно пов'язане з ідеєю справедливості.

Основними принципами правосуддя є:

- 1) здійснення правосуддя виключно судами;
- 2) незалежності суддів і підкорення їх лише закону;
- 3) здійснення правосуддя на засадах поваги до честі і гідності, рівності перед законом і судом;
- 4) здійснення судочинства державною мовою;

- 5) гласності та відкритості судового розгляду;
- 6) змагальності;
- 7) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду.

Принцип здійснення правосуддя виключно судами закріплений, насамперед, у Конституції України, відповідно до ст. 124 правосуддя в Україні здійснюється виключно судами і делегування їх функцій, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

Особи, які незаконно взяли на себе виконання функцій суду, несуть передбачену законом відповідальність (ч. 2 ст. 5 Закону України «Про судоустрій України»).

Принцип незалежності суддів і підкорення їх лише закону розкривається в ст. 14 Закону України «Про судоустрій України»: судді при здійсненні правосуддя незалежні від будь-якого впливу, нікому не підзвітні і підкоряються лише закону.

Органи та посадові особи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, громадяни та їх об'єднання, а також юридичні особи зобов'язані поважати незалежність суддів і не посягати на неї.

Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою завдати шкоди їх авторитету чи вплинути на неупередженість суду забороняються і тягнуть кримінальну відповідальність. Так, Кримінальним кодексом України передбачена кримінальна відповідальність за втручання в діяльність судових органів (ст. 376), погрозу або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного (ст. 377), умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного (ст. 378), посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя (ст. 379).

Суддям забезпечується свобода неупередженого вирішення судових справ відповідно до їх внутрішнього переконання, що ґрунтується на вимогах закону.

Принцип здійснення правосуддя на засадах поваги до честі і гідності, рівності перед законом і судом відображає конституційне поло-

ження про рівність громадян перед законом. Він полягає в тому, що суд зобов'язаний поважати честь і гідність усіх учасників цивільного процесу і здійснювати правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак (ст. 5 ЦПК України).

Принцип здійснення судочинства державною мовою зводиться до того, що цивільне судочинство в Україні здійснюється державною мовою. Особи, які беруть участь у справі і не володіють або недостатньо володіють державною мовою, мають право робити заяви, давати пояснення, виступати в суді і заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою вони володіють, користуючись при цьому послугами перекладача, в порядку встановленому ЦПК України. Всі судові документи також складаються державною мовою (ст. 7 ЦПК України).

Принцип гласності та відкритості судового розгляду передбачає, що розгляд справ у всіх судах проводиться усно і відкрито. Законодавець забороняє позбавляти будь-кого права на інформацію про час і місце розгляду своєї справи (ч. 2 ст. 6 ЦПК України).

Закритий судовий розгляд допускається лише у разі, якщо відкритий процес може призвести до розголошення державної або іншої таємниці, яка охороняється законом, а також за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, з метою забезпечення таємниці усиновлення, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя осіб, які беруть участь у справі, або відомостей, що принижують їх честь і гідність.

Крім того, особисті папери, листи, записи телефонних розмов, телеграми та інші види кореспонденції можуть бути оголошені у судовому засіданні тільки за згодою осіб, визначених статтями 303, 306 ЦК України. Це правило застосовується при дослідженні звуко- і відеозаписів такого самого характеру.

Учасники цивільного процесу та інші особи, присутні на відкритому судовому засіданні, мають право робити письмові записи, а також використовувати портативні аудіотехнічні пристрої. Однак проведення в залі судового засідання фото- і кінозйомки, відео-, звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, а також транслявання судового засідання по радіо і телебаченню допускаються на підставі ухвали суду за наявності згоди на це осіб, які беруть участь у справі.

Рішення суду проголошується прилюдно, крім випадків, коли розгляд проводився у закритому судовому засіданні. Особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права, свободи чи обов'язки, мають право на отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду відповідної справи.

Хід судового засідання фіксується технічними засобами. Порядок фіксування судового засідання технічними засобами встановлюється ЦПК України й Інструкцією про порядок фіксування судового процесу технічними засобами в загальних судах України, затвердженої наказом Державної судової адміністрації України від 21 липня 2005 р. № 84. Офіційним записом судового засідання є лише технічний запис, зроблений судом.

Принцип змагальності сторін закріплений у ст. 10 ЦПК України, яка містить положення про те, що сторони та інші особи, які беруть участь у справі, мають рівні права щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості.

Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених ЦПК України.

При цьому суд сприяє всебічному і повному з'ясуванню обставин справи: роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, попереджає про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій і сприяє здійсненню їх прав у випадках, встановлених ЦПК України.

Цей принцип реалізується в процесі доказування, тобто під час встановлення наявності або відсутності обставин, які обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, а також інших обставин, які мають значення для правильного розгляду і вирішення справи.

Принцип змагальності сторін полягає також у тому, що порушення, продовження і припинення цивільного процесу залежить, здебільшого, від волевиявлення сторін, яке обмежується судом лише у виключних випадках.

Серед закріплених Конституцією України основних засад судочинства передбачено забезпечення апеляційного і касаційного оскарження рішення суду. Судочинство не може існувати без визначених шляхів виправлення помилок, наприклад, судами вищих інстанцій.

Галузевими принципами цивільного процесуального права можна назвати:

- 1) принцип диспозитивності;
- 2) принцип процесуальної рівності сторін.

Принцип диспозитивності цивільного судочинства розкривається у ст. 11 ЦПК України: суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, поданим відповідно до ЦПК України, в межах заявлених ними вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі.

Особа, яка бере участь у справі, розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи (за винятком тих, які не мають цивільної процесуальної дієздатності), в інтересах яких заявлено вимоги.

Суд залучає відповідний орган чи особу, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє.

Отже, принцип диспозитивності – це можливість суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин самостійно регулювати свої відносини, діяти на власний розсуд, наприклад, вирішувати вступати у правовідносини чи ні, здійснювати свої права чи утримуватися від цього, за наявності кількох запропонованих законом варіантів з урахуванням власних інтересів вибрати найвигідніший тощо.

Так, у цивільному процесі за захистом прав, свобод і законних інтересів особи може звертатися лише вона сама та, у встановлених законом випадках, відповідні органи й особи. Крім того, з цим пов'язані певні права таких осіб, наприклад, тільки їм належить право назвати відповідача, визначити предмет позову, його підстави.

Принцип процесуальної рівності сторін зводиться до надання їм рівних можливостей при використанні своїх процесуальних прав, встановленні відповідних процесуальних обов'язків, а не до тотожності цих прав та обов'язків.

Права й обов'язки учасників цивільного процесу різні, для позивачів і відповідачів додатково визначені спеціальні права. Проте законодавець надає рівні можливості для використання ними суб'єктивних прав, створює належні умови для виконання особистих обов'язків, щоб особи змогли захистити свої інтереси, відновити порушені права.

14.3. Цивільні процесуальні правовідносини

Під час розгляду цивільної справи наділені суб'єктивним правом особи вступають у правовідносини. Закріплені у законі норми таким чином отримують своє втілення в життя.

Розгляд будь-якої справи в суді має відбуватися у точній відповідності до закону. Суд, здійснюючи правосуддя, захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси лише у спосіб, визначений законами України.

У загальному розумінні *цивільні процесуальні відносини* – це суспільні відносини, які врегульовані нормами цивільного процесуального права. Вони є правовідносинами, що виникають в конкретній галузі та між конкретними учасниками. Цивільні процесуальні правовідносини виникають лише на підставі норм права між конкретними персоніфікованими особами (судом, сторонами, третіми особами та ін.).

Особливою ознакою цивільних процесуальних відносин є також те, що їх обов'язковим учасником є суд. На відміну від інших учасників процесу, суд, як відомо, є органом державної влади і здійснює діяльність від її імені. Судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя, у цьому випадку в формі цивільного судочинства. Оскільки для інших учасників процесу такий правовий статус не є характерним, то відносини між ними і судом як органом державної влади ще називають відносинами субординації.

Порівнюючи цивільні процесуальні правовідносини з іншими правовідносинами, потрібно звернути увагу на те, що вони мають відносний, а не абсолютний характер. Так, у абсолютних правовідносинах власності власнику як правомочному суб'єкту (фізичній особі, юридичній особі, державі) протистоїть необмежена кількість зобов'язаних суб'єктів. Усі оточуючі власника особи повинні рахуватися з належними йому правами і не чинити дій, які б порушували його право власності. Таких учасників відносин, які протистоять власнику (перебувають з ним у відносинах) може бути безліч, про окремих із них він може взагалі не знати. У цивільних процесуальних правовідносинах конкретно відомий суб'єктний склад учасників правовідносин до того ж з чітким визначенням правового статусу кожного з них.

Серед специфічних ознак, які притаманні цивільним процесуальним правовідносинам і виділяють їх серед інших відносин, необхідно назвати і таку, що вони виявляються у спеціальній, встановленій законом цивільній процесуальній формі. При зверненні особи до суду послідовно здійснюються відкриття провадження у справі, провадження у справі до судового розгляду, судовий розгляд тощо.

Отже, цивільні процесуальні правовідносини – це система врегульованих нормами цивільного процесуального права, індивідуалізованих суспільних зв'язків між судом, який здійснює судочинство, та іншими учасниками процесу з приводу розгляду та вирішення цивільної справи.

Передумови і підстави виникнення цивільних процесуальних правовідносин.

Для виникнення цивільних процесуальних правовідносин необхідна наявність комплексу обставин, без яких вони не відбудуться. До них належать:

- 1) норми цивільного процесуального права;
- 2) цивільна процесуальна правосуб'єктність;
- 3) процесуальні юридичні факти.

Перші дві обставини (норми цивільного процесуального права і цивільна процесуальна правосуб'єктність) прийнято називати передумовами виникнення цивільних процесуальних правовідносин. Процесуальні юридичні факти (подання позовної заяви, закінчення процесуального строку, подання скарги у зв'язку з винятковими обставинами тощо) відносять до підстав виникнення цивільних процесуальних правовідносин. Будь-які цивільні процесуальні правовідносини мають свої передумови і певну підставу.

Норми цивільного процесуального права – це загальні правила поведінки, встановлені для суду та інших учасників цивільного процесу.

Цивільні процесуальні норми встановлюють межі поведінки не одного конкретного суб'єкта, а всіх, хто звертається до суду і є учасником цивільного процесу. Для виникнення будь-яких цивільних процесуальних правовідносин, норма, яка їх урегульовує, є необхідною. За відсутності відповідної правової норми про можливість участі особи як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, такі відносини виникнути не можуть. Наприклад, судовий наказ не видається з приводу вимог, не передбачених у ст. 96 ЦПК України чи іншому законі; особи, які не брали участі у справі, якщо суд не вирішив питання про їх права та обов'язки,

не мають права оскаржити у касаційному порядку рішення і ухвали суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, а також рішення і ухвали апеляційного суду (ч. 1 ст. 324 ЦПК України).

Наступною передумовою виникнення цивільних процесуальних правовідносин є цивільна процесуальна правосуб'єктність – встановлена законом можливість особи виступати суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин.

Єдиної для всіх, абстрактної правосуб'єктності не існує. Для кожного із суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин вона визначена по-різному, тобто є специфічною.

Зміст цивільної процесуальної правосуб'єктності складають два невід'ємних елементи: 1) цивільна процесуальна правоздатність; 2) цивільна процесуальна дієздатність.

Відповідно до ст. 28 ЦПК України цивільною процесуальною правоздатністю є здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи. Нею наділені всі фізичні і юридичні особи.

Для того, щоб виступати в якості інших учасників цивільного процесу (крім сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи), потрібно відповідати додатковим вимогам, встановленим законом. Так, правосуб'єктність суду, визначена Конституцією України, ЦПК України, законами України «Про судоустрій України» і «Про статус суддів», іншими нормативно-правовими актами.

Можна також зазначити, що цивільна процесуальна правосуб'єктність спеціаліста визначається володінням ним спеціальними знаннями та навичками застосування технічних засобів (ст. 54 ЦПК України); перекладача – знанням відповідної мови або техніки спілкування з глухими, німими чи глухонімими (ст. 55 ЦПК України) і т. д.

Цивільна процесуальна дієздатність – це здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді (ст. 29 ЦПК України). Її мають фізичні особи, які досягли повноліття, а також юридичні особи. Цивільна процесуальна дієздатність набувається також особою, яка не досягла повноліття, у разі реєстрації шлюбу (з моменту його реєстрації), та у випадку її надання у порядку, встановленому статтями 242–245 ЦПК України.

Неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь, якщо інше не встановлено законом. Суд може залучити до участі в таких справах законного представника неповнолітньої особи або особи, цивільна дієздатність якої обмежена.

Крім зазначених передумов, для виникнення цивільних процесуальних правовідносин необхідні підстави, якими є процесуальні *юридичні факти* – певні обставини, закріплені в процесуальних нормах, на основі яких виникають, змінюються чи припиняються цивільні процесуальні правовідносини.

Наприклад, порушено права особи, яка має цивільно-процесуальну правосуб'єктність. Норми законодавства гарантують захист її прав у конкретній ситуації, закріплюють правила звернення до суду за захистом порушених прав; однак вона не звертається до суду. У такому разі цивільні процесуальні правовідносини не виникають, адже немає визначеної підстави. Дії особи, права якої порушені (подання позовної заяви до суду), є юридичним фактом, який міг би бути підставою для виникнення таких правовідносин, оскільки на підставі відповідної заяви суддя відкриває провадження у цивільній справі.

Насамперед процесуальними юридичними фактами є дії суду та інших учасників процесу (подання позовної заяви до суду, прийняття позовної заяви і відкриття суддею провадження у цивільній справі, проведення попереднього судового засідання, подання зустрічної позовної заяви тощо). В окремих випадках до процесуальних юридичних фактів відносять бездіяльність учасників цивільного процесу, тобто невиконання ними процесуальних обов'язків. Наслідком невиконання процесуальних обов'язків, передбачених законом є заходи процесуального примусу (статті 90–94 ЦПК України).

Іноді до виникнення, зміни чи припинення цивільних процесуальних правовідносин призводять і події. Їх настання не викликає процесуальних наслідків, однак є приводом для вчинення процесуальних дій учасниками цивільного процесу. Так, у разі смерті фізичної особи, яка є однією із сторін у справі, коли спірні правовідносини не допускають право наступництва, факт смерті особи надає право судді ухвалити про відмову у відкритті провадження у справі (п. 5 ч. 2 ст. 122 ЦПК України).

Залежно від наявності обставин, з якими законодавець пов'язує ті чи інші юридичні наслідки, виділяють прості та складні процесуальні юридичні факти. Частіше в цивільному процесі мають місце складні юридичні факти. Наприклад, для виникнення процесуальних правовідносин між позивачем і судом першої інстанції необхідно вчинити дві дії: позивач має подати позовну заяву у встановленій формі з дотриманням вимог щодо її змісту, а суддя прийняти заяву і відкрити провадження у справі. За наявності лише однієї дії, процесуальний юридичний факт вважається простим (заміна неналежного відповідача, виклик до суду свідка тощо).

Цивільні процесуальні правовідносини, як і будь-які правовідносини, мають свою внутрішню структуру та складаються з трьох елементів: суб'єкта, об'єкта і змісту.

Суб'єктний склад цивільних процесуальних правовідносин є різноманітним. *Суб'єкти* – це учасники цивільних процесуальних правовідносин, носії цивільних процесуальних прав та обов'язків. Вони наділені різними процесуальними правами та обов'язками, мають не однакову заінтересованість у справі, тому їх поділяють на декілька груп:

- 1) суд;
- 2) особи, які беруть участь у справі;
- 3) інші учасники цивільного процесу.

За загальним правилом, у процесуальних правовідносинах одним із суб'єктів завжди є суд. Так, цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються одноособово суддею, який є головуючим і діє від імені суду. У деяких встановлених законом випадках такі справи розглядаються колегією у складі одного судді і двох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді. У судах апеляційної інстанції цивільні справи розглядаються колегією у складі трьох суддів, а у суді касаційної інстанції – п'яти суддів тощо.

Другу групу суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин складають особи, які беруть участь у справі – суб'єкти, які мають юридичну заінтересованість, що визначає їх правовий статус при розгляді та вирішенні цивільної справи. Заінтересованість особи може бути матеріально-правовою та (або) процесуальною.

У справах позовного провадження особами, які беруть участь у справі, є сторони, треті особи, представники сторін та третіх осіб; у справах наказного та окремого провадження – заявники, інші заінтересовані особи, їх представники. У цивільних справах також можуть брати участь

органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (ст. 26 ЦПК України).

Особи, які беруть участь у справі, повинні бути наділені цивільною процесуальною правоздатністю та цивільною процесуальною дієздатністю.

Окреме місце серед суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин займають інші учасники цивільного процесу. Залежно від характеру участі у справі їх поділяють на дві підгрупи: особи, які сприяють встановленню обставин справи (свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, особа, яка надає правову допомогу) та особи, які сприяють проведенню судового розгляду справи (секретар судового засідання, судовий розпорядник).

Другим елементом цивільних процесуальних правовідносин є *об'єкт* – це те, з приводу чого вони виникають. Це можуть бути різноманітні матеріальні і нематеріальні блага, що задовольняють потреби суб'єктів.

Третім елементом цивільних процесуальних правовідносин є їх зміст. Його складають цивільні процесуальні права та обов'язки учасників таких правовідносин, що можуть реалізуватися у сфері процесуальних дій.

Права та обов'язки осіб, які беруть участь у справі, слід поділити на загальні (ст. 27 ЦПК України) та спеціальні (ст. 31 ЦПК України).

До загальних прав та обов'язків відносять ті, якими наділені усі особи, які беруть участь у справі, незалежно від змісту юридичної заінтересованості осіб. Такими правами, зокрема, є: право знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії з документів, долучених до справи, одержувати копії рішень, ухвал, брати участь у судових засіданнях, подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, ставити питання іншим особам, які беруть участь у справі, а також свідкам, експертам, спеціалістам, заявляти клопотання та відводи, давати усні та письмові пояснення судові, подавати свої докази, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти клопотань, доказів і міркувань інших осіб, користуватися правовою допомогою, знайомитися з журналом судового засідання, знімати з нього копії та подавати письмові зауваження з приводу його неправильності чи неповноти, прослуховувати запис фіксування судового засідання технічними засобами, робити з нього копії, подавати письмові зауваження з

приводу його неправильності чи неповноти, оскаржувати рішення і ухвали суду, користуватися іншими процесуальними правами, встановленими законом.

Особи, які беруть участь у справі, зобов'язані добросовісно здійснювати свої процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки. Крім того, особи, які беруть участь у справі позовного провадження, для підтвердження своїх вимог або заперечень зобов'язані подати усі наявні у них докази чи повідомити про них суд до або під час попереднього судового засідання тощо.

Обсяг спеціальних прав визначається залежно від процесуального статусу особи, яка бере участь у справі. Наприклад, позивач має право протягом усього часу розгляду справи змінити підставу або предмет позову, збільшити або зменшити розмір позовних вимог, відмовитися від позову, а відповідач має право визнати позов повністю або частково, подавати зустрічний позов.

Інші учасники цивільного процесу також мають відповідні права та обов'язки. Наприклад, свідок зобов'язаний з'явитися до суду у визначений час і дати правдиві показання про відомі йому обставини. Він має право давати показання рідною мовою або мовою, якою він володіє, користуватися письмовими записами, відмовитися від давання показань у випадках, встановлених законом, а також на компенсацію витрат, пов'язаних із викликом до суду (ст. 50 ЦПК України).

Процесуальні права та обов'язки суб'єктів, що складають зміст цивільних процесуальних правовідносин, можуть визначатися і у відповідному законі. Зокрема, права та обов'язки експерта, крім ЦПК України, встановлюються Законом України «Про судову експертизу» тощо.

14.4. Сторони в цивільному процесі, треті особи

Суд є обов'язковим суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин незалежно від стадії та виду цивільного судочинства. Конституція України (ст. 124) визначила його як єдиного суб'єкта, уповноваженого здійснювати правосуддя в Україні.

Правосуддя в порядку цивільного судочинства здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі.

Відповідно до ст. 18 ЦПК України цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються одноособово суддею, який є головуючим і діє від імені суду.

У випадках, встановлених ЦПК України, цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються колегією у складі одного судді і двох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді. У ст. 234 ЦПК України визначено цивільні справи, які розглядаються за участю народних засідателів, а саме про:

1) обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи;

2) визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою;

3) усиновлення;

4) надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку;

5) обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу.

В інших інстанціях цивільні справи розглядаються судом колегіально:

1) у судах апеляційної інстанції – у складі трьох суддів, з числа яких в установленому законом порядку визначається головуючий;

2) у суді касаційної інстанції – у складі не менше трьох суддів;

3) у зв'язку з винятковими обставинами – судьями Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України за наявності не менше двох третин її чисельності, а у випадках, встановлених ЦПК України (відповідно до ч. 3 ст. 357 ЦПК України таким випадком є виявлення після касаційного розгляду справи неоднакового застосування судами касаційної інстанції одного і того самого положення закону), – колегією суддів на спільному засіданні відповідних судових палат Верховного Суду України при їх рівному представництві за наявності не менше двох третин чисельності кожної палати.

Під час перегляду рішення, ухвали суду чи судового наказу у зв'язку з нововиявленими обставинами суд діє в такому самому складі, в якому вони були ухвалені (одноособово або колегіально).

Питання, що виникають під час розгляду справи колегією суддів, вирішуються більшістю голосів суддів. При цьому головуючий голосує останнім і не має ніяких переваг перед іншими судьями.

При прийнятті рішення з кожного питання жоден із суддів не має права утримуватися від голосування та підписання рішення чи ухвали.

Якщо суддя не згодний з рішенням, він може письмово викласти свою окрему думку. Цей документ не оголошується в судовому засіданні, а тільки приєднується до справи. Відповідно до ст. 19 ЦПК України він є відкритим для ознайомлення.

Законодавство встановлює певні вимоги щодо соціальних та професійних якостей осіб, які обираються на посаду судді. Зокрема на посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менше трьох років, проживає в Україні не менше десяти років та володіє державною мовою.

До осіб, які обираються суддями вищестоящих судів, висуваються суворіші вимоги. Так, суддею апеляційного суду, якщо інше не передбачене законом, може бути громадянин України, який досяг на день обрання тридцяти років, має вищу юридичну освіту, стаж роботи у галузі права не менше п'яти років, у тому числі не менше трьох років на посаді судді; суддею Верховного Суду України – громадянин України, який досяг на день обрання тридцяти п'яти років, має вищу юридичну освіту, стаж роботи у галузі права не менше десяти років, в тому числі не менше п'яти років на посаді судді.

Не може бути суддею особа, яка має судимість, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду (ст. 7 Закону України «Про статус суддів»). Крім того, суддя не може належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої (ст. 5 Закону України «Про статус суддів»).

Необхідною умовою для зайняття посади судді судів всіх інстанцій є складання кандидатами кваліфікаційного екзамену з урахуванням результатів якого, кваліфікаційна комісія дає висновок про рекомендацію на посаду судді.

Однак кваліфікаційний екзамен може скласти будь-який громадянин України, який відповідає встановленим законом вимогам, а чисельність вакантних посад обмежена, тому кваліфікаційна комісія рекомендує на посади суддів кандидатів, які виявили найкращі знання, у кількості, необхідній для заміщення вакантних посад.

Відповідно до ст. 128 Конституції України перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Прези-

дентом України. Всі інші судді судів загальної юрисдикції обираються Верховною Радою України безстроково, в порядку встановленому Законом України «Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України» від 18 березня 2004 р. Хоча безстроково не означає довічно, оскільки в ст. 15 Закону України «Про статус суддів» передбачено підстави для припинення повноважень судді.

Судді у своїй діяльності щодо здійснення правосуддя є не залежними, підкоряються тільки законові і нікому не підзвітні.

На них покладаються такі обов'язки:

1) при здійсненні правосуддя дотримуватися Конституції та законів України, забезпечувати повний, всебічний та об'єктивний розгляд цивільних справ з дотриманням встановлених законом строків;

2) додержуватися зазначених вище вимог, службової дисципліни та розпорядку роботи суду;

3) не розголошувати відомості, що становлять державну, військову, службову, комерційну та банківську таємницю, таємницю кімнати для нарад, відомості про особисте життя громадян та інші відомості, про які вони дізналися під час розгляду справи в судовому засіданні, для забезпечення нерозголошення яких було прийнято рішення про закриті судові засідання;

4) не допускати вчинків та будь-яких дій, що порочать звання судді і можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості та незалежності (ст. 6 Закону України «Про статус суддів»).

Суддя може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності за вчинення дисциплінарного проступку, а саме за порушення:

1) законодавства при розгляді судових справ;

2) вимог, передбачених ст. 5 Закону України «Про статус суддів»;

3) перерахованих вище обов'язків.

Разом із професійними суддями як суб'єктами здійснення судової влади до здійснення правосуддя в порядку цивільного судочинства у випадках прямо передбачених законом залучаються представники народу.

Відповідно до ст. 124 Конституції України народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів участь яких є їх громадянським обов'язком (ч. 3 ст. 5 Закон України «Про судоустрій України»).

Як уже зазначалося, народні засідателі при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді. На даних представників народу на час виконання ними у суді обов'язків, пов'язаних із здійсненням правосуддя, поширюються гарантії недоторканності суддів (ч. 2 ст. 15 Закону України «Про судоустрій України»). Заходи щодо забезпечення формування складу народних засідателів здійснює голова місцевого суду.

Хоча здійснення функцій народних засідателів є їх громадянським обов'язком, вони не повинні нести пов'язані з цим витрати. Тому Кабінет Міністрів України постановою від 11 жовтня 2002 р. № 1506 затвердив Порядок виплати винагороди та відшкодування витрат на проїзд і наймання житла, виплати добових народним засідателям і присяжним за час виконання ними обов'язків у суді.

Відповідно до цього Порядку з метою нарахування та виплати винагороди за час виконання обов'язків у суді народні засідателі подають до суду:

довідку про звільнення від роботи та довідку про розмір середньомісячної заробітної плати за останні два місяці, що передують залученню працівника до виконання обов'язків у суді, якщо вони звільнені за основним місцем роботи на час виконання обов'язків у суді. Середньомісячна заробітна плата обчислюється у порядку, згідно постанови Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1995 р. № 100 «Про затвердження Порядку обчислення середньої заробітної плати». За час виконання обов'язків у суді народні засідателі заробітну плату за основним місцем роботи не отримують;

довідку про розмір пенсії, видану органом Пенсійного фонду за місцем проживання, якщо вони перебувають на пенсії;

трудова книжка, якщо вони тимчасово не працюють. Виплата винагороди народним засідателям за час виконання ними обов'язків у суді здійснюється судом за рахунок коштів державного бюджету згідно з кошторисом відповідного суду.

Розмір винагороди народним засідателям за час виконання ними обов'язків у суді обчислюється шляхом множення середньоденного заробітку (пенсії) на кількість днів, протягом яких вони виконували обов'язки у суді. При цьому розмір середньоденного заробітку (пенсії) обчислюється шляхом ділення середньомісячної заробітної плати чи пенсії на кількість робочих днів (при нормальній тривалості робочого часу) місяця, в якому проводиться судове засідання.

У разі коли середньомісячна заробітна плата чи пенсія, з якої провадиться нарахування винагороди народним засідателям за час виконання ними обов'язків у суді, нижча за розмір посадового окладу судді відповідного суду, обчислення розміру винагороди провадиться виходячи з розміру посадового окладу судді відповідного суду.

Якщо народний засідатель на момент виконання обов'язків у суді тимчасово не працює, нарахування винагороди провадиться виходячи з розміру посадового окладу судді відповідного суду (в розрахунку на день).

Відшкодування витрат на проїзд і наймання житла, виплата добових народним засідателям провадяться у розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України для відряджень у межах України.

14.5. Цивільне судочинство в Україні

Цивільне судочинство визначає порядок розгляду справ по спорах, що виникають з цивільних, сімейних, трудових правовідносин, справ, що виникають з адміністративно-правових відносин, і справ особливого виробництва. *Задачами цивільного судочинства* є охорона прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб, держави шляхом всебічного розгляду і вирішення цивільних справ відповідно до чинного законодавства.

Цивільне судочинство здійснюється в порядку, передбаченому Цивільним процесуальним кодексом України, який вступив у дію з 1 січня 2004 року. Згідно з цим Кодексом будь-яка зацікавлена особа має право в порядку, встановленому законом, звернутися до суду за захистом порушеного права чи інтересу, що охороняється законом.

Суд приступає до розгляду цивільної справи в наступних випадках:

- 1) за заявою особи, що звертається за захистом свого права;
- 2) за заявою прокурора;
- 3) за заявою органів державного керування, профспілок, підприємств, установ, організації, їхніх об'єднань, інших громадських організацій чи окремих громадян у випадках, коли за законом вони можуть звертатися до суду за захистом прав і інтересів інших осіб;
- 4) за заявою органів Антимонопольного комітету України з питань, віднесених законодавчими актами до їхньої компетенції.

Судам підвідомчі наступні цивільні справи:

1) справи по спорах, що виникають з цивільних, сімейних, трудових правовідносин, якщо хоча б однією зі сторін у суперечці є громадянин, за винятком випадків, коли розв'язання таких суперечок віднесено законом до компетенції інших органів;

2) справи, що виникають з адміністративно-правових відносин, а саме: по скаргах на неточності в списках виборців і в списках громадян, що мають право брати участь у референдумі; по скаргах на рішення виборчих комісій; по заявах про дострокове припинення повноважень народного депутата України; по скаргах на дії органів і посадових осіб у зв'язку з положенням адміністративних стягнень; по скаргах громадян на рішення, дії чи бездіяльність державних органів, юридичних або посадових осіб у сфері управлінської діяльності; по заявах прокурора про визнання правового акту незаконним; про стягнення з громадян податкової недоїмки;

3) справи особливого провадження: про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним; про визнання громадянина безвісно відсутнім чи оголошення померлим; про встановлення неточності запису в актах цивільного стану; про встановлення фактів, що мають юридичне значення; про відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника.

По справах позовного провадження до суду подаються позовні заяви; по справах, які виникають з адміністративно-правових відносин, і по справах особливого провадження – скарги і заяви. При об'єднанні декількох зв'язаних між собою вимог, з яких одні підвідомчі загальному суду, а інші – господарському суду, усі вимоги підлягають розгляду в загальному суді.

Сторонами в цивільному процесі є позивач і відповідач. Ними можуть бути громадяни, підприємства, установи, організації, їх об'єднання, громадські організації, що користуються правами юридичної особи.

Громадяни можуть вести свої справи в суді особисто чи через своїх представників. Особиста участь у справі громадянина не позбавляє його права мати по цій справі представника. Справи юридичних осіб ведуть у суді їхні органи, що діють у межах повноважень, наданих їм законом, статутом чи положенням, або їх представники.

Позови подаються до суду за місцем проживання відповідача. Позови до підприємств, інших організацій, що користуються правами юридичної особи, подаються за місцем їхнього органу керування.

Про кожне судове засідання чи окрему судову дію, зроблену поза засіданням, складається протокол.

Рішення суду повинно бути законним і обґрунтованим. Причому, суд обґрунтовує рішення лише на тих доказах, що використані в судовому засіданні. Доказами по цивільній справі є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність чи відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, інші обставини, що мають значення для правильного розв'язання справи.

Рішення складається з вступної, описової, мотивувальної і резолютивної частини.

У вступній частині вказується час і місце складання рішення, найменування суду, склад суду, прізвище секретаря судового засідання, прізвище прокурора, що приймає участь у справі, найменування сторін і інших осіб, що беруть участь у справі.

Описова частина повинна містити в собі вказівки на вимоги позивача, заперечення відповідача і пояснення інших осіб, що беруть участь у справі.

У мотивувальній частині рішення повинні бути приведені обставини справи, встановлені судом, докази, на яких засновані висновки суду, доводи, по яких суд відхиляє ті або інші докази, а також закони, якими керувався суд.

Резолютивна частина рішення повинна містити в собі висновок суду про задоволення позову чи про відмову в позові цілком чи в його частині, вказівку на розподіл судових витрат, термін і порядок оскарження рішення.

Контрольні запитання до теми 14:

- 1. Участь прокурора в цивільному процесі.*
- 2. Участь в цивільному процесі органів державної виконавчої влади.*
- 3. Представництво в суді.*
- 4. Підвідомчість та підсудність цивільних справ.*
- 5. Особливе провадження.*
- 6. Виконавче провадження.*

Тема 15. Основи господарського процесуального права України

15.1 . Предмет і метод господарського процесуального права

До прийняття Господарського процесуального кодексу України діяв Арбітражний процесуальний кодекс України де, відповідно, йшлося про арбітражний процес чи арбітражне процесуальне право. Але з часу вступу в законну силу з 1 січня 2004 року Господарського процесуального кодексу України мова йде про господарський процес, господарське судочинство або господарське процесуальне право.

Термін «арбітраж» у перекладі з французької означає «третейський суд». У широкому розумінні цей термін застосовується також і в назвах органів, що не входять до системи господарських (арбітражних) судів, але реалізують судову владу в державі, наприклад, Міжнародний комерційний арбітраж при Торговельно-промисловій палаті України, Морська арбітражна комісія при Торговельно-промисловій палаті України. Останні вирішують господарські спори згідно зі своїми правилами і регламентами. Таким чином, їх діяльність не охоплюється поняттям «господарський (арбітражний) процес».

Господарське процесуальне право як галузь права можна визначити насамперед за предметною ознакою, тобто за сукупністю суспільних відносин, що регулюються нормами господарського процесуального права.

Предметом господарського процесу є господарські та інші спори, які розглядають господарські суди в межах встановленої для них підвідомчості та підсудності. Встановлені нормами господарського процесуального права порядок порушення провадження у справі, розгляд і вирішення спорів, їх перегляд, а також виконання рішень, ухвал, постанов господарського суду називаються господарською процесуальною формою. Її значення полягає в тому, що вона забезпечує захист прав суб'єктів господарської діяльності і гарантує прийняття законних і мотивованих рішень. Процесуальна форма є інструментарієм, за допомогою якого досягається законність у діяльності господарських судів.

Установлений нормами господарського процесуального права порядок порушення процесу, підготовки справи до розгляду, розгляду й вирішення справ, оскарження і перегляду рішень господарського суду, а також виконання рішень господарського суду називається господарською

процесуальною формою. Господарська процесуальна форма є нормативно встановленим порядком здійснення правосуддя, якій притаманні такі ознаки:

нормативність, яка полягає в тому, що процесуальна форма встановлюється законодавством, яке забезпечує єдність нормативного регулювання господарського процесу і неможливість регулювання зазначеної сфери підзаконними нормативно-правовими актами;

безперечність, що означає обов'язковість дотримання форм реалізації процесуальних норм у діяльності учасників господарського процесу;

системність, яка відображає необхідність структурувати господарський процесуальний регламент у єдине ціле;

універсальність, яка відображає застосування господарської процесуальної правової форми до вирішення різних справ, підвідомчих господарським судам без будь-якої істотної диференціації.

Для забезпечення форми процесуальної діяльності ГПК України визначає коло суб'єктів, які мають право звертатися до господарського суду за захистом (ст. 1 ГПК України), встановлює коло справ, підвідомчих господарським судам (ст. 12 ГПК України), правила підсудності справ у системі господарських судів (ст. 13, 15, 16 ГПК України), склад учасників господарського процесу (розділ IV ГПК України), розкриває поняття й види доказів, правила їх оцінки тощо.

Господарський процес – це порядок, який опосередковує захист майнових прав і законних інтересів суб'єктів господарювання, порядок, за допомогою якого реалізуються норми матеріального (господарського) права. Господарський процес можна визначити і як систему послідовно здійснюваних процесуальних дій, які здійснюють господарський суд та інші учасники господарського судочинства у зв'язку з підготовкою до розгляду, розглядом і вирішенням конкретної господарської справи, кінцевою метою якого є відновлення порушеного права суб'єкта господарювання або учасника господарських відносин. Господарський процес становить послідовний, поступовий рух, який складається зі стадій. Стадія господарського процесу – це сукупність процесуальних дій по конкретній справі, об'єднаних однією спільною метою. Вона досягнення однієї певної мети. Кожна стадія має свій зміст і мету: вирішення спору по суті, перевірка правильності прийнятого рішення, приведення його до виконання тощо.

Для господарського (арбітражного) процесуального права основними методами є метод субординації (централізоване, імперативне регулювання, при якому регулювання зверху донизу здійснюється на владно-імперативних засадах) та метод координації (децентралізоване, диспозитивне регулювання, при якому регулювання визначається також знизу, на його хід і процес впливає активність учасників суспільних відносин).

Іншим методом господарського процесуального права визнають імперативний метод за наявності диспозитивних елементів. Таке сполучення зумовлене тим, що, з одного боку, господарський процес є владною діяльністю господарського суду з застосування норм матеріального і процесуального права, що передбачає владні засади в механізмі господарського регулювання, а з іншого – формою примусового здійснення суб'єктивних прав в основному в тих галузях права, які базуються на рівності та диспозитивності їх суб'єктів.

Таким чином, господарське процесуальне право – це сукупність правових норм, що регулюють досудовий порядок урегулювання окремих категорій спорів; порядок здійснення правосуддя в спорах, що виникають при укладенні, зміні та розірванні господарських договорів, при їх виконанні та на інших підставах, передбачених чинним законодавством; регламентує порядок визнання недійсними актів на підставах, зазначених у законодавстві; визначає порядок провадження у справах про банкрутство тощо особливими, притаманними йому методами.

15. 2 . Досудове врегулювання господарських спорів

За загальним правилом, встановленим ч. 1 ст. 5 ГПК України, сторони застосовують заходи досудового врегулювання господарського спору у випадках, передбачених ГПК, а також за домовленістю між собою, якщо це обумовлено договором.

Досудове врегулювання господарських спорів – це сукупність заходів, що підлягають здійсненню підприємствами та організаціями, майнові права яких порушені, для безпосереднього вирішення спорів, що виникли, до звернення з позовом до господарського суду.

Виходячи зі змісту чинного ГПК, можна виділити: загальний порядок досудового врегулювання господарських спорів (він регламентований нормами розділу II ГПК України – статті 5–11); спеціальний порядок досудового врегулювання господарських спорів (визначається нормами інших

нормативно-правових актів), який застосовується щодо пред'явлення і розгляду претензій.

Досудового врегулювання відповідно до ГПК України відбувається за згодою сторін, у випадках коли це прямо передбачено умовами укладеного між ними договору.

Недотримання порядку досудового врегулювання спорів є підставою для повернення позовної заяви (ст. 63 ГПК).

Досудове врегулювання спору, що виник внаслідок порушення прав і законних інтересів підприємства, здійснюється шляхом заявлення підприємством-потерпілим письмової претензії до підприємства-порушника.

Установлені певні вимоги до змісту й форми претензії. Вона повинна бути викладена тільки в письмовій формі (ст. 6 ГПК).

Претензія підписується повноважною особою підприємства, організації або їхнім представником і надсилається адресатові рекомендованим (цінним) листом або вручається під розписку.

Законодавством установлені два види термінів розгляду претензій: *загальний* (в місячний термін із дня її одержання); *спеціальний* (претензії, пов'язані з якістю й комплектністю продукції (товарів), розглядаються протягом двох місяців).

Установлено відповідні вимоги до форми й змісту відповіді на претензію. Насамперед, це тільки письмова форма відповіді.

Якщо у відповіді про визнання претензії не повідомляється про перерахування визнаної суми, то її заявник через 20 днів після одержання відповіді має право пред'явити в банк розпорядження про списання в безперечному порядку визнаної боржником суми. До розпорядження додається відповідь боржника, а якщо в ній не зазначений розмір визнаної суми, то додається також копія претензії.

15. 3. Вирішення господарських спорів

Основним способом захисту порушених прав і законних інтересів громадян, підприємців і підприємств є *судовий захист*, здійснюваний від імені держави, який регламентується, насамперед, нормами Господарського процесуального кодексу України.

Звернення до суду за захистом – це право підприємства, підприємця, і будь-яка угода про відмову від такого права є недійсною (ст. 2 ГПК). Можлива лише відмова підприємства-позивача від вже поданого позову,

але це надалі позбавляє позивача права повторного звернення в суд із цими вимогами.

Правосуддя в господарських відносинах здійснюється господарськими судами. Відповідно до Закону України «Про господарські суди» систему спеціалізованих судових органів, що здійснюють правосуддя в господарських відносинах, складають Вищий Господарський суд України, апеляційні господарські суди регіонів, а також місцеві господарські суди.

При цьому господарським судам підвідомчі справи:

про спори, що виникають при укладанні, зміні й розірванні господарських договорів переддоговірні спори;

про спори, що виникають при виконанні договорів;

про спори, що виникають на інших підставах (наприклад, про відшкодування збитків, заподіяних підприємству в результаті виконання вказівок державних або інших органів);

про визнання недійсними актів державних і інших органів на підставах, зазначених у законодавстві (наприклад, акту, що не відповідає компетенції органу або вимогам законодавства);

за заявами органів Антимонопольного комітету України з питань, віднесених до його компетенції;

про банкрутство.

Порядок розгляду справ і інші питання судової процедури визначаються Господарським процесуальним кодексом України.

При зверненні в господарський суд із позовом про захист своїх порушених прав підприємство або підприємець повинні сплатити державне мито.

Підприємства й підприємці (як позивачі, так і відповідачі) у господарському процесі користуються рівними процесуальними правами.

Підсумком судового вирішення будь-якого господарського спору є *судове рішення*, владний акт, що пов'язує правову норму з конкретним юридичним фактом і поширює дію норми на даний факт, установлює права й обов'язки конкретних суб'єктів права.

У залежності від підстав, суд виносить *рішення* (при вирішенні спору по суті), *постанови* (у справах про банкрутство постанова про визнання боржника банкрутом, постанови апеляційної й касаційної інстанції за результатами перегляду винесених судом попередніх інстанцій рішень, ухвал, постанов) і ухвали (в інших випадках).

Рішення господарського суду набуває чинності після закінчення десятиденного терміну з дня його прийняття, а у випадку, якщо в судовому засіданні були оголошені тільки вступна й резолютивна частини рішення, воно набирає сили після закінчення десятиденного терміну з дня підписання рішення.

У випадку подачі апеляційної скарги або внесення прокурором апеляційного протесту рішення, якщо воно не скасоване, набуває чинності після розгляду справи апеляційною інстанцією.

Зміст і структура судового рішення повинні відповідати вимогам ст. 84 ГПК України. Судове рішення складається з вступної, описової, мотивувальної й резолютивної частин.

Надійний захист прав і інтересів суб'єктів господарювання що охороняються, забезпечує встановлений законодавством порядок перегляду судових рішень в апеляційному й касаційному порядку, у ході яких перевіряється законність і обґрунтованість прийнятих господарськими судами попередніх інстанцій рішень, ухвал і постанов.

15.4. Перегляд рішень, що не набули чинності

Перегляд рішень, що не набули чинності, ухвал, постанов (у справах про банкрутство) у порядку апеляційного провадження здійснюють апеляційні господарські суди регіонів за апеляційними скаргами сторін у справі або апеляційними поданнями прокурора.

Апеляційна скарга або подання подається через місцевий господарський суд, що розглянув справу. Місцевий господарський суд у п'ятиденний термін направляє отриману апеляційну скаргу або подання разом із справою до апеляційного господарського суду (статті 91 і 92 ГПК).

Апеляційна скарга подається, а апеляційне подання вноситься протягом 10 днів із дня ухвалення рішення місцевим господарським судом, а у випадку якщо в судовому засіданні були оголошені тільки вступна й резолютивна частини рішення – із дня підписання рішення, оформленого відповідно до ст. 84 ГПК України. Відновлення пропущеного процесуального терміну подачі апеляційної скарги можливе протягом трьох місяців із дня ухвалення рішення місцевим господарським судом (ст. 93 ГПК).

Апеляційний господарський суд переглядає справу за правилами розгляду цих справ у першій інстанції з деякими обмеженнями (позбавлення права приймати додаткові докази, за винятком тих випадків, коли заявник обґрунтував неможливість їх подачі суду першої інстанції причинами, що не залежать від нього, неприйняття вимог, що не були предметом розгляду в суді першої інстанції (ст. 101 ГПК).

Перегляд в апеляційному порядку рішень місцевих господарських судів здійснюється колегіями в складі трьох суддів.

Апеляційна скарга (подання) на рішення місцевого господарського суду розглядається у 2-місячний термін з дня надходження справи разом з апеляційною скаргою (поданням) в апеляційну інстанцію. За підсумками розгляду апеляційної скарги (подання), апеляційний господарський суд приймає постанову, що набуває чинності з дня її прийняття.

Перегляд рішень місцевих судів, що набули чинності, й постанов апеляційних судів регіонів у порядку касаційного провадження здійснюється Вищим Господарським судом України.

Касаційна скарга може бути подана протягом 1 місяця з дня набуття чинності закону рішення місцевого господарського суду або апеляційного господарського суду. У ній не допускаються посилання на недоведеність тих або інших обставин справи (ст.ст. 109–111 ГПК).

У касаційній інстанції скарга (подання) розглядається за правилами розгляду справ у судах першої інстанції, за винятком процесуальних дій, пов'язаних зі встановленням обставин справи і їх доведенням. Касаційна інстанція на підставі встановлених фактичних обставин справи перевіряє застосування судом першої або апеляційної інстанції норм матеріального й процесуального права.

Касаційна скарга (подання) розглядається у 2-місячний термін з дня надходження справи разом із касаційною скаргою (поданням) у Вищий Господарський суд України.

За підсумками розгляду касаційної скарги (подання), суд приймає постанову, що набуває чинності з дня її прийняття.

Касаційній інстанції надане право скасування рішень або постанов попередніх інстанцій і передачі справи на новий розгляд у суд першої інстанції.

Перегляд постанови Вищого Господарського суду України, прийнятої за результатами перегляду рішення місцевого господарського суду, що набуло чинності, або постанови апеляційного господарського суду з

ініціативи сторони або Генерального прокурора України, здійснюється Верховним Судом України.

Оскарження постанов Вищого Господарського суду України у Верховний Суд України можливе з досить обмеженого кола найбільш вагомих підстав, ігнорування яких здатне дестабілізувати судову систему в цілому. Наприклад, застосування Вищим Господарським судом нормативно-правового акту, що суперечить Конституції України; виявлення різного застосування Вищим Господарським судом того самого положення закону або іншого нормативно-правового акту в аналогічних справах (ст. 111 ГПК).

Касаційна скарга або подання на постанову Вищого Господарського суду можуть бути подані не пізніше 1 місяця з дня його прийняття, однак у випадку виникнення підстав для оскарження постанови Вищого Господарського суду після закінчення встановленого терміну, незважаючи на закінчення цього терміну, Верховний Суд України зобов'язаний прийняти касаційну скаргу (подання) до свого провадження.

Тривалість провадження за касаційною скаргою на постанову Вищого господарського суду не може перевищувати 1 місяця.

За результатами розгляду касаційної скарги (подання) більшістю голосів суддів, що брали участь у перегляді постанови Вищого Господарського суду, виноситься постанова Верховного Суду України. Вона є остаточною й оскарженню не підлягає.

Додатковою гарантією прав суб'єктів господарювання служить те, що рішення, ухвали, постанови господарського суду можуть бути переглянуті за нововиявленими обставинами.

Відповідно до ст. 112 ГПК господарський суд може переглянути прийняте ним рішення, що набуло чинності, за нововиявленими обставинами, які мають істотне значення для справи і не могли бути відомі заявникові (наприклад, подання експертом неправильного висновку, що був покладений в основу судового рішення, неправильний переклад документів або пояснень учасників процесу; надання недостовірних або фальсифікованих документів).

Право ініціювання перегляду справи за нововиявленими обставинами надано стороні й прокуророві, які можуть протягом 2 місяців із дня встановлення цих обставин звернутися до суду, який виніс судове рішення, із заявою (поданням) про його перегляд.

Суд розглядає заяву (подання) про перегляд судового рішення (постанови, ухвали) протягом 1 місяця і за його результатами виносить: рішення у випадку зміни або скасування рішення; постанову у випадку зміни або скасування постанови; ухвалу у випадку зміни або скасування ухвали або залишення рішення, постанови, ухвали без змін.

Найважливішим елементом захисту прав підприємств і підприємців є ефективна робота правового механізму виконання судових рішень, у зв'язку з цим велике значення для всіх судів, у тому числі і господарських, має виконавче провадження завершальна стадія судового процесу. Документом, що видається господарським судом на виконання рішення, ухвали, постанови, є наказ суду, що видається або висилається стягувачеві після набуття судовим рішенням чинності. Наказ може бути поданий до виконання не пізніше 3 місяців із дня ухвалення рішення, ухвали або постанови.

Основні положення про порядок виконання рішень господарських судів, ухвал і постанов регламентуються розділом XIV ГПК України (статті 115–122), а також Законом України «Про виконавче провадження».

Господарські спори можуть розглядатися не тільки господарськими судами. Відповідно до діючого законодавства підприємства мають право передати підвідомчий господарським судам спор на вирішення до третейського суду.

Загального закону, що регулює діяльність третейських судів, в Україні немає. На сьогодні порядок вирішення господарських спорів третейськими судами України регулюється Положенням про третейський суд для розгляду господарських спорів між об'єднаннями, підприємствами, організаціями й установами, затвердженим Держарбітражем Союзу РСР 30 грудня 1975 р. (зі змінами й доповненнями від 10 вересня 1987 р. і 28 червня 1991 р.).

Положенням встановлено, що сторона, що визнала за необхідне передати спір на вирішення до третейського суду, повідомляє про це іншій стороні рекомендованим листом і вказує особу або осіб, яких вона обрала третейськими суддями. При цьому повинна бути згода зазначених осіб на участь як третейських суддів. Інша сторона, одержавши таке повідомлення, у 10-денний термін повинна дати письмову згоду або направити заперечення. Третейський суд обирається в складі одного або іншої непарної кількості суддів.

При відмові від розгляду господарської суперечки в третейському суді або неотримання відповіді у встановлений термін спір передається на розгляд господарського суду з підсудності.

У третейському суді спір розглядається протягом місяця з дня надходження позовної заяви. Рішення третейського суду викладається в письмовій формі і підписується суддями.

Крім того, чинне законодавство України передбачає розгляд деяких категорій спорів в інших спеціально створених третейських судах (наприклад, Міжнародному комерційному арбітражі при Торгово-промисловій палаті України).

Контрольні запитання до теми 15:

- 1. Проведення та стадії у господарському процесі.*
- 2. Претензійно – позовна робота.*
- 3. Строки в господарському процесі.*
- 4. Докази в господарському процесі.*
- 5. Виконання рішення суду.*
- 6. Апеляційний розгляд справ.*
- 7. Касаційний розгляд справ.*
- 8. Вирішення господарських спорів третейськими судами.*

ГЛОСАРІЙ

Адміністративна провина – це протиправна, винна дія або бездіяльність фізичної або юридичної особи, яка скоює замах на соціальні блага, що охороняються адміністративним законодавством.

Адміністративне стягнення – це міра державного примушення відносно особи, що скоїла адміністративну провину.

Адміністративно-правові відносини – це управлінські відносини, врегульовані нормою адміністративного права.

Бюджетний процес – це регламентована нормами права діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що складають бюджетну систему України.

Бюджетний устрій України – це визначена правовими нормами система бюджетів України, розмежування доходів і видатків між ними, повноваження органів законодавчої та виконавчої влади у сфері бюджету.

Гарантія – це договір, за яким одна юридична особа (гарант) зобов'язується погасити заборгованість перед кредитором іншої юридичної особи у разі невиконання останнім забезпеченого гарантією зобов'язання.

Гіпотеза – частина норми права, яка вказує на умови (життєві обставини), при яких дана норма права вступає в дію.

Громадянство України – це стійкий правовий зв'язок між фізичною особою і Українською державою, що знаходить свій прояв в їх взаємних правах і обов'язках.

Господарський процес – це порядок, який опосередковує захист майнових прав і законних інтересів суб'єктів господарювання, порядок, за допомогою якого реалізуються норми матеріального (господарського) права.

Держава – це всеосяжна, суверенна, політико-територіальна організація суспільства, що забезпечує його існування як єдиного цілого в класовому суспільстві, яка має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої розпорядження загальнообов'язковими для тих, кому вони адресуються, а також здійснювати управління суспільними справами від імені всього населення.

Державне управління – це підзаконна виконавча і розпорядницька діяльність органів державного управління, яка спрямована на практичне виконання законів у процесі повсякденного і безпосереднього управління господарським, соціально-культурним і адміністративно-політичним будівництвом.

Державною службою в Україні є професійна діяльність осіб, що обіймають посади в державних органах і їх апараті на яких покладено практичне виконання завдань і функцій держави.

Диспозиція – частина норми права, яка містить саме правило поведінки.

Дисциплінарне стягнення – міра правового впливу, яка застосовується до особи, що скоїла дисциплінарний проступок.

Договір – це угода двох або декількох осіб про встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків.

Досудове врегулювання господарських спорів – це сукупність заходів, що підлягають здійсненню підприємствами та організаціями, майнові права яких порушені, для безпосереднього вирішення спорів, що виникли, до звернення з позовом до господарського суду.

Задатком визнається грошова сума, що видається одній з договірних сторін у рахунок тих платежів, що належать з неї за договором іншій стороні на доказ укладення договору і забезпечення його виконання.

Закон – нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади або всенародним референдумом, що володіє вищою юридичною силою, що містить первинні правові норми і регулюючий найважливіші суспільні відносини в державі.

Заповіт – це розпорядження своїм майном на випадок смерті.

Заробітна платня – це винагорода, як правило, в грошовому виразі, яку за трудовим договором роботодавець виплачує працівнику за виконану ним роботу.

Злочин – це передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), здійснене суб'єктом злочину.

Зобов'язання – правовідносини, через які одна сторона (кредитор) має право вимагати від іншої сторони (боржника) певної поведінки на свою користь.

Індивідуальна трудова суперечка – це розбіжності між працівником і роботодавцем з питань застосування норм трудового законодавства, про які заявлено в орган, компетентний розглядати трудові суперечки.

Колективний договір – це угода між роботодавцем і профспілковим органом (або представниками трудового колективу), що містить правові норми з питань оплати праці, інших соціальних і трудових прав працівників. Колективний договір – це локальний правовий акт, що діє в межах організації, де він прийнятий, протягом встановленого терміну. Колективні договори підлягають реєстрації органами виконавчої влади.

Конституційний лад – це порядок, при якому дотримуються права і свободи людини і громадянина, а держава чітко діє відповідно Конституції.

Конституція – це основоположний засновницький юридичний акт країни. Конституція України – це єдиний нормативно-правовий акт, що володіє особливим юридичним характером і за допомогою якого український народ виражає свою суверенну волю, затверджує основні принципи устрою суспільства і держави, визначає систему і структуру державної влади і органів місцевого самоврядування, основи правового статусу особи, територіального устрою держави.

Кримінальне право – галузь права, що представляє сукупність юридичних норм, затверджених найвищим органом державної влади, – Верховною Радою України, що встановлюють принципи кримінальної відповідальності, а також визначають, які суспільно небезпечні діяння визнаються злочинами і якому покаранню підлягають особи, винні в їх здійсненні.

Матеріальна відповідальність працівників – це вид юридичної відповідальності, що полягає в обов'язку працівника відшкодувати збиток, заподіяний підприємству, установі, організації у результаті винного невиконання трудових обов'язків.

Міліція України – це державний озброєний орган виконавчої влади, покликаний захищати життя, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Надра – це частина земної кори під поверхнею суходолу та дном водоймищ; простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння.

Неустойкою (штрафом, пенєю) визнається визначена законом або договором грошова сума, яку боржник зобов'язаний сплатити кредитору у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання.

Норма права – це загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене або санкціоноване державою і забезпечене його примусовою силою правило поведінки.

Пеня – це неустойка, що обраховується, як правило, в процентному відношенні до суми простроченого платежу за кожен день прострочення.

Підзаконні акти – це нормативні акти, видані на основі, у виконання і в цілях конкретизації законів.

Покарання – міра примушення, яка вживається від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною в скоєнні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Політика – це частина життєдіяльності людей, пов'язана з головними для життя і діяльності окремих осіб, держави і суспільства інтересами, в основі яких лежать потреби народів, націй, суспільних груп і інших соціальних суб'єктів.

Правила внутрішнього трудового розпорядку – локальний нормативно-правовий акт, що приймається і діє виключно в межах підприємства, установи, організації.

Право – це система загальнообов'язкових, формально визначених, встановлених і таких, що охороняються державою правил поведінки, регулюючих суспільні відносини.

Правові відносини – це суспільні відносини, врегульовані нормою права, учасники яких володіють взаємними правами і обов'язками.

Право власності – це врегульовані законом суспільні відносини з володіння, користування і розпорядження майном.

Право земельного сервітуту – це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками).

Право оренди земельної ділянки – це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для проведення підприємницької та інших видів діяльності.

Правопорушення – це протиправне, винне, таке, що завдає шкоди особі, суспільству або державі, діяння деліктоздатної особи.

Право постійного користування земельною ділянкою – це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку.

Право природокористування – це процес раціонального використання людиною природних ресурсів для задоволення різних потреб та інтересів.

Природно-заповідний фонд – це ділянки суходолу та водного простору, природні комплекси та об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну та іншу цінність, а тому виокремлені з метою збереження природного середовища, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та екологічної безпеки України.

Робочий час – це встановлений законодавством, колективним договором і трудовим договором час, протягом якого працівник зобов'язаний виконувати трудову функцію.

Родовища корисних копалин – це нагромадження мінеральних речовин у надрах, на поверхні землі, у джерелах вод і газів, на дні водоймищ, які за кількістю, якістю та умовами залягання придатні для промислового використання.

Санкція – частина норми права, яка передбачає негативні наслідки у разі її порушення.

Система права – це внутрішня структура діючого права, що складається з галузей, інститутів і норм права, тобто комплекс всіх діючих норм держави.

Соціальні норми – це загальні правила поведінки людей у суспільстві, обумовлені об'єктивними закономірностями, регулюючі відносини людей між собою.

Спадкоємство – це перехід майнових прав і обов'язків померлої особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємцям).

Стадія господарського процесу – це сукупність процесуальних дій по конкретній справі, об'єднаних однією спільною метою.

Страйк – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою дозволу колективної трудової суперечки (конфлікту).

Суверенітет держави – це верховенство, самостійність, повнота, єдність і неподільність влади держави в межах її території, а також незалежність і рівноправність країни в зовнішніх відносинах.

Суд – це орган державної влади, до компетенції якого входить здійснення правосуддя у вигляді розгляду адміністративних, кримінальних, господарських і цивільних справ та прийняття по цих справах законних рішень.

Трудова дисципліна – це інститут трудового права України, регулюючий внутрішній трудовий розпорядок, встановлюючий трудові права і обов'язки працівників і адміністрації, заходи заохочення і покарання за виконання або невиконання трудових обов'язків.

Трудові відносини – це суспільні відносини між працівником і власником засобів виробництва роботодавцем, згідно з якими роботодавець використовує і оплачує здібність працівника до праці.

Трудовий договір – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації, відповідно до якої працівник зобов'язується виконувати певну роботу з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку, а власник зобов'язується виплачувати працівнику заробітну платню і забезпечувати необхідні умови праці.

Фінансово-правові відносини – це урегульовані нормами фінансового права суспільні відносини, учасники яких виступають як носії юридичних прав і обов'язків, що реалізують та утримують у цих нормах розпорядження з утворення, розподілу та використання державних фінансів.

Форма держави – це спосіб організації і здійснення державної влади, який характеризується певною структурою, територіальною організацією і методами управління.

Функції держави – це основні напрями її діяльності, в яких відображаються і конкретизуються мета і завдання держави, виявляються її суть і призначення в соціально неоднорідному суспільстві.

Цивільна дієздатність – здатність особи самостійно набувати цивільних прав і обов'язків.

Цивільна правоздатність – можливість особи володіти суб'єктивними цивільними правами і громадянськими обов'язками.

Цивільне судочинство визначає порядок розгляду справ по спорах, що виникають з цивільних, сімейних, трудових правовідносин, справ, що виникають з адміністративно-правових відносин, і справ особливого виробництва.

Цивільно-правові відносини – це суспільні відносини, врегульовані нормою цивільного права, учасники якого є носіями цивільних прав і обов'язків.

Цивільно-правові правочини – це правомірні дії, направлені на виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків.

Час відпочинку – це частина календарного часу, протягом якого працівник має право не виконувати трудові обов'язки, і яку він може використовувати на свій розсуд для задоволення своїх інтересів і відновлення працездатності.

Шлюб – це сімейний союз чоловіка і жінки, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Штраф – це неустойка, яка визначається в твердій грошовій сумі за кожне порушення за зобов'язанням, у тому числі і за прострочення, або ж стягується однократно у вигляді певного відсотка з суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання.

Юридична відповідальність – це застосування до винної особи заходів державного примушення за довершене правопорушення. Заходи державного примушення можуть носити характер особистих обмежень (наприклад, позбавлення волі, позбавлення права займатися певним видом діяльності), майнових стягнень (конфіскація майна, обов'язок відшкодувати заподіяний збиток).

Юридична особа – це організація, яка володіє відособленим майном, може від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав і нести обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді.

Юридичні факти – це конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Рекомендована література

Основна

1. Конституція України. – Харків: Одисей, 2003. – 56 с.
2. Закон України «Про адвокатуру» // ВВР України. – 1993. – № 9. – Ст. 62.
3. Закон України «Про вибори народних депутатів України». – К.: Парламентське вид., 2001. – 9 с.
4. Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про освіту» // ВВР України. – 1990. – № 21. – Ст. 84.
5. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України» // Офіційний вісник України (ОВУ). – 2001. – №25. – Ст. 1141.
6. Закони України «Про внесення змін до Цивільного-процесуального кодексу України» // ОВУ. – 2001. – № 25. – Ст. 1149.
7. Закон України «Про громадянство України» // ВВР України. – 2001. – № 4. – Ст. 65.
8. Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. // ВВР України. – 1992. – № 36. – Ст. 529.
9. Закон України «Про об'єднання громадян» // ВВР України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.
10. Закон України «Про правовий статус іноземців» // ВВР України. – 1994. – № 23. – Ст. 161.
11. Закон України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. // ВВР України. – 1991. – № 46. – Ст. 617.
12. Закон України «Про прокуратуру» // ВВР України. – 1991. – № 53. – Ст. 793.
13. Закон України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» від 24 січня 1995 р. // ВВР України. – 1995. – № 6. – Ст. 35.
14. Закон Української РСР «Про свободу совісті та релігійні організації» // ВВР УРСР. – 1991. – № 25. – Ст. 283.
15. Закон України "Про судоустрій України". Кримінальна юстиція: збірник нормативних актів. – Харків: Одисей, 2003. – С. 8.
16. Господарський процесуальний кодекс України. Про господарські суди: Закони України. – К.: Юрінком – Інтер. – 2001. – 275 с.
17. Земельний кодекс України . – Харків: Одисей, 2001. – 137с.

18. Кодекс законів про працю: науково – практичний коментар. – Харків: Одисей, 2003. – 864 с.
19. Кодекс України про адміністративні правопорушення: науково – практичний коментар. – Харків: Одисей, 2003. – 880 с.
20. Кримінальний кодекс України: коментарій. – Харків: Одисей, 2002. – 960 с.
21. Сімейний кодекс України. – Харків: Одисей, 2003. – 110 с.

Додаткова

22. Акт проголошення незалежності України: Прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. // ВВР Української РСР. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
23. Алисов Е. А. Финансовое право Украины. Учебное пособие – Харьков: Эспада, 2000. – 360 с.
24. Бандурка А. М. Правоведение: Учебник / А. М. Бандурка, А. Ф. Скакун. – Харьков: Изд. НУВС, 2002. – 360 с.
25. Болотіна Н. Б. Трудове право України: Підручник / За ред. Н. Б. Болотіної, Г. І. Чапишевої. – К.: ТОВ «Знання», 2001. – 340 с.
26. Буткевич В. Г. Міжнародне право: основи теорії / За ред. В. Г. Буткевич, В. В. Мисик, О. В. Задорожній. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.
27. Васильев С. В. Хозяйственное судопроизводство Украины: Учебное пособие: – Харьков: Эспада, 2002. – 120 с.
28. Венедиктов В. С. Конспект лекций по трудовому праву Украины: Учебное пособие для высших учебных заведений. – Харьков: Консум, 1998. – 338 с.
29. Гайворонський В. М. Аграрне право України: Підручник / За ред. В. М. Гайворонський, В. П. Душман, В. М. Корнієнко. – Харків: Право, 2003. – 240 с.
30. Гончарова Г. С. Трудове право: в вопросах и ответах: Учебн. – справ. пособие / Г. С. Гончарова, В. В. Жернаков, С. Н. Прилипко. – Харьков: Одисей, 2000. – 321с.
31. Гончарук С. Т. Суб'єкти адміністративного права України: Навч. посіб. – К.: 1998. – 216 с.
32. Декларація прав національностей України // ВВР України. – 1991. – № 53. – Ст. 799.

33. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. – К.: Україна, 1991. – 8 с.
34. Карпенко Д. О. Трудове право України: Курс лекцій. – К.: МАУП, 1999. – 212 с.
35. Кивалов С. В. Основи правоведения Украины: Учебн. пособ. – 3-е изд. / С. В. Кивалов, П. П. Музиченко, Н. Н. Клестовская, А. Ф. Крижановский. – Харьков: Одисей, 2003. – 285 с.
36. Киселев И. Л. Сравнительное и международное трудовое право: Учебник для вузов. – М.: Дело, 1999. – 728 с.
37. Колпаков В. К. Адміністративне право України: Підручник. – К.: Україна, 1999. – 268 с.
38. Коментар до Конституції України: Наук.-поп. вид. – К.: Україна, 1996. – 218 с.
39. Копейчиков В. В. Правознавство: Навч. посіб. / За ред. В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком – Інтер, 2000. – 860 с.
40. Костюченко О. А. Банковское право: Учебн. пособ. – К.: А. С. К., 2001. – 230 с.
41. Кучерявенко Н. П. Налоговое право. – Харьков: Консум, 2001. – 360 с.
42. Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Украины. – Харьков: Арсис, 2000. – 576 с.
43. Опришко В. Ф. Правознавство: Підручник / За ред. В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон. – К.: КНЕУ, 2003. – 317 с.
44. Пахомов И. Н. Финансовое право: Учебник / Под ред. акад. И. Н. Пахомова. – Харьков: Одиссей, 2003. – 380 с.
45. Пилипенко П. Д. Трудове право України: Курс лекцій / Під. ред. П. Д. Пилипенко. – Львів: Вільна Україна, 1996. – 184 с.
46. Пилипенко П. Ф. Правознавство: Навчальний посібник / За ред. проф. П. Ф. Пилипенко. – Львів: Новий Світ – 2000, 2003. – 367 с.
47. Прокопенко В. І. Трудове право України: Підручник. – 2-е вид., стереотипне. – Харків: Консул, 2000. – 389 с.

Ресурси мережі Internet

48. Сервер Верховної Ради України : www.rada.gov.ua
49. Законодавство України : www.nedvigimost.com.ua
50. Законопроекти України : www.zakon.gov.ua

51. Нормативні акти України : www.nau.kiev.ua
52. ЛігаБізнесІнформ : www.liga.net
53. Податки та бухгалтерський облік : basa.tav.kharkov.ua
54. Право. Україна : www.legal.com.ua/cgi-bin/matrix.cdi/pravo.html
55. Українське право : www.ukrpravo.com

Зміст:

Вступ	3
Змістовний модуль 1.	5
Загальні положення права та його система	5
Тема 1. Основи теорії держави	5
Тема 2. Основи теорії права	13
Тема 3. Основи конституційного права України	28
Тема 4. Судові та правоохоронні органи України	36
Тема 5. Основи міжнародного публічного права	50
Тема 6. Основи міжнародного приватного права	65
Змістовний модуль 2.	82
Особлива частина. Галузеве право	82
Тема 7. Основи цивільного права України	82
Тема 8. Основи сімейного права України	97
Тема 9. Основи трудового права України	102
Тема 10. Основи екологічного та земельного права України	117
Тема 11. Основи фінансового права України	139
Тема 12. Основи адміністративного права України	171
Тема 13. Основи кримінального права України	176
Тема 14. Основи цивільного процесуального права України	183
Тема 15. Основи господарського процесуального права України	208
Глосарій	218
Рекомендована література	225

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ПРАВознавство

Конспект лекцій

для студентів усіх напрямів підготовки
усіх форм навчання

Автори

**Єрофєєнко Лариса Василівна.
Сергієнко Валерій Вікторович.**

Відповідальний за випуск

Сергієнко В.В.

Відповідальний редактор Коротчаєва І.О.

Редактор

Коректор

План 2009 р. Поз. № 131К.

Підп. до друку Формат 60 x 90 1/16. Папір MultiCopy Друк Piso.

Ум.-друк. арк. Обл.-вид. арк. Тираж 300 прим. Зам. №

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
Дк № 481 від 13.06.2001 р.

Видавець і виготівник – видавництво ХНЕУ, 61001, м. Харків, пр. Леніна,
9а